

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
Філалагічны факультэт
Кафедра гісторыі беларускай літаратуры

Слаўная кампанія:
рэANIMAцыя

Зборнік
гісторыка-біяграфічных твораў

Выпуск II

Мінск, 2023

УДК 821.161.3-94+821.161.3.09"18"(092)
С 471

Рашэнне аб дэпаніраванні вынес:
Савет філалагічнага факультэта
Пракакол № 11 ад 30.06.2023 г.

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук, прафесар В. П. Рагойша,
доктар філалагічных навук, прафесар І. Ф. Штэйнер.

Складальнікі:

С.Дз. Воцінава, І.М. Запрудскі

Слаўная кампанія: рэАНІМАцыя : зборнік гісторыка-біяграфічных твораў. Выпуск 2 / БДУ, Філалагічны фак., Каф. гісторыі беларускай літаратуры ; [склад.: С. Д. Воцінава, І. М. Запрудскі]. – Мінск : БДУ 2023. – 361 с.

У другім выпуску зборніка гісторыка-біяграфічных твораў, прысвечаных беларускім пісьменнікам XIX стагоддзя, узнаўляюцца жыццяпісы дзесяці айчынных майстроў слова – Аляксандра Рыпінскага, Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, Паўла Шпілеўскага, Аляксандра Ельскага, Фелікса Тапчэўскага, Францішка Багушэвіча, Альгерда Абуховіча, Элізы Ажэшкі, Зоф’і Манькоўскай і Янкі Лучыны. Без постацяў гэтых літаратараў не ўяўляюцца станаўленне новай беларускай літаратуры і складаныя шляхі нацыянальнай мінуўшчыны.

Адрасуецца навучэнцам вышэйшых і сярэдніх навучальных устаноў, выкладчыкам і ўсім зацікаўленым беларускай гісторыяй, літаратурай і культурай названага перыяду.

Шукаем сваё ў XIX стагоддзі: пісьменнікі эпохі Францішка Багушэвіча

Што можа больш узрушыць юнацкую душу, чым перажыванне любові да Айчыны? Ёю натхняўся і яе выяўляў, звяртаючыся да беларусаў, Уладзімір Караткевіч. Яго следам ідуць і аўтары кнігі «Слаўная кампанія: рэANIMAцыя» (адрасавана студэнтам і школьнікам). У ёй расказаны адмысловыя гісторыі пра тых рэальных людзей з XIX стагоддзя, якія тым ці іншым чынам звязаныя з беларускай культурай. Доктар філалогіі Генадзь Кісялёў дакладна назваў іх *пачынальнікамі*, бо за імі прыйшоў час рамантычнай і неарамантычнай беларускай літаратуры. Гэта Аляксандр Ельскі і Павел Шпілеўскі, Аляксандр Рыпінскі і Арцём Вярыга-Дарэўскі, Альгерд Абуховіч і Фелікс Тапчэўскі, Эліза Ажэшка і Зоф'я Манькоўская, Янка Лучына і Францішак Багушэвіч.

Адмысловасць гісторый з кнігі-*рэANIMAцыі* ў тым, што ўсе героі тут *уваскрэслі* ў дакументальна-мастацкіх вобразах, з улікам тых рэальных фактаў, якія расшуканы літаратуразнаўцамі.

Яшчэ важна сказаць, што ўсе героі пражылі жыцці, вартыя яскравых серыялаў, і пры тым моцна звязаныя з беларускімі мясцінамі. Калі прыгледзецца да тых кропак на мапе Беларусі, дзе гэтыя асобы нарадзіліся і дзе пахаваны, то мы ўбачым, што ў Ельскага гэта былі маёнткі Дудзічы і Замосце (міншчына); Рыпінскага – вёскі Кукавячына (віцебшчына) і Страганы (цяпер Лёзненскі раён); Абуховіча – маёнтак Калацічы (магілёўшчына) і Слуцк; Тапчэўскага – фальварак Будзішча (Лёсава, цяпер Полацкі раён віцебшчыны); Ажэшка – падгродзенская Мількаўшчына і Гродна; Манькоўскай – вёска Дарагавіца на Капыльшчыне; Лучыны – Мінск; Багушэвіча – фальварак Свіраны і вёска Кушыяны (таксама былой Віленскай губерні); Шпілеўскі нарадзіўся ў вёсцы Шыпілавічы на Бабруйшчыне, спачыў у Санкт-Пецярбургу; Вярыга-Дарэўскі – у Кублічах на Лепельшчыне,

спачыў у Сібіры, дзе быў на катарзе і пасяленні... І з яшчэ адным героем, які нарадзіўся на сыходзе XIX стагоддзя ў Мацюлішках на Віленшчыне, а загінуў у 1938 г. у Мінску, мы сустрэнемся ў кнізе – з Браніславам Тарашкевічам. Вядома ж, усе персанажы кнігі бывалі далёка і нават вельмі далёка ад дому, аднак урэшце, хоць бы віртуальна – у нашай памяці, у кнігах – вярнуліся да яго.

Цяпер такія назвы, як Ігуменскі, Бабруйскі або Вілейскі павет, Мінская або Віленская губерня зрабіліся гістарызмамі. Але для герояў кнігі яны абвяшчалі той лёсавызначальны факт, што ўсе названыя землі былі ў той час (пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай і скасавання яе законаў) ужо ў складзе Расійскай імперыі, дзе, канешне, жыццё ўсіх этнасаў рэгламентавалася расійскім заканадаўствам.

Ці ўплывалі складаныя перапляценні беларускай гісторыі на самаідэнтыфікацыю чалавека тых часоў? Безумоўна, так. Наколькі глыбока змаглі заглянуць ва ўласную гісторыю, да каранёў свайго этнасу, пасіянарыі XIX стагоддзя? Якім чынам маглі яны прыйсці да ўсведамлення і маніфестацыі сваёй адрознасці ад польскай шляхты з Рэчы Паспалітай і дэмакратаў-расіян, жывучы ў правінцыі Расійскай імперыі? І наколькі лёсавызначальнымі былі славуцья словы Францішка Багушэвіча пра зямлю нашу, якая завецца беларускай, і пра беларускую мову – з заветаў не пакідаць яе, каб не ўмёрлі?

На гэтыя і падобныя пытанні даюць уласныя адказы аўтары кнігі «Слаўная кампанія: рэANIMАцыя». Шукаць такія адказы – справа не толькі інтэлектуальна-захапляючая, але і важная для беларускай навукі: літаратуразнаўства, гісторыі, культуралогіі. Таму цяперашні, другі выпуск аповядаў з серыі «Слаўная кампанія: рэANIMАцыя» трэба лічыць працягам адкрытага праекта: для аўтараў новых сюжэтаў пра тых, хто пакінуў свой след у культурнай прасторы Беларусі. Тут знойдзецца яшчэ шмат праўдзівых

феноменаў, у якіх, па словах Уладзіміра Жылкі з санета «Максім Багдановіч», – «трагічнае схавана хараство».

*Людміла Сінькова,
загадчык кафедры гісторыі беларускай літаратуры, доктар
філалагічных навук, прафесар*

Прадмова ўкладальнікаў

Гуманітарная грамадскасць краіны з радасцю сустрэла шматтомнае выданне «Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік» (1992-1995), якое стала прыжыццёвым помнікам нястомнаму працаўніку Адаму Мальдзісу (1932—2022), светлая яму памяць. У слоўніку былі зафіксаваны і мастацкія творы, прысвечаныя пісьменнікам, або напісаныя на падставе іх твораў. Агляд гэтых матэрыялаў сведчыць, што мастакі слова ХХ стагоддзя ў значнай ступені пакінулі ў ганаровай «ізаляцыі» сваіх папярэднікаў са стагоддзя мінулага. І гэтая відавочная няспраўнасць вымагае выпраўлення.

Зрэшты, яна мае свае прычыны. Відаць, за рэдкімі выключэннямі, паслядоўнікі не мелі значнага ўплыву і творчага ўздзеяння ад засваення даробку папярэднікаў. Яны, перадусім Францішак Багушэвіч, імкнуліся ўзбудзіць спачуванне да прыгнечанага сялянства, раскрыць амаральнасць сацыяльнага ўладкавання грамадства. Таму ён і пісаў са знарочыстай тэндэнцыянасцю. Перад прадаўжальнікамі распачатай ім справы ў нашаніўскі перыяд і, асабліва, у 20-30-я гады, паўсталі іншыя задачы.

Ад часу ўзнікнення ідэі праекта рэанімацыі слаўнай кампаніі нашых пісьменнікаў ХІХ стагоддзя прайшло пяць гадоў. Напісаны і ўжо надрукаваны выдатныя творы: ажыўлены для настаўнікаў, вучняў, студэнтаў-філолагаў і прыхільнікаў беларускай літаратуры такія асобы, у чыёй неўміручасці для нашай культуры ніхто не павінен быў сумнявацца. Але... Шмат якія «але» загароджваюць шлях незабыўнаму. Можна на гэта скардзіцца і абвінавачваць умовы і час, ды ці варта? Калі ёсць каго ажыўляць, то нічога канчаткова не страчана. Калі ёсць каму гэта рабіць, то ўвогуле справы нішто сабе. А як будзе каму чытаць, то і спраўдзяцца нашы надзеі. Не адкладваючы на далёка, прапануем тут чытачу серыю новых літаратурных партрэтаў.

Творы, прапанаваныя ўвазе чытачоў у другім выпуску зборніка «Слаўная кампанія: рэАНІМАцыя», акрамя ідэйных і маральных валодаюць і несумненнымі мастацкімі вартасцямі. Іх аб'ядноўвае гарманічнае спалучэнне чалавечнасці, патрыятызму і адчування роднай прыроды. Усе дзесяць аўтараў па меры сіл і таленту пастараліся напісаць старанна абробленыя біяграфічныя аповеды.

Таццяну Кохан можна вобразна назваць біёграфам-мантажнікам, які збірае з розных матэрыялаў будынак жыццяпісу Аляксандра Рыпінскага (1809—1886). Прапанаваны тэкст, у якім аповед вядзецца ад першай асобы, папраўдзе балансуе на памежжы навукова-дакументальнага і літаратурна-мастацкага падыходаў да раскрыцця індывідуальнага лёсу канкрэтнай гістарычнай асобы. Герой твора не з'яўляўся ні гучным пісьменнікам, ні нейкім вядомым авантурыстам, ні шукальнікам прыгодаў, ні нават падарожнікам, а ў шырокім сэнсе ён быў патрыётам, а таксама рупліўцам-гуманітарыем, настаўнікам, адным з першых нашых фатографістаў і звычайным чалавекам з няпростым лёсам вымушанага эмігранта. Аднак без яго постаці і асэнсавання зробленага ім цяжка ўявіць цэласную карціну гісторыка-літаратурнага працэсу пазамінулага стагоддзя. Тагачасныя палітычныя рэаліі не пакінулі маладому чалавеку альтэрнатывы, і ён стаў паўстанцам, а затым блукальцам, жыхаром еўрапейскіх сталіц, дзе змог паспяхова сацыялізавацца. Не прагнучы багацця і кар'еры, Рыпінскі «столькі дарог прайшоў, столькі краін убачыў, але шчаслівы» быў толькі дома. Яго літаратурная і грамадска-палітычная рэпутацыі не былі адназначнымі, але сам пісьменнік небеспадстаўна лічыў, што яго жыццё «не было бяздзейным як на гістарычнай, так і на літаратурнай ніве». Ён мае права заняць сваё пачэснае месца сярод пачынальнікаў новай беларускай літаратуры.

«Вайдэло́та» Цімура Буйко – рэестр лёсу Арцёма Вярыгі-Дарэўскага (1816–1884), паэта, публіцыста, драматурга і фалькларыста, чый прыход у свет адзначыўся смерцю маці. Такі пачатак жыцця не можа не суправаджацца

развагамі пра яго мэту, якую лепш назваць місіяй. Герой ставіць задачу апраўдаць сваё існаванне такімі ўчынкамі, якія прынясуць людзям карысць. «Што ён здзейсніць дзеля праўды, справядлівасці, дзеля Беларусі? Ці ганарылася б маці ім, усім родам? Ён часта і падоўгу разважае пра гэта». Аповесць Ц. Буйко тым часам яшчэ і пра тое, што захапленне гісторыяй пачынаецца з сямейных паданняў, што страх вымае з закуткаў свядомасці найважнейшае, найсвятлейшае, найвышэйшае і таму не варта баяцца, што слаўная мінуўшчына, «прахуканая» нашчадкамі, гучыць у сэрцах сярэднявечнай лютняй і заклікае страчанае вярнуць. Герой, прыгавораны за ўдзел у паўстанні да высылкі ў Сібір, не вяртаецца на радзіму, але ў далёкай чужыне сустракае дачку. Так мастацкі прыём пераплятаецца з фактам рэальнасці, і гэта не можа не сведчыць пра высокую аўтарскую неабьякаваць да адлюстраванага.

«Вакол рыпіць хвоямі сібірская тайга, выюць ваўкі, сеючы жудасць і абяцаючы будучую небяспеку», «цямнее», «чарнеюць сцены лясоў», але чытач ведае, калі надыходзіць найбольш цёмны час, і настройваецца на світанне.

«Новы чалавек» з аднайменнага твора Надзеі Скрыпнік – гэта і нанова ўвасоблены Павел Шпілеўскі (1823–1861), і той, у кім назіральны чытач распазнае нейкага са знаёмых. Выкарыстаўшы прыём падваення, аўтарка, па-першае, заявіла пра патрэбу грамадства ў людзях новага гарту (трэба «выломвацца з масы», быць «жывымі адзінкамі», бо «далучэнне да большасці – гэта прамы шлях да небыцця»), па-другое, абвясціла свайго героя менавіта такім чалавекам, хоць і нарадзіўся ён два стагоддзі таму.

Новы літаратурны жанр – гэта як новая вопратка: спачатку душыць і цісне, а потым носіш з задавальненнем. Так піша аўтар, і гэта не толькі пра творчасць Шпілеўскага і яго чытачоў. Форма, выбраная для мастацкай біяграфіі «найбольш вядомага рускамоўнага беларускага пісьменніка сярэдзіны XIX стагоддзя», прымушае напачатку падстроіцца пад сябе, але

праблемай гэта можа быць толькі для тых, хто прызвычаіўся да стылістыкі Ірвінга Стоўна і К°. А тым часам ёсць іншыя творцы.

Прызначаны для студэнцкай і школьнай моладзі, напісаны неабыякавым педагогам, твор утрымлівае мараль, якую можна назваць і ўмовай існавання цывілізацыі: «Мы павінны пражываць дні, напаўняючы іх, а не спустошваючы». Выраз «шчыльна ўтрамбоўваць жыццё» гучыць як лозунг, як заклік, як мэта і сродак яе дасягнення адначасова. Адметна, што асноўнай ідэі твора аўтарка падпарадкоўвае кожную драбязу, нават назвы дэсертаў.

Творчы дуэт Ерафея Дайнекі і Аліны Данілавай прапанаваў аповед «Беларускі скарбнік», змест якога засяроджаны на адлюстраванні (перадусім у псіхалагічным і крыху ў філасофскім плане) няпростых жыццёвых перыпетый у лёсе Аляксандра Ельскага (1834—1916). Ён, асветнік і мараліст, чалавек практычны і адначасна схільны да маштабных прагнозаў будучыні, быў сведкам падзей другой паловы так званага доўгага XIX стагоддзя, калі наш народ у якасна новай іпастасі выходзіў на гістарычную арэну, асэнсоўваючы ўласную самаіснасць ва ўмовах фарміравання сучасных мадэрных нацый. Час сталення героя супаў са складаным перыядам у гісторыі Беларусі пасля паразы паўстання 1863-1864 гадоў. У гэсце біяграфічнай рэканструкцыі асаблівую функцыю выконваюць маляўнічыя пейзажы роднай зямлі, хвалюючыя яе апісанні і вобразы-сімвалы (скарбніцы, карціны, кнігі, бусла, дубка, ракі і інш.), якія дапамагаюць стварыць адметную атмасферу ідэйна-эстэтычнай медытацыі, ёмка выразіць адносіны героя да рэчаіснасці, да часу і да свайго месца ў ім.

«Вечар у пана Запруды, або Гульня ў біяграфію» Таццяны Кіявіцкай – дынамічны і захапляльны аповед, галоўны герой якога – паэт Фелікс Тапчэўскі (1838–1892) – паўстае перад чытачом спачатку ў вобразе прывіду, які раптоўна з’яўляецца, як і належыць прывідам, у самым што ні ёсць загадкавым месцы – каля старога млына, потым – дзіўнай таемнай асобай,

якую так хочацца разгадаць, потым – зусім ужо цудам, што «з’явіўся невядома адкуль», або абразом, «які раптам ажыў». Магчыма, так і павінны сучаснікі ўспрымаць сваіх класікаў. Рэцэпт твора прасты і складаны адначасова: зрабіць месцам дзеяння звычайную сумную мураванку пасярод старога зарослага сада, сабраць пад яе нізкім дахам кампанію, у якой знойдуцца і крыху скептык, і крыху песіміст, і вялікі знаўца мясцовых таямніц, і чалавек з аналітычнымі здольнасцямі, які не вылазіць з бібліятэк, і захопленая паданнямі і падарожжамі аматарка гатычных раманаў, і шэранькі персанаж сакратар, маўклівы і тым незаўважны, але адначасова ўслужлівы і гэтым карысны. Далучыць у якасці антуражу за вокнамі маркотнае лістападаўскае надвор’е, не забыць пра любоўную лінію, прасякнуць яе добрым гумарам – і гатовы якасны дэтэктыў, дзе героі ў замкнутай прасторы спрабуюць «вылічыць» загадкавую асобу. Гульня пачынаецца, калі ў доме з’яўляецца медыум – пані Чабета, і ўзнікаюць невядома адкуль прадметы з пазнакамі...

Гісторыя літаратуры пішацца не без уліку ідэйна-эмацыянальных адрозненняў паміж прызнанымі класікамі і малавядомымі пісьменнікамі, жыццё і творчасць якіх не перспектыўна інтэрпрэтаваць як бясконцы ланцуг пакутаў. У нашай вірлівай мінуўшчыне постаць Францішка Багушэвіча (1840–1900), несумненна, значная, што пацвярджаюць выказванні вядомых людзей пра неардынарнасць для роднай культуры яго творчасці. Энергія самасцвярджэння, мэтанакіраванасць у рэалізацыі пісьменніцкага таленту, маштаб асобы, самабытнасць і арыгінальнасць твораў, глыбіня асэнсавання рэчаіснасці, апантанасць і палкасць вылучаюць яго з кагорты сучаснікаў. Але ён быў адным з многіх, хто выступіў супраць элітарнай канцэпцыі літаратуры.

Наталля Бахановіч, падобна іншым яе калегам у біяграфічным жанры, упершыню ў айчынным прыгожым пісьменстве напісала паўнаўдаснавую мастацкую біяграфію бацькі беларускага нацыянальнага адраджэння. У яе

былі папярэднікі. Аднак у іх асэнсаваннях закраліся толькі асобныя перыяды з жыццяпісу класіка роднай літаратуры. Гуманітарная спецыфіка літаратурных біяграфій, не адмаўляючы каштоўнасць дакладнасці жыццёвых фактаў, арыентаваная ўсё ж на глыбіннае спасціжэнне магчымых асабістых і грамадскіх перажыванняў нейкай канкрэтнай асобы, на стварэнне жывога і праўдзівага яе вобраза, прыгожа ўвасобленага ў мастацкім слове ў творы «Бацька».

«Той, хто выпраменьвае святло, не можа знаходзіцца ў ценю», – маніфестуе Уладзімір Мажылоўскі, аўтар аповесці «Гісторыя ўзлёту ад графа да Чалавека». Заяўляе так пра героя, якім праз некалькі шчыльных старонак, прысвечаных сродцы беларускіх багоў, сабраных, каб вырашыць лёс немаўляці, апынаецца Альгерд Абуховіч (1840–1898). Як і пастанавілі багі, ён шчаслівы смяротны. Але ў чым шчасце творцы? Хіба толькі ў тым, каб прызналі яго пры жыцці? У. Мажылоўскі звяртае ўвагу на лёс літаратурнай спадчыны Абуховіча – апісвае яго балючымі сродкамі мовы, калі так можна сказаць: «стос папераў, роўны з чалавекам», размеркавалі па дамавінах разам з манастырскімі кнігамі, вынесла на бераг ракі і спалілі пад плач і малітвы вернікаў, якія, магчыма, «разумелі, што дым гэтага кастра на доўгія дзесяцігоддзі зацягне іх радзіму смугой». Так «па волі недасведчанага вылюдка з *кипящим от возмущения разумом*» наша літаратура згубіла выключны талент, якому для поўнага шчасця патрэбны былі толькі каханне ды крышачку ўдзячнасці і спагады. «Іх ён і знайшоў, – упэўнены аўтар, – няхай і праз паўтара стагоддзя».

Аўтарка «Дома лістоў» Святлана Воцінава пераканана, што «спадчына па-сапраўднаму значных асоб праз сотні гадоў пасля іх жыцця непазбежна актуалізуецца імі самімі». Містычная вера ў сувязь усяго з усім дыктуе не толькі форму аўтарскага ажэшказнаўчага дыскурсу, але нават у нейкай ступені і яго змест. Таму можна ехаць на начной таксоўцы ў няблізкі свет, можна трапіць на рыцарскі турнір, можна танчыць у бальнай зале з падлогай

у кругі, можна слухаць казкі, можна нават дзяліцца сумненнямі і разважаць пра псіхалогію творчасці ды механізмы рэалізацыі канкрэтных творчых практык, абумоўленых жанравай спецыфікай тэксту: «Хто піша мастацкую біяграфію пісьменніка, той вагаецца: што істотны факт, а што не?»

С. Воцінава імкнецца ўпэўніць, што біяграфічная аповесць пра Элізу Ажэшку (1841–1910) пісалася ёю ў суаўтарстве з самой Элізай Ажэшкай. Тэкст не пазбег непасрэднага ўплыву захопленасці сучаснага біёграфа гераіняй і такой характэрнай для ажэшкінскіх твораў і заўважанай яшчэ Генрыкам Сянкевічам асаблівасці, як скрупулёзнае «вымалёўванне аксесуараў», што прынята называць увагай да мастацкіх дэталей. Рознастылёвы лексічны арсенал таксама паспрыяў белетрыстычнасці тэксту: аксаміт і зашмэрганы, тэлепартацыя і брыдота, трыкветр і фарсуха, рынгтон і пракаўтнуць etc. Псіхалагічна насычаны вобраз гераіні дапамагла стварыць багацейшая эпістальная спадчына славутай гродзенскай пісьменніцы.

Ужо ад назвы твора Марыны Варабей – «Альтэрнатыўная гісторыя Зосі (фрагменты)» – ідзе інфармацыя: гэта не будзе звычайная, сатканая з фактаў і акалічнасцей, біяграфія Зоф’і Манькоўскай (1847–1911). Аўтарка анансуе толькі фрагменты і папярэджвае пра альтэрнатыўнасць гісторыі, якую распавядае. Фрагменты апынаюцца адзінаццацю карцінамі, прычым, першая мае назву final. М. Варабей выцінае вобраз паэтки з паўпразрыстай матэрыі дапушчэнняў, але не адрываючыся ад фактаў, якія знаходзяць падтрымку ў зносках. Перад чытачом паўстае тая, што «ведае пра гаротнае жыццё тутэйшага люду не з газэт», чые вершы «поўныя любові да нашага краю, да ўсяго свету, да кожнага, хто пакутуе, да кожнага, хто пакрыўджаны ці прыгнечаны». Лёгкамі пастэльнымі мазкамі накідваецца атмосфера: белы з пазалотаю імбрычак выпускае праз носік празрыста-белую пару, блішчаць філіжанкі, пахне духмяным мёдам і свежым ажынавым канфіцюрам. Праз туманнасць вільготнага шэрага дня, са згадкаю пра Дзяды падаюцца лакацыі: Дарагавіца, Бабоўня... Твор, пасля прачытання якога хочацца рушыць у бок

Капыльшчыны, на радзіму паэткі, падысці, як маладыя героі, «да магілы на Бабаўнянскім пагосце» і, як яны, прамовіць «мы тут».

З назвы біяграфічнага твора Дарыі Карчашкінай «Абразкі жыцця і песні» можа паўстаць няслушнае меркаванне, што чытачу прапануецца нейкі цыкл замалёвак са слабаразгорнутым сюжэтам. Сапраўды, ключавая роля надаецца псіхалагічнаму стану галоўнага героя, больш вядомага пад імем Янка Лучына (1851—1897), псеўданім, які абраў для сябе як беларускага паэта Ян Неслухоўскі. Эмоцыі дзяцінства, перажыванні гімназіста і студэнта, першае няспраўджанае каханне, непакой, клопаты і трывогі дарослага чалавека ды воляй лёсу інваліда – усё гэта раскрывае складанасць і непаўторнасць унутранага свету рэфлексуючага героя, характарызуе жыццёва-псіхалагічныя сітуацыі, у якіх ён знаходзіўся з маленства і аж да скону. Будучы карэнным гараджанінам, ураджэнцам і сталым жыхаром Мінска, Лучына вельмі любіў паляванне і ў Мархачоўшчыне (цяпер Стаўбцоўскі раён) шчыра пасябраваў з селянінам, які стаў для яго духоўным бацькам. Д. Карчашкіна сінтэзуе ў творы лірычную настраёнасць з грамадска-палітычнай скіраванасцю праблематыкі, а ў якасці кульмінацыі і развязкі выкарыстоўвае прарочы сон героя.

Дэклараваўшы *«абмаляваць жывы вобраз не пісьменніцкай, а чалавечай шматграннай душы»*, аўтарка дасягнула пастаўленай мэты.

Культурная спадчына айчыннага мінулага, яго дасягненні, хай сабе і сціплыя ў пэўныя неспрыяльныя перыяды развіцця, непарыўна звязаны з літаратурнай сучаснасцю. Традыцыя – гэта сіла, якая дзейнічае гістарычна. Зразумела і заканамерна, што кругабег па-мастацку асэнсаваных у гэтым зборніку лёсаў пісьменнікаў XIX стагоддзя выявіў іх рознае светабачанне і, галоўнае, жаданне нас, нашчадкаў, разабрацца ў складаным, напружаным, цяжкім і нават трагічным іх творчым лёсе. Не заўсёды ацэненыя сучаснікамі, не дачакаўшыся належнага прызнання сваіх заслуг у гісторыка-літаратурным заўтра, хай яны атрымаюць «дзякуй» ад нас, паслязаўтрашніх. Трэба

падзякаваць і адзінаццаці аўтарам, якія ўзяліся шукаць і знаходзіць шляхі для пашырэння кругагляду сучаснага беларускага чытача. У XX стагоддзі іх паслядоўнікі Цётка, Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч і іншыя ад папярэднікаў перанялі галоўнае: разуменне, што родная літаратура ў першую чаргу павінна набыць рысы *нацыянальнай*.

Героі, як сказана пра іх у адным з адзінаццаці твораў гэтай кнігі, расчышчаюць дарогу ў будучыню, а будучыня іх пасля топча. Герояў топча, а не пратораны імі шлях. Можна доўга, заўзята і безвынікова разважаць, чаму так, але ці не лепш аддаць гэты час героям? Прынамсі, героям кнігі, якую чытач трымае цяпер у руках. Бо ёсць ім што сказаць усім нам нават і праз стагоддзі. Можа, варта нарэшце прыслухацца?

У кампазіцыйным плане кожны аповед пра пісьменніцкую персону XIX стагоддзя пачынаецца баладай вядомага паэта Віктара Шніпа, прысвечанай асэнсаванню-бачанню творчага лёсу канкрэтнага беларускага песняра ў наш аддалены найменш на стагоддзе час. Завяршаецца кніга яго ж баладай – прысвячэннем усёй «слаўнай кампаніі» яе герояў. Хацелася б, каб мы, нашчадкі, не толькі памяталі, але і ведалі пра сваіх слаўных продкаў. Гэта трэнд не сённяшні, а ўніверсальны, які адрознівае людскія супольнасці ад іншых. І так мусіць быць, калі па-людску! Неабыякавага вам прачытання. Будзем разам не толькі цяпер, але і заўсёды.

Ігар Запрудскі
Святлана Воцінава

БАЛАДА АЛЯКСАНДРА РЫПІНСКАГА
(каля 1810—1900)

Праз трыццаць год вяртаешся дахаты,
Рамантык, інсургент, мастак, паэт,
І прад табою край твой—не пракляты,
А любы, нібы з васількоў букет,

Што ты паклаў на сцежку інсургентаў,
З якімі волю для людзей шукаў.
Крывёй за волю плацяць—добра ведаў
І ты сваёй крыві не шкадаваў.

І хоць было разгромлена паўстанне
Ты не адрокся ад былых дарог,
Бо Беларусь—не кветка, што век вяне,
А Храм любові, дзе жыве Пан-Бог,

Дзе ўсё сваё: і песні, і легенды,
І мова, без якой загінем мы,
Як без людской спагады інсургенты
Сярод завейнай лютае зімы.

І будзеш сніць Парыж і Лондан шэры,
Дзе ты і сёння мог спакойна жыць
І не палохацца ад стуку ў дзверы,
Бо за дзвярамі, як ваўкі, віжы.

Напішаш ты пра родны край балады,
Дзе пра любоў сваю не прамаўчыш.
Праз трыццаць год вяртаешся дахаты,
Нібыта ўчора з'ехаўшы ў Парыж...

10.02.2009

Таццяна Кохан

Сяржант-філосаф

Дарагая Юлія, што толькі
змог захаваць, прыгадаць, табе,
каханая Юля, бо ты здолееш
ацаніць, ахвярую на вечную
памяць. Памятай, што ніхто,
апрача цябе, гэтага не мае.

Страганы, 1880 г.

Твой дзядзька Аляксандр

Усе сілы маёй памяці паклікаўшы на дапамогу, пішу сваё жыццё. Жыццё патрыёта, бунтара, пілігрыма і пакутніка. Я нарадзіўся 10 верасня 1809 года ў Віцебску. Мой бацька Фелікс быў абаронцам сялян, колькі сябе памятаю, людзі з яго кпілі, гаварылі, што ён з халопамі якшаецца. Маці Эльжбэта паходзіла з роду Зброжкаў, яе продкі мелі ва ўласнасці Кукавячынскі бор. Бацькаў род быў яшчэ больш заможны, яны былі гаспадарамі Астраўлянскай пушчы аж да Абалянкі, рэчкі, што лучыцца там з лясамі Шацілава, даўняе нашай сядзібы. Гадаваўся я ў Стайках, маёнтку дзеда Фларыяна, які раней быў балдышэўскім старастам. У маленстве я часта гуляў у бярозавым гаі, пасярод якога стаяла гара. На самым версе расла вялікая яблыня, да якой я не раз бегаў па салодкія духмяныя яблыкі. У пачатку лета мяне радавалі суніцы, якіх шмат было вакол. Але на маё няшчасце тут, побач з яблыняй, стаяла аграмадная бяроза з нейкаю чорнаю ля тоўстае галіны нарасцю, цалкам падобнай на малпу, што нібыта мелася ўзлазіць туды. Мой Божа! Колькі разоў тая нарасць кідала мяне ў халодны пот... Рука шукала ў траве ягад, а вочы штохвілінна пазіралі на тую

злавесную бярозу, сочачы, ці не ссоўваецца праклятае страшыдла па мяне на дол?

Калі ж я падгадаваўся трохі ў дзеда і атрымаў сваю першую навуку, бацькі аддалі мяне ў Віцебскую базыльянскую гімназію, што ў тых часы была падначаленая Віленскаму ўніверсітэту. Нашы настаўнікі дбалі пра духоўнасць, прывіталі любоў да краю, да яго святыняў. Знакавай постацю для гімназістаў быў дабраславёны Язафат Кунцэвіч, патрон Беларусі, біяграфія якога па праву знаходзіцца ў кнізе «Жыцці святых», а ў актах горада Віцебска захоўваецца апісанне злачынства супраць шаноўнага пастыра; просты люд да сённяшняга дня спявае песеньку з гэтак званых «Кантычкаў»

У нядзелю ў Віцебску рана

Ксяндза замардавалі!

На месцы злачынства была пабудавана мураваная каплічка, якая, хоць і занядбаная, але стаіць, здаецца, і па сённяшні дзень. Я сам не раз яе аглядаў. Адночы нават, калі мы туды прыйшлі з кс. Рэгентам з канвікту айцоў базыльянаў, некалькі ўдзельнікаў нашага паломніцтва мала што з жыццём у ёй не развіталіся. Ахопленыя цікавасцю, адчынілі нежаржавелы замок дзвярэй, што вялі да склепу, увайшлі і пачалі зазіраць у труны манахаў; іншыя хлопцы, якія засталіся звонку, каб пастрашыць сяброў, схапіліся за дзверы і пачалі іх штурхаць, але так нешчасліва, што цяжкія дзверы зачыніліся, пакінуўшы малых гарэзнікаў у змроку зняволення. Толькі ўявіце сабе жах, крыкі, плач і адчай бедакоў, замкнёных у цемры з трупамі ў напаўадчыненых трунах, а таксама распач тых, хто іх там зачыніў? Падышоў і кс. Рэгент, але нічога без слесара зрабіць не змог. Муслі пасылаць у горад па ключ, і ледзь жывых дзяцей адтуль дасталі. Гэтае здарэнне назаўсёды засталася ў маёй памяці.

Яшчэ адзін успамін з дзяцінства быў куды больш прыемны. Прыблізна ў той час на маю долю выпала шчасце ўбачыць легендарнага Тамаша Зана, які ў якасці сакратара шаноўнага візітатара школ, пісьменніка Яна Ходзькі

прыехаў да нас. Тактоўнасць маладога сакратара пры экзаменаванні вучняў, яго лагоднае абыходжанне і заахвочванне да навукі, схіліла да яго сэрцы ўсіх без выключэння. Памяць пра яго, ведаю, да сённяшняга дня захоўваюць у сваёй душы мае аднакласнікі. У войску я спяваў ягонья трыялеты, у Парыжы пазнаёміўся з яго братам і шмат якімі іншымі супакутнікамі гэтага знакамітага чалавека. Менавіта знаёмства з Занам падахвоціла мяне займацца літаратурнай творчасцю. Тут жа, у гімназіі, напісаў я свой «Найпершы вершык».

Падчас вучобы быў напісаны і іншы верш «Бязлітасная ўлада абаяльнасці, ці Пакараная непаслухмянасць. Скарга». Як і многія хлопцы, я рос свавольнікам, часта заляцаўся да дзяўчат, чым выклікаў бацькоўскае абурэнне. Але няхай мой ласкавы чытач не думае, што толькі юначыя забавы былі ў маёй галаве! Яшчэ большы агонь распаліла ў маёй душы песня, яшчэ ні Жэгота, ні Вацлаў з Алеска не адорвалі нас сваімі каштоўнымі зборамі песень, калі я пачаў прагна запісваць свае і зберагаць іх ля свайго сэрца, аднак бязлітасны лёс пазбавіў майго скарбу.

Пасля вучобы мяне аддалі ў войска. 29 снежня 1828 г. я ўступіў у Рэвельскі пяхотны полк. Мае камандзіры накіравалі мяне на вучобу, і ўжо 15 студзеня 1829 г. я быў залічаны ў школу падхарунжых у Дынабургу, куды накіроўвалі на вучобу моладзь з Інфлянтаў, Курляндыі і Літвы. Крэпасць была наскрозь прасякнута вольналюбствам, нават вайсковая субардынацыя не змагла прыструніць наш бунтарскі дух. Чым цяжэй быў уціск царскага ўраду, тым грамчэй гучала родная песня, тым больш задумваліся мы пра незалежнасць свайго краю. Менавіта тут я меў вялікае шчасце і асалоду пазнаёміцца з Вільгельмам Кюхельбекерам, які, пасля таго як раскрылі іх таёмную арганізацыю ў 1825 г., вырашыў шукаць прытулак у Германіі, аднак той намер не ўдалося ажыццявіць, бо ў 1826 годзе ўцякач быў схоплены ў Варшаве ўнтэр-афіцэрам лейб-гвардыі Валынскага палка Грыгор'евым. Вільгельм Кюхельбекер спачатку быў асуджаны на дваццаць гадоў

катаржных работ, аднак пазней тэрмін быў скарачаны да пятнаццаці гадоў, паўстанец быў пазбаўлены дваранскага звання. Ужо некалькі гадоў ён нёс цяжар свайго пакарання; не раз мы з таварышамі, Аляксандрам Пангоўскім і Тадэвушам Скшыdleўскім, уцякалі са школы, каб наведаць яго то ў лазарэце, то ў турме. Гэты вялікай душы чалавек, немец ці швед па прозвішчы, нарадзіўся дзесьці ў ваколіцах Пецярбурга ці ў самой сталіцы і быў сапраўдным сынам сваёй радзімы, якую любіў больш за жыццё. Перад выгнаннем у Сібір ён мусіў правесці некалькі гадоў у Дынабургу і спакойна прасядзеў бы гэтыя гады ў сваёй камеры ў халаце, калі б не перыядычныя наведванні турмы вышэйшымі ўладамі. У час такіх візітаў яму паарыштанцку галілі лоб і запрагалі хворага з кіркой у руцэ ў тачку.

Як ясны месяц блішчыць сярод незлічомага мноства цьмяных зорак, так і яго высакародны, бледны, схуднелы твар з выразнымі рысамі вылучаўся зьяннем духоўнай прыгажосці сярод вялізнага натоўпу злачынцаў, апранутых, як і ён, у шэры «мундзір». Моцнае і загартаванае сэрца, відаць, білася ў яго грудзях, калі яго вусны ніколі ні перад кім не вымавілі ні слова скаргі на такую бязлітасную долю. Маўчаў ён – маўчаў і чакаў канца сваіх пакутаў! О, так, сапраўды, хто ведаў яго бліжэй, той любіў, шанаваў, захапляўся ім, а той, хто правёў з ім хоць некалькі гадзін, не мог не заўважыць у ім рэдкага розуму, крышталёва-чыстай душы і глыбокай адукаванасці. Нават на твары салдата, які прастаяў хоць некалькі хвілін на варце каля яго дзвярэй, з'яўляўся выраз павагі кожны раз, калі святло, што выпраменьваецца тварам гэтага незвычайнага вязня, біла салдату ў вочы, бо каго б не крануў гэты хвалюючы вобраз нявіннага пакутніка нябеснай цноты, дакладнае апісанне пакутаў якога не пад сілу майму пяру.

Яго бунтарскі дух не быў зломлены, а шчырая вера запаліла і ў нашай душы надзею на лепшае. Адзіным заняткам, адзінай уцехай у турме была літаратура, ён пісаў вершы, паэмы, элегіі, крытычныя артыкулы, перакладаў

з еўрапейскіх і старажытных моў. У гэтай працы мы з найвялікшай радасцю дапамагалі. Я таксама пісаў вершы, чытаў іх сваім таварышам.

Аднойчы вечарам мы вялі няспешную гутарку ў адным з казарменных пакояў, чакаючы, калі ж барабан абвесціць гадзіну адбою. І тут раптам адчыніліся дзверы і ў пакой заляцеў узрушаны афіцэр N.N., якога мы заўсёды лічылі блазнам, ён радасна размахваў свежым нумарам «Рускага інваліда».

– Гультаі! Вы тут спакойна сядзіце, а вашы браты ў Варшаве, такі цуд зрабілі! Супраць цара паўсталі! За мной, дарагія сябры! І хай я немец, але я з вамі! Зробім з Дынабурга другую Варшаву!

Цяжка нават сабе ўявіць, якое ўражанне зрабіла на нас гэта вестка. Яна, нібы граната, разварушыла нашы думкі. Няўжо ёсць сілы, якія могуць супрацьстаяць непахіснай царскай уладзе? Можа і наш забраны і спакутаваны край набудзе доўгачаканую незалежнасць? Можа і мы станем гаспадарамі на сваёй зямлі?

Навіны з-над Віслы, пазней з-над Дзвіны распалілі нашы надзеі на хуткую перамогу. Ранейшыя прыязныя стасункі землякоў сталі куды больш трывалым саюзам сяброў, мы разлічвалі на тое, што нам удалася схіліць на свой бок рускіх і немцаў, а таксама знайсці падтрымку ў жыхароў бліжэйшых тэрыторый і нарэшце здаць крэпасць паўстанцам. Аднак гэтыя юначыя мары разбіліся аб суровую рэчаіснасць. З сумам назіралі мы з вокнаў сваёй казармы, як праз Дынабург ідуць і ідуць царскія войскі: Дыбіч, Шахоўскі, чаркесы і казакі... Дывізія пяхоты, брыгада стральцоў і батальён сапёраў, што да гэтага часу кватаравалі ў Дынабургу, таксама рушылі да мяжы з Каралеўствам Польскім.

Пасля рашэння генерала Дыбіча паслаць нас у раён баявых дзеянняў, мы з яшчэ большым імпэтам пачалі шукаць магчымасці вырвацца з крэпасці і далучыцца да паўстанцаў. Здавалася, што трэба толькі выйсці за вароты і нас будуць чакаць тысячы паўстанцаў. У Запусты пад выглядам наведвання родных мы раз'ехаліся па краі як эмісары-агітатары. У правінцыях

паўстанцкі дух яшчэ не набраў моцы, аднак і мы, апранутыя ў маскоўскія мундзіры, не выклікалі асаблівага даверу. Тым не менш, я і два Плятэры мелі шчасце спаткаць надзейнага чалавека, які нас адразу зразумеў і адказаў шчырай прыязнасцю. У Курляндзі сустрэліся з Эміліяй Плятэр, што вярталася ад сваякоў з Інфлянтаў у Літву. Маладая паненка ўрачыста прысягнула здабыць Дынабург, а мы абяцалі здаць крэпасць. Гэтую кароткую, але змястоўную дамову завяршыла значная цырымонія. Мы старадаўнім звычаем пасвяцілі новую таварышку змовы ў Рыцара-Панну і нібыта дзеля таго ўласна, што гэты Рыцар мусіў быць паўстанцам літоўскім, замест таго, каб павесіць меч на пояс ля боку, падаравалі ёй невялікую паляўнічую стрэльбу. Фантазія годная рамана! Хто б мог падумаць, што праз некалькі дзесяткаў дзён гэтая дзяўчына стане сапраўднай гераіняй, але што б ні было, мы таксама не гублялі ні сэрца, ні гонару. Сакавік прайшоў у маўклівым чаканні зменаў. Ні адна вестка з краю не давала надзеі, але чым бліжэй быў тэрмін нашай выправы, тым з большай нецярплівасцю мы шукалі мажлівасцяў выбрацца з цвердзі.

У памяшканні каля Аляксандраўскай брамы нашай крэпасці размяшчаўся склад пораху, увесь арсенал месціўся на падлозе. Калі бегчы, то варта было б яго узарваць. Аднак бязлітасны лёс зноў зламаў нам усе планы. На пярэдадні ўцёкаў уначы да крэпасці прыскакаў ганец. Яго з'яўленне ўзрушыла і да таго неспакойнае кіраўніцтва. Цяжкія гарматы занялі сваё месца на валах, паўсюль была пастаўлена падвойная варта, час ад часу тэрыторыю крэпасці пільнаваў узброены патруль. Пасля мы даведаліся, што ганец прыбыў ад Безабрава, які з-за паўстанцаў вымушаны быў з'ехаць з Велькаміру. Частка паўстанцаў ужо падбіраецца да Езіросаў. Эмілія Плятэр стрымала слова, аднак мы сустрэлі радасныя навіны хоць і не ў зняволенні, але пад пастаянным наглядом.

Падахвачаныя поспехамі паўстанцаў, Міхась Баброўскі і Ян Клёт вырашылі збегчы, увечары, праціснуўшыся праз амбразуру, на якой не было

заслонкі, выбраліся з крэпасці. Па счарнелым крохкім вясновым лёдзе яны перайшлі Дзвіну. Мы ж з заміраннем сэрца сачылі за тым, як асцярожна прабіраліся яны да супрацьлеглага берага. Пэўна хтосьці з прысутных ўсё ж данёс кіраўніцтву школы пра ўцёкі курсантаў і пра тое, што ў сценах вучэльні рыхтуецца змова. Ноччу казарму замкнулі, на вароты паставілі варту, каб ніхто не змог ні ўвайсці, ні выйсці. А раніцай нам паведамілі, што Клёт і Баброўскі былі схопленыя ў маёнтку Грыва і, звязаныя, дастаўлены зноў у крэпасць. Гэтае затрыманне ледзь не паклала канец усім нашым спадзяванням. Па крэпасці пайшлі чуткі пра тое, што дэзерціраў могуць павесіць. На жорсткім пакаранні асабліва настойвалі начальнік школы Розан і яго памочнік Касаротаў. Аднак намаганнямі каменданта крэпасці Гельвіча, які назваў пабег юначай забавай, хлопцам усё ж удалося пазбегнуць суровай кары. Тым не менш, цяпер мы ўсе былі пад падазрэннем, што дадало клопату і абавязала быць больш асцярожнымі. Розан стаў рабіць рэйд, правяраць нашы рэчы. Зрэшты, мы былі даўно падрыхтаваныя да такога развіцця падзей. Увесь кампрамат быў надзейна схаваны, а найбольш небяспечны – знішчаны. Адзіны, хто не паспеў пазбавіцца ад небяспечных лістоў, быў Рудольф Клёт. На шчасце, падчас рэвізіі наш сябар паспеў у апошні момант іх выхапіць і схваць.

Увечары мы атрымалі загад рушыць не праз Відзы, а праз Дзісну і Вілейку, што давала нам надзею першымі ўбачыць узброеных братаў, а не войскі Дыбіча. Увесь наступны дзень займаліся падрыхтоўкай да выправы. Не чакаючы дазволу, усе разышліся. Плятэры, Любанскі і я пайшлі да Кюхельбекера. Бясконцыя размовы, гарачыя абдымкі, ніхто з нас не ведаў, ці давядзецца нам яшчэ раз убачыцца.

На наступны дзень раніцай а дзевятай гадзіне пачалося пастраенне. Нас паставілі ў квадрат на школьным пляцы, тварамі да сярэдзіны, у цэнтры быў поп, які праводзіў малебен. Пасля поп акрапіў нас вадою і даў пацалаваць крыж. Пасля заспяваў «Боже, Царя храни», замест чаго мы ціха спявалі сваю

«Пане Божа айцоў нашых». Пасля Розан запрасіў усіх на сняданак. Пасля нас зноў паставілі ў шарэнгі. На гэты раз з прамовай выступіў палкоўнік Капель, які быў незадаволены нашымі паводзінамі, асабліва разлаваў яго ўчынак уцекачоў. У наступны раз ён паабяцаў асабіста аддаць кожнага здрадніка пад трыбунал. Нарэшце прагучала ўжо даўно чаканае «Направо! Шагом марш!» Сорак пешых гвардзейцаў Яго царскай Вялікасці па розных лазарэтах назбіраных, добра ўзброеных суправаджала нас бяззбройных, па дваццаць спераду і ззаду. Нам паведамілі, што іх да нас прыставілі, каб пры аказіі бараніць нас ад паўстанцаў. Радасна было нам нарэшце развітацца з нашай ўжо парадкам абрыдлай клеткай. Па пыльнай дарозе цягнуліся абозы з рэчамі. Працэсія нагадвала калону ваеннапалонных, у нас не было зброі, а побач ішла ўзброеная варта. Нарэшце мы дабраліся да Камянца, выгодна размясціліся па кватэрах. Мой сябра Пангоўскі дамогся ад Вейса, каб я, абодва Плятэры і Любанскі паехалі з ім да сваякоў да Дарашковіч. У той жа дзень да нас дайшла пагалоска пра паўстанне ў Вілейцы. Вейс, моцна ўзрушаны, казаў нам пра грамадзянскі абавязак, пра вернасць цару. У сувязі з новымі акалічнасцямі давялося нам трохі затрымацца. Вейс адаслаў рапарт у Дынабург з тым, каб яму далі загад, як меўся дзейнічаць у новых акалічнасцях. Мы ж, у сваю чаргу, чакалі магчымасці збегчы з-пад варты і далучыцца да паўстанцаў. Адчуваючы наш неспакой, кіраўніцтва выдала зброю толькі рускім і немцам, нам нібыта не хапіла. Патрыёты з павета Генрык, Ігнацы і Мікалай Клёты прыязджалі з намі параіцца. Былі ў нас розныя праекты і прапановы, аднак найперш трэба было збегчы. 21 красавіка паспрабавалі здзейсніць запланаванае, аднак і гэтая спроба не ўдалася. Праз два дні раніцай Пангоўскі паехаў да Мікалаева сустрэцца з паўстанцамі. Калі вярнуўся, то паведаміў нам, што сустрэўся з Аўгустынам Хомскім, які прыбыў з Лужкоў, каб адбіць Дзісну. Паразмаўляўшы з Пангоўскім, Хомскі вырашыў пакуль устрымацца ад актыўных дзеянняў, а дапамагчы нам з уцёкамі. Хлопцы дамовіліся, што ў лесе каля Дарашковічаў нас павінен будзе

сустрэць правадыр і праз 12 вёрст будуць чакаць трыццаць коней. У прызначаны дзень адразу па абедзе ў Дарашковічах усе, хто захоўваў таямніцу, з нецярплівасцю чакалі гадзіну ікс, найбольш складана было Пангоўскаму, які павінен быў без развітання з'ехаць ад маці, ні адным позіркам не выдаўшы наш сакрэт. У першую чаргу ад гэтага залежаў далейшы дабрабыт дому, бо за дапамогу паўстанцам жыхароў чакала суровае пакаранне. Падвечар Пангоўскі, я, абодва Плятэры і Любанскі паехалі да Дзісны. Там нас ужо чакалі таварышы, але не ўсе, каму мы прапанавалі ўцёкі, згадзіліся. Угаворваць не было ні часу, ні цярпення. Добра, што хоць дваццаць назбіралі. Выязджаць вырашылі невялічкімі групкамі, каб не прыцягваць да сабе залішняй увагі. Узначальваць групы давялося нам, тым, хто кватараваў у Дарашковічах. Сказаць па праўдзе, ніхто добра не ведаў, куды трэба ісці і дзе нас будзе чакаць правадыр. Паколькі мы адразу не вызначылі дакладна, дзе будзе сход і якім шляхам ісці, то не было парадку, толькі Фердынант Плятэр са сваёй групай шчасліва дабраўся да лесу.

Вечар быў пахмурны, палі сталі гразкімі ад талага снегу і дажджу. А мы нібыта выйшлі прагуляцца, каб не пікеты, то ў такое надвор'е на вуліцы зусім нікога не было б. Канешне, наша з'яўленне цікавіла салдатаў, ледзь ні на кожным кроку нас спынялі воклічам: «Здравствуйте, господа! Куда в такое лихо?». Але мы моўчкі ішлі далей і далей. Не паспелі мы адысці ад горада, як сустрэлі групу Лабунскага, і, хоць гэта было небяспечна, пайшлі разам, а па дарозе яшчэ раз завіталі ў гасцінныя Дарашковічы, там сустрэліся з групай Люцыяна Плятэра, яны акурат збіраліся выходзіць, і нецярплівы Ян Клёт вырашыў ісці з імі. Нам жа трэба было трохі перачакаць, каб не выклікаць яшчэ большага падазрэння. Аднак і ў маёнтку доўга сядзець не выпадала. Вырашылі ісці полем. Ніхто не ведаў дарогі, мы заблукалі і выйшлі да маленькай рачулки, што ўпадае ў Дзвіну, а паколькі на ёй не было ні кладак, ні моста, то большасць пастанавіла вярнуцца да той дарогі, па якой нядаўна прайшлі нашы сябры. Тым больш, што нават тут, на выселках, мы

сустрэлі чарговы пікет. Пакуль усе вагаліся, Рудольф Клёт вырашыў пераплыць рэчку, а Лабунскі падумаў, што яна не глыбокая, хацеў перайсці ў брод. Аднак позна зразумеў сваю памылку і зваліўся ў ваду. Царскія салдаты, якія з цікаўнасцю назіралі за нашымі прыгодамі, убачыўшы небараку, пачалі рагатаць. Тым не менш абодва плыўцы выйшлі на супрацьлеглы бераг, Клёт згубіў плашч, але другі раз лезці ў ледзяную ваду не наважыўся. Паколькі плаваць нам зусім не хацелася, але і сяброў мы таксама не хацелі кідаць, трэба было нешта прыдумаць. Нават у такой, на першы погляд, безвыходнай сітуацыі, Бог дапамог нам. У вечаровым змроку я ўбачыў хмызняк, за якім схавалася паваленае дрэва. Мы зрабілі імправізаваны мосцік і сухімі дайшлі да сяброў. Так, не без прыгод, дабраліся мы да гары. Я і Зброжак пайшлі ў бок лесу, а сябры палезлі ў гару. Пазней мы даведаліся, што на гары яны сустрэлі групу Люцыяна Плятэра, аднак ні правадыра, ні коней там не было. Тады абедзве групы спуціліся ўніз, каб хоць нас знайсці. Некалькі чалавек, расчараваныя, ужо хацелі вярнуцца ў Дзісну, аднак перадумалі. Два ж удзельнікі паходу з групы Пангоўскага рашуча адмовіліся ісці далей. Нашы шэрагі парадзелі.

Раптам аднекуль з гушчару пачуўся ціхі свіст. Спачатку мы падумалі, што падалося, але свіст быў усё больш настойлівым. Мы пайшлі на голас і нарэшце спаткалі абяцанага правадыра, Антонія, ад шчасця мы ледзь не задушылі яго ў сваіх абдымках. Антоній распавёў, што ўжо даўно правёў групу Фердынанда Плятэра да бяспечнага месца. Каб не губляць час, мы адразу пайшлі за ім. Цэлую гадзіну мы ішлі па багністым лесе. Нарэшце дабраліся. Яшчэ гадзіны тры чакалі астатніх. Меркавалася спачатку, што нас будзе сорок, нават коней на ўсіх не хопіць, пасля, што будзе трыццаць, з Дзісны выйшла крыху больш за дваццаць, а на месцы апынулася толькі васьмнаццаць, то ўжо, мой ласкавы чытач, не крыўдуй, што назаву іх па імёнах: Аляксандр Пангоўскі, Юзаф Шульц, Антоні Пшысецкі, Люцыян і Фердынанд Плятэры, Аляксандр Зброжак, Аляксандр Абуховіч, Ян і Рудольф

Клѣты, Юзэф Струпінскі, Антоні Лабунскі, Казімір Корсак, Юзаф Кантрымовіч, Мацей Салагуб, Казімір Бароўскі, Напалеон Рыўкевіч, Ян Касцялкоўскі і я. Бяззбройныя, калі не лічыць пары асабістых пісталетаў, калі б мы сустрэлі царскае войска, то ці змаглі б даць адпор? Антоні лепш ведаў, як і куды нас весці, ён ішоў з намі такімі сцяжынкамі, што і ваўкі там не хадзілі. Ішлі прама праз буралом, праз ваду, часам па калена, часам па пояс, а часам і па горла. Правадыр вёў нас так, каб абмінуць казацкія пасты і давесці да абяцаных коней. Пангоўскі зусім аслабеў, таму нам даводзілася браць яго пад пахі і несці на сабе. Якое ж было расчараванне, калі ў прызначаным месцы мы не знайшлі коней. Божа! Змоклія да ніткі, стомленыя, галодныя, мы не ведалі, што ж перашкодзіла паўстанцам стрымаць слова. З сумам пазіралі мы на дарогу. Яшчэ чатыры мілі да Лужкоў. Але ці здолеем іх прайсці ў нашым цяперашнім стане? І што ж нас будзе чакаць там? Чорная распач агарнула нашы сэрцы. Хтосьці ў адчаі збіраўся нават пусціць сабе кулю ў лоб. Аднак крыху параіўшыся, мы вырашылі застацца тут і пачакаць абяцаных коней. Антонія папрасілі дастаць нам дзе-небудзь ежы. У цьмяным месячным святле ўбачылі невялікі пагорак і прылеглі на яго адпачыць, аднак гэты пагорак быў усяго толькі балотнай купінай. Той бок, што ляжаў на зямлі змок нават хутчэй, чым той, што быў пад ветрам і дажджом. Не спалася. Нарэшце пачулі тупат і ржанне коней. Узрушаныя, мы ўжо хацелі бегчы сустракаць пасланца ад Хомскага. Але, на шчасце, устрымаліся ад паспешнага рашэння, і добра, бо гэта быў атрад казакоў. Больш марудзіць не выпадала. З хвіліны на хвіліну нас маглі высачыць. Не дачакаўшыся правадыра, мы рушылі далей, нам трэба было спачатку выйсці з балота. Нарэшце, выбраўшыся з лесу, мы не ўбачылі ніводнай дарогі. І зноў пачаліся спрэчкі, у які бок падацца. Пагадзіліся, што нам трэба крочыць у процілеглы ад Дзісны бок, але ж дзе ён? Мы выбралі кірунак і, так і не адпачыўшы, пацягнуліся далей. Удалечыні заўважылі вёску, гэта дадало пэўнасці нашай хадзе. Прыбіліся да хаты Бурлака. Гаспадар, хоць і не быў рады такім гасцям,

але быў вымушаны правесці нас да карчмы. Калі ж мы запыталіся, куды трапілі, то пачулі: «На тракце ад Дзісны да Германовіч». Калі ж мы яшчэ толькі ішлі да карчмы, то вырашылі прыставіць пісталет да Бурлака, каб ён нас правёў да Лужкоў. Гаварылі па-руску, нават імёны сабе рускія панавыдумлялі, каб склалася ўражанне, што мы салдаты Яго Царскай Мосці, ідзем з Вілейкі да Дзісны. Пангоўскі адвёў карчмара ў бок, каб паразмаўляць. Ды той адразу сказаў, што ведае, хто мы і адкуль, што бачыў нас у Дзісне. Аднак за два рублі згадзіўся правесці нас да Лужкоў. Рушылі мы з ім ўначы, у цішы па дарозе сярод палёў і вёсак. Ішоў наш правадыр хутка, ды яшчэ і нас прыспешваў: «Хутчэй! Хутчэй!» На досвітку прыйшлі мы на бераг Дзісенкі. Не было тут ні дарогі, не пераправы. Але карчмар дастаў аднекуль маленькае карытца і пачаў па двое нас перавозіць на супрацьлеглы бераг. Пазней падышла яго сястра, якая таксама чым магла дапамагла ў працы. Ужо зусім развіднела, калі апошнія з нас апынуліся на другім беразе. Паступова пачалі збірацца зявакі, гэта ж такое дзіва – столькі людзей на адным карытцы перавезці. Нам жа гэта ўсё было недаспадобы. Каб схавацца ад чужых вачэй, мы пайшлі за сястрой правадыра. Яна прывяла нас да сваёй карчмы, тут мы трохі абсохлі, папілі малака, ды ўзялі каня, каб везці найбольш стомленых. Яшчэ праз колькі вёрст нам патрапіўся фальварак Красная Гара пана Вазгірда, хацелі і тут пазычыць коней, ці ўзяць падводу, але гаспадар катэгарычна адмовіў, бо не хацеў мець нічога агульнага з падазронымі людзьмі, яшчэ і прыстрашыў карчмара, што і таму дастанецца за тое, што нас вядзе, аднак сняданак усё ж на стол паставіў. Карчмар, спужаўшыся, наадрэз адмовіўся нас далей весці, аднак два рублі і пісталеты, паказаныя па чарзе, усё ж зрабілі на яго свой дабратворны ўплыў і прымусілі стрымаць слова. На процілеглым беразе паказаліся коннікі, мы вырашылі, што гэта казакі, і прыспешыліся. Калі ж да Лужкоў засталася недзе каля паўмілі, мы зноў дайшлі да нейкай вёсачкі. Ubачыўшы старога, спыталі, што чуваць.

– А што можа быць? Здаецца, усё спакойна. З дня на дзень чакаем прыбыцця некалькіх палкоў царскага войска.

Шлях адкрыты. Войскаў яшчэ няма. Вырашылі зайсці ў Лужкі, а там, калі нікога не знойдзем, то дабірацца да Свянцян ці Вілейкі. Можа праз якую вярсту, ці трохкі болей, зайшлі ў лес, дзе была старая адына. І хоць дах яе быў як сіта, але выбіраць не было з чаго, усё ж нейкі прытулак ад ветру і дажджу. Узяўшы нашага правадыра, карчмара, Пангоўскі паскакаў да бліжэйшай вёскі. Час цягнуўся, а навін не было. Стаміўшыся ад чакання, Шульц пайшоў за ім, пазней туды ж выправіліся і Ян Клёт з Корсакам. Ніхто з іх не вярнуўся. Чакаць больш не хацелася, мы вырашылі таксама не сядзець на месцы. Не паспелі мы адысці ад нашага прытулку, як убачылі нашых пасланцоў, якія ледзь не падскоквалі ад радасці і крычалі: «Віват!». Іх з’яўленне абудзіла ў нашых сэрцах надзею. Так, мы не памыліліся, паўстанцы ўжо былі ў Лужках! Пакінуўшы нас у адыне, яны пайшлі не па дарозе да Лужкоў, а па іншай і заўважылі хлопчыка. Грошы лёгка развязалі малому язык: «Ну, не ведаю, шмат паноў панаехала сюды, усе гарцуюць з пісталетамі на прыгожых конях». Яго адказ ўліў у нас новыя сілы. Каля чарговай вёскі сустрэлі паўстанцаў. Гэта былі Ігнацій Клёт і Юзаф Лапацінскі з імі ехаў і Шульц. Ён распавёў, што ледзь не развітаўся з жыццём, бо сустрэў патруль, які яго ледзь не расстраляў як ворага. Аднак справа вырашылася мірна. Шульца завезлі да Лужкоў, а там ужо высветлілася, кім ён быў на самой справе. У вёсцы спаткалі мы Пангоўскага і нашага былога правадыра, якому мы заплацілі нават больш, чым абяцалі. У Лужках усе нават не ведалі, што ж зрабіць і як нам дагадзіць. Жыхары і студэнты – усе былі да нашых паслуг. Але, па праўдзе сказаць, умацаванне было слабым: колькі дзесяткаў коней, грамада пяхоты, трохі зброі і зусім ніякага парадку. Тое зборышча нагадвала звычайную паляўнічую аблаву. Наша прыбыццё ўзняло настрой паўстанцам. На нас была ўскладзена пачэсная місія – напісанне Акту канфедэрацыі і стварэнне часовага Камітэту,

які ўзначаліў Бенедыкт Клёт. Гэта азначала, што не трэба было далучацца да большых атрадаў, можна было пакрысе наладжваць паўстанцкі побыт, выстаўляць варту і займацца вырашэннем бягучых пытанняў, як здабыць коней і зброю, а таксама актыўна весці прапагандысцкую дзейнасць. Аднак тое апостальства было небяспечным для падхарунжых, дзе любы паліцэйскі, любы салдат мог лёгка ўзяць уцекача на мушку і вярнуць у Дзісну. Загад для асэсараў ніжэйшага суда на затрыманне юнкераў заспеў асэсара Ігнація Корсака на варце паўстанцага абозу. Жыхары таксама з прыемнасцю і павагай сустракалі паўстанцаў.

Мікалай Клёт з'ездзіў да старога бацькі за блаславеннем, а, вярнуўшыся, прывёз з сабой людзей, зброю і коней. Многія таксама пачалі прывозіць сваіх сялян, папаўняць нашы шэрагі. Кожны навабранец падпісваў Акт канфедэрацыі і даваў прысягу. Замест часовага Камітэту быў створаны канчатковы. Старшынёй быў абраны стары маршалак Падбіпента, а яго намеснікам – граф Аўгусцін Бжастоўскі, членамі былі Бенедыкт Клёт, Антоні Корсак, харунжы Шырын, Круказевіч і інш. Абавязкі сакратара выконваў Адам Куроўскі, якому дапамагаў ксёндз піяр Татур. На патрэбы паўстанцаў быў адведзены школьны будынак. У адной частцы быў склад, у другой – вязніца, у трэцяй – адміністрацыйная ўлада, ці Камітэт, у чацвёртай – канцылярыя. Галоўнай задачай камітэту было папаўненне агульнай касы для набывання коней, гармат ды іншых неабходных для паўстанцаў рэчаў. Прызначаныя камітэтам Цыркулярныя камісары сачылі ў павеце за выкананнем загадаў. Узброеная сіла складалася на той час ужо з трох батальёнаў пехацінцаў і больш за сто коннікаў. Першы батальён узначальваў Юзаф Валасоўскі, другі – Леапольд Клёт, трэці – Тамаш Лапацінскі, вопытны вайсковец. На чале ротаў у батальёнах сталі дынабургскія падхарунжыя. Кавалерыю ўзначаліў Мікалай Клёт. Большасць ваяроў не мела ніякай зброі, акрамя касы ды пікі. Павятовыя патрыёткі даслалі нам какарды, якія і былі адзінымі адзнакамі народных ваяроў. За чатыры дні пасля нашага прыезду

шэрагі паўстанцаў значна павялічыліся, палепшылася і агульная арганізаванасць. Усе з нецярпеннем чакалі першага бою з ворагам, пазіраючы на берагі Дзісны, туды, дзе стаяла царскае войска. Захоп павятовага горада – стаў бы важнай прыступкай да перамогі. Аднак у нас не было чалавека, які б аб'яднаў нашы сілы, даў агульны кірунак нашым намаганням. Камітэт вылучыў дзве кандыдатуры – нейкага знакамітага жыхара Браслаўшчыны, прозвішча якога я, на жаль, ужо і не памятаю, і палкоўніка Брахоцкага, які жыў у Глыбокім на Дзісеншчыне. Высланыя да абодвух прэтэндэнтаў дэлегаты вярнуліся ні з чым. Паўторна быў высланы Люцыд Корсак, які адвёз палкоўніку Брахоцкаму ўрачыстую адозву, і той згадзіўся. Ужо 27 красавіка Брахоцкі ўзначаліў аб'яднаныя сілы Дзісенскага павета, прыняў прысягу і адразу заняўся падрыхтоўкай атакі, старшынёй штабу прызначыў падхарунжага Пангоўскага, ад'ютантам – Ігнацыя Клёта, нагляд за арсеналам усклаў на плечы падхарунжага Абуховіча. Камендантам Лужкоў прызначыў маршалка Буйніцкага, да Глубокага на такую ж пасаду дэлегіраваў Ігнацыя Корсака. Праз шэсць дзён камунікацыя паміж усімі сіламі была наладжана. Царскае войска не наважвалася высунуцца за перыметр горада можа таму, што паўсюды хадзілі чуткі пра агромністую колькасць паўстанцаў, а можа з-за нейкіх іншых прычын. Зараз уладам трэба было ўмацоўваць армію Дыбіча. Асноўныя войскі накіроўваліся ў Рыгу, адтуль па марскім шляху на Гданьск. Кожны такі абоз суправаджаўся мясцовым эскортам, і гэта кожны раз змяняла колькасць салдат у Дзісне, рэшты людзей, назбіраных з двух-трох батальёнаў, ледзь хапала для абароны горада. Гэта было нам на руку, таму мы пачалі актыўную падрыхтоўку да першага бою, у нас з'явіўся свой трохкаляровы штандар, на якім было напісана: «За Волю, Веру і Айчыну!» Баявы дух усё мацнеў, нават сяляне гаварылі: «Мы з ахвотаю пойдзем біць ворага, ды толькі, каб у яго гармат не было! Вось каб і нам, хоць маленькую гарматку!» Каб задаволіць іх просьбы, Брахоцкі знайшоў маленькую гарматку для салютаў, якая яшчэ з часоў Напалеона пылілася ў сутарэннях

кляштара. Гэтае набыццё абудзіла нашу адвагу, абяцаючы слаўную бітву, то тут, то там усё часцей чулася: «Да Дзісны! Да Дзісны!»

На 1 мая прыпаў Вялікдзень па расійскім календары. У чыстае поле мы прынеслі алтар, а ў дзесяць пачалі службу. Наша войска выстраілася ў чатырохкутнік. За пяхотай ішла конніца, усе без шапак. Імшу спраўляў ксёндз Татур, музыка маршалка Храпавіцкага, пасля прагучала патрыятычная прамова, а потым усе ўслед за Брахоцкім прысягнулі любіць і бараніць Айчыну, а ў канцы крыкнулі: «Вольнасць, альбо смерць!» Пасля ўрачыстай часткі камітэт запрасіў афіцэраў да сябе, а народнае войска пачаставалі на месцы. Наступныя дні прайшлі ў будзённых клопатах. 5 мая я атрымаў загад забяспечыць сваіх людзей сякерамі, піламі і рыдлёўкамі і накіравацца да Германовічаў, дзе стаяў Мікалай Клёт з кавалерыяй, я мусіў разбіць там лагер для галоўных сіл ды прыгатаваць пераправу праз Дзісенку, пабудаваць платформы, каб частка пяхоты магла па вадзе падабрацца да самай Дзісны. Намер Брахоцкага быў такі – сцягнуць да Дзісны двухтысячнае войска, каб напужаць непрыяцеля колькасцю.

6 мая пачалося наступленне. У Лужках застаўся камітэт, наш сябра Абуховіч, які сачыў за арсеналам, і Рудольф Клёт з атрадам пяхоты для падтрымання ўнутранага парадку, маршалак Буйніцкі ўзначаліў усе вайсковыя сілы Лужкоў. Як і планаваў Брахоцкі, наступленне вялося па двух шляхах: трэці батальён Лапацінскага і кавалерыя Храпавіцкага пайшлі па паштовым тракце, каб зайсці з правага берага Дзісенкі, мы ж павінны былі зайсці з левага берага. Да нас прыбыў і сам Брахоцкі. Усе размясціліся ў полі пад шалашамі. Раптам мы заўважылі вершніка, які ехаў у бок лагера, яго служба вёў яшчэ некалькі коней. Гэта быў Станіслаў Міхановіч, дзедзіч Мікалаева. Яго адразу даставілі ў штаб-кватэру, там ён паведаміў, што Пётр Вазгірд са сваімі людзьмі ў карчме, што знаходзіцца ў мілі ад Дзісны, напаў на казакоў, забраў у іх коней і дасылае паўстанцам, а казакоў акружыў, бо яны замкнуліся са зброяй у карчме і не хочуць здавацца. Тады шэсць

паўстанцаў пад кіраўніцтвам двух Сямашкаў, былі накіраваныя туды ў дапамогу. Так прайшоў чарговы дзень. Дзіўна было бачыць, як палкоўнік Брахоцкі асабіста сярод пахмурнай ночы аглядаў батальёны, пакуль паўстанцы адпачывалі, яго прыклад рабіў добрае ўражанне на змагароў, уздымаў баявы дух. Сказаць па праўдзе, у нас былі цяжкасці з вайсковай падрыхтоўкай, бо колькасць людзей штораз павялічвалася, і востра адчуваўся недахоп зброі. Зрэчас можна было ўбачыць карабін, куды часцей на вочы трапляліся паляўнічыя стрэльбы і тыя дрэннай якасці, у большасці ваяроў былі косы ды пікі.

7 мая пад урачыстую музыку мы пераправіліся праз Дзісенку. Пакінуўшы Шульца з невялічкім атрадам бараніць пераправу, Брахоцкі павёў нас далей. Я ж, як артылерыст, узначаліў аднаконную батарэю, за стралка быў шавец Ардынскі. Як у той прымаўцы, што ў патрэбе і шыла голіць. Нарэшце, наблізіўшыся да Мікалаева, мы атрымалі весткі пра казакоў. Двух з іх забілі, трох узялі ў палон. Ураднік, які быў самы адважны і дадаваў смеласці іншым, першым і атрымаў кулю ў лоб. Пра той выпадак данеслі кіраўніцтву Дзісны, таму нас ужо чакалі. У карчме сустрэлі мы габрэйчыка, нашага былога правадыра падчас уцёкаў з Дзісны. Ён быў рады нас бачыць, сказаў, што яго пасля ўсяго затрымалі, але неяк выкруціўся.

8 мая мы выйшлі з Мікалаева, зноў падзяліўшыся на дзве часткі, бо пляць па Дзісенцы не атрымалася, не было на чым. Таму другі батальён Леапольда Клэта пайшоў уздоўж берага, а Валенты Брахоцкі з першым батальёнам Валасоўскага і кавалерыяй Мікалая Клэта ўзялі моцна лявей. Так, з трох пунктаў у дамоўлены час усе паўстанцкія сілы павінны былі ўдарыць па Дзісне. Тамаш Лапацінскі з Храпавіцкім – з правага берага Дзісенкі; Леапольд Клёт – з боку Мікалаева, з левага берага рэчкі; а Брахоцкі – з боку Дарашковічаў. Але шлях заняў больш часу, чым мы разлічвалі. Батальёны спазняліся. Аднекуль пачуліся стрэлы. Вось нарэшце сілы занялі свае пазіцыі. Пяхота з косамі і пікамі, ззяючымі на сонцы, нагадвала старажытных

рыцараў. Першымі стаялі стральцы, другімі – ваяры з косамі, трэцімі – людзі з пікамі, ды такімі доўгімі, што маглі дацягнуцца да першага шэрагу. Усё сцішылася, як мора перад бурай. Але гэтую напружаную цішыню парушылі крыкі параненага Барташэвіча. Ледзь трымаючыся, ён паведаміў сумную навіну Брахоцкаму. Конніца Храпавіцкага, не дачакаўшыся агульнага загаду, пайшла ў наступленне, падманутая ілжывым габрэем, які паведаміў, што царскія войскі ўжо выехалі з Дзісны. Храпавіцкаму карцела атрымаць усе лаўры пераможцы. Абраўшы некалі дзесяткаў коннікаў, ён паслаў іх за рэчку, жывод услажліва згадзіўся іх праводзіць. Як толькі паўстанцы падышлі бліжэй, пачаўся абстрэл. Пасля ворагі пайшлі ў наступленне, не было ні надзеі на перамогу, ні нават шанца вярнуцца да сваіх, паўстанцы змагаліся з распаччу. Самая першая куля прабіла шчаку Людвіка Лапацінскага, аднак, нават цяжка паранены, ён паспеў пакласці некалькі непрыяцеляў. Есьмян таксама паў пад агнём ворага. Шмат паўстанцаў палегла, дваццаць пяць былі ўзятыя ў палон, астатнія ратаваліся ўплаў праз Дзісенку. Барташэвіч таксама быў паранены, калі пераплываў рэчку. Падхарунжы Салагуб, схаваўшыся, дачакаўся нашага прыбыцця. Пазней распавёў, як яго ўбачыў адзін з гвардзейцаў, што суправаджалі нас у нашай выправе з Дынабурга, і пазнаўшы, крыкнуў: «Салогуб здесь! Юнкера здесь!» Аднак Салагуб стрэліў – і той, як падкошаны, зваліўся на зямлю. Салагуб жа забраўся ў нейкую хату і схаваўся ў падстрэшшы.

Храпавіцкі ўбачыў крывавую расправу над сваім авангардам, спешна з часткай конніцы вярнуўся да лесу і далучыўся да пяхоты. Тым часам непрыяцель ужо паўторна рыхтаваў свае сілы для бою, расстаўляў рэдка, каб расцягнуць лінію абароны. Але ўбачыўшы, як сцягвае свае сілы Брахоцкі, вораг спешна пачаў адступленне, асноўная калона пачала пераправу праз Дзвіну, пакінуўшы некалькі дзесяткаў салдат для абароны тылоў. Нарэшце Драздоўскі прынёс нам загад аб наступленні. Паўстанцкая хваля знесіла ўсё на сваім шляху. Брахоцкі павёў свае сілы да Дзвіны, каб перакрыць шляхі

адступлення. Аднак з процілеглага берага пачаўся кулямётны абстрэл. Паўстанцы зноў панеслі страты, але, нягледзячы на гэта, радасна крычалі: «Ура!!! Наша ўзяла!!!» Я загадаў Ардынскаму даць некалькі залпаў з нашай гарматкі. Царскія войскі спешна адступалі, таму не паспелі забраць ні грошы, ні коней, ні арсенал, усё гэта саслужыла добрую службу нашым жаўнерам. Якая ж была наша радасць, калі мы ўзялі сталіцу павета – Дзісну. Мы адусюль скідвалі чорных царскіх двухгаловых арлоў і развешвалі нашы харунгвы. Камендантам горада стаў Тэрлецкі. Чутка пра нашу перамогу абляцела павет, даўшы надзею на новыя подзвігі. Адна частка паўстанцаў размясцілася ў лагеры з паўднёвага боку, другая частка – з захаду, у Дарашковічах, трэцяя – з усходу, у Лугах, пасты былі размешчаны на беразе Дзвіны. У самім горадзе было некалькі атрадаў, які неслі варту. Штаб быў у кляштары, лазарэт быў на месцы былога лазарэта маскоўцаў, які нам дастаўся ў поўным складзе, нават з хворымі. Вечарам па гораду і над ракой чулася наша музыка. Мы спявалі народныя песні, а вораг з другога берага адказваў нам стрэламі. Брахоцкі забараніў страляць, аднак нам было цяжка ўстрымацца. І таксама цяжка было ўтрымаць жаўнера ў абозе, усе хацелі ў горад. Падчас побыту ў Дзісне толькі аднойчы была пазаштатная сітуацыя. Некалькі чалавек з царскага войска пераправіліся праз Дзвіну і захапілі ў палон нашых паставых, падначаленых Тамаша Лапацінскага. Аднак нядоўга мы цешыліся перамогай, непрыяцельскае войска расло і падыходзіла ўсё бліжэй. Да нас усё часцей даносілі сумныя навіны. Былі разгромленыя паўстанцы Ашмяншчыны. Улады сабралі рэзервны корпус, які адбіў ужо Друю, Дрысу і Полацк. На Дзісну быў кінуты палкоўнік Капель з батальёнам сапёраў і чатырма атрадамі. Для яго паслуг было вылучана 300 фурманак.

12 мая Брахоцкі пачаў адступленне, пераначаваўшы у Мікалаеве, наступнай раніцай мы перабраліся на другі бераг Дзісенкі, пайшлі назад да Лужкоў. Трэба было бачыць тыя калоны вяскоўцаў, той некалькітысячны табар аратых, якія качавалі па сваёй зямлі. У лагеры больш не чулася

вясёлага смеху і песень. Адступленне моцна падрэзала нашы крылы, гэта была балючая навука, як дорага могуць каштаваць паўстанцам нават дробныя памылкі. Больш за ўсё сумна было бачыць, як царскія ўлады распраўляліся з тымі сем'ямі, якія хоць трохі падтрымлівалі паўстанцаў. Плач матак, жонак і дзяцей спадарожнічаў у нашай дарозе. І вось, вярнуўшыся зноў да Лужкоў, не знайшлі нічога, што магло б адрадіць нашу надзею на лепшае. Паступова паўстанцы з розных частак краіны сцягваліся ў наш лагер. Ваенны парадак тысячнага войска трымаўся на нас, некалькіх падхарунжых. У шэрых з грубага сукна мундзірах, з пісталетамі за поясам і ў плашчах, мы начавалі пад адкрытым небам, елі простую ежу, дзялілі ўсе нягоды разам з нашымі падначаленымі. Аднак ніякія нашы нечалавечыя высілкі не дапамаглі перамагчы добра падрыхтаваную, узброеную да зубоў царскую армію. Адзіным выйсцем было прарывацца з акружэння і ісці да Жмудзі. Гэты план не патрымалі ні Падбіпента, ні Куроўскі, ні яшчэ некалькі членаў камітэта. На іх думку, трэба бараніць сваю зямлю да апошняга. Іх не цікавілі ні лініі фронту, ні ваенныя манеўры, са слязьмі на вачах яны казалі пра тое, што нельга аддаваць сваю зямлю на здзек. Але, нягледзячы на мальбы старых ваяроў, было прынята рашэнне адступаць. Спачатку вырашылі няўзброеных сялян распусціць па дамах. З дзісенскай пяхоты быў сфарміраваны адзін батальён, які ўзначаліў Валаскоўскі, кавалерыя засталася падначаленай Храпавіцкаму, акрамя некалькіх грамадзян, якія з моладдзю іншых паведаў сфарміравалі сваю кавалерыю, што пазней атрымала назву «Залатая харунгва». Думка пра адступленне не задавальняла многіх паўстанцаў. Некаторыя сяляне збягалі, каб застацца ў сваім краі.

Цар накіраваў сюды сумнавядомага яшчэ з часоў філаматаў Мураўёва, губернатара Магілёва, які нават сам пра сябе казаў, што прыйшоў вешаць. Сатрап здэкаваўся з усіх, хто трапляў у рукі, катаваў і высылаў на Каўказ. Нашы сябры, што засталіся ў краі, моцна пацярпелі ад яго рук, сярод іх былі Падбіпента, Брастоўскі, ксёндз Татур, Антоні Корсак. Наш жа лёс таксама не

быў зайздросным. Нам давялося прабівацца з боем да мяжы. І ўжо ў чэрвені я быў залічаны падпаручнікам у 7 лінейны пяхотны полк корпуса А. Гелгуда, туды ж трапілі і мае сябры – А. Пангоўскі, А. Пшысецкі, Л. Абуховіч, браты Клёты, А. Лабунскі, Н. Рэўкевіч, К. Бароўскі. Зноў няпэўнасць, зноў паразы. Нягледзячы на настойлівыя просьбы Масквы да мясцовых уладаў аб выдачы паўстанцаў, нам усё ж дазволілі перайсці мяжу. З 1832 года пачалося маё пілігрымства. Як жа цяжка далася мне тое рашэнне. Смерць на радзіме, ці жыццё без радзімы?

Будзь жа здаровы, краю мой родны,
Хутка ці не цябе ўбачу?
Мо на чужыне буду, бязродны,
Жыць без надзеі на ўдачу.

Просячы хлеба, духам пахілы,
Буду гібець у прымусе.
Я на чужыне растрачу сілы
І да цябе не вярнуся.

Жменьку пяску ад цябе малую
Толькі з сабой вазьму я.
І цэлы свой край, айчыну святую,
Да сэрца з ёй прытулю я.

Па цэлым свеце, дзе ні ступлю я,
Пах той дзіўны рассею.
І ўсё ж да цябе тую жменьку пяску я
Аднесці маю надзею.

Хай жа гавораць, хто што захоча:
Пра ўсё я ў сэрца пытаю,
І сэрца адказвае мне прароча,
Што я цябе прывітаю.

Калі ж тыя дні скароціць расстанне,
Я змушаны буду загінуць,
Няхай тую жменьку зямелькі ўранні
Сябры на магілу мне кінуць.

А не, хоць тады, як судныя трубы
Анёлаў зайграюць у скрусе,
Уласнасць твая, да цябе, краю любы,
Я жменькай праху вярнуся.

І зараз, столькі гадоў пражыўшы на чужыне, магу сказаць, што, чым бадзяцца па свеце, лепш ляжаць у сваёй зямлі. У Францыі нас размясцілі ў Авіньёне. За год свайго побыту як жа я расчараваўся ў варшавянах. Афіцэры часам загадвалі, каб мы ім кланяліся, пад бубен апраналіся, елі і спалі. Яны здэкаваліся з нас, прыніжалі, лічылі што паражэнне было на нашым сумленні, з-за нашай непадрыхтаванасці. Але ж, на маю думку, жаўнер не мае ніякай заслугі, калі ідзе ў бой, бо гэта яго абавязак, за гэта яму плацяць. Справу сваю ён павінен ведаць, бо гэта рамяство. Цывільны ж грамадзянін, што ўсё кідае і ідзе ў часе патрэбы бараніць край, дапамагаць жаўнерам, выяўляе сапраўдны патрыятызм, дык жаўнер, бачачы яго ў сваіх шарэнгах, павінен гэты запал ацаніць, вучыць яго, як бацька сына, а не кпіць з яго за тое, што нешта там не ўмее.

16 мая 1833 года я і яшчэ сто дваццаць афіцэраў на чале з палкоўнікам Ф. Брэаньскім былі накіраваны ў горад Гуарэ, але прабыў я там толькі можа з

два месяцы, а ўжо 7 ліпеня быў у Парыжы, у сэрцы нашай эміграцыі. Калі і можна паслужыць на карысць краю, то толькі ў Парыжы. Мяне не магло спыніць нават тое, што выязджаючы з Авіньёну, я назаўсёды згубіў сваю «пенсію», тыя грошы, што французскія ўлады плацілі ўдзельнікам паўстання. Штуршком да пераезду стала тое, што мяне запрасілі прыняць удзел у пасяджэнні «Таварыства Літоўскага і Зямель Рускіх» на кватэры братоў Плятэраў на вуліцы Каламб'е. Адарваныя ад родных мясцін, мы знаходзілі адзін у аднаго падтрымку. Так павялося, што і кватэры здымалі побач. Аляксандр Зброжак, Канстанцін Дабравольскі, Ігнацы Клюкоўскі, Эразм Урублеўскі, Юзаф і Віктар Ціхоўскія – усе мы жылі ў адным доме па вуліцы Бурбон Вільнёў, 5. Спачатку я працаваў чарцёжнікам, праз некаторы час мне ўдалося арганізаваць невялічкую майстэрню прамысловых малюнкаў. Мы актыўна супрацоўнічалі з мануфактурай шоўку, бавоўны і шпалераў, ды і я меў сваю лаўку, што гандлявала гравюрамі і карцінамі. Маю дзейнасць заўважылі, я стаў членам Акадэміі прамысловасці, сельскай гаспадаркі, рамёстваў і гандлю.

Парыж звёў мяне з Адамам Міцкевічам, часта ён запрашаў мяне ў госці, каб я паслухаў яго вершы. Часам мы разам прагульваліся па лесе. І вось у адну з такіх сустрэч з намі былі Стафан Зан, паненка Дэйбель, якія пелі для Адама яго ўлюбёную «Цяцэру...» Уражаны, я таксама заспяваў, мне нават удалося падабраць мелодыю да іншай вядомай мне песні, дык Адам у захапленні крычаў: «Спявай новую, добра! Спявай новую, добра!» Сучасных спадкаемцаў старога класіцызму можа рассяшыць наіўнасць той вясковай песні, але нас, што пры заснаванні братняга кола прысягалі на сярмязе, мелодыя рамантычнай сялянскай песні заўсёды расчульвала да глыбіні душы.

Час ад часу я наведваў Ёахіма Лялевеля. У 1838 годзе ён прапанаваў мне стаць сябрам «Супольнасці польскай эміграцыі», а ў 1839 г. я далучыўся да «Польскага літаратурнага таварыства». Пасяджэнні «Польскага таварыства» адбываліся штотыдзень, за выключэннем лета, два члены

таварыства знаёмлі прысутных са сваімі рэфератамі. 23 лістапада 1839 года чарга выступаць дайшла і да мяне. Я нават і не задумваўся над выбарам тэмы. Мне хацелася проста падзяліцца тымі развагамі, што ўжо даўно выспявалі пад уплывам жыццёвых абставінаў. Я гаварыў пра тое, што ўжо шмат гадоў чакала свайго часу. Гаварыў пра Беларусь, пра яе паэзію, музыку, спевы і танцы. І ледзь толькі я скончыў чытаць, як пачалі мяне з усіх бакоў хваліць! Бо прадмет быў новы. Аднак я меркаваў, што гэта была толькі прыхільная ветлівасць калегаў – звычайны камплімент, што за сцены дому не выйдзе. Але калі праз тыдзень, праз месяц і яшчэ пазней нязменна мне пра тое казалі, і не адзін прасіў, каб я яму прыватна ў яго гэта прачытаў, калі і ў пратаколе, на чытанні якога я не быў, нават кіраўніцтва прызнала ўсе гэтыя пахвалы, дык міжвольна я і сам зацікаваўся сваім даследаваннем. Асмелены такім ласкавым першапачатковым яго прыняццем, вырашыў наколькі можна дапоўніць і надрукаваць для землякоў. Пару месяцаў натхнёнай і цікавай працы... У пачатку 1840 года ў друкарні Ю. Марыльскага ўбачыла свет мая першая кніга «Беларусь». Як жа хацелася мне падзяліцца з чытачом тым скарбам, што доўга насіў пад самым сэрцам! Песні – голас і душа народа, народа, які я палюбіў ад самай калыскі. Няма ў іх салоннай вытанчанасці, але колькі прастаты і праўды, а якая ж разнастайнасць і мілагучнасць. З кожным днём расло маё перакананне, што толькі нацыянальнае можа быць прадметам, годным увагі пісьменнікаў, і што толькі ў нацыянальным мы павінны шукаць свайго натхнення і ідэй. Гэта падштурхнула мяне звярнуцца да паэзіі нашага люду. Як у сённяшняй палітыцы толькі народныя масы з'яўляюцца сапраўднай асноваю дзяржаў і адметнасцю нацый, так і ў літаратуры – толькі тое і лічыцца і лічыцца будзе за нацыянальнае, што ўзята непасрэдна са штодзённага жыцця гэтых мас, з глыбіні, скажу так, іх сэрцаў. Толькі такую паэзію я лічу нацыянальнаю і толькі такую наш народ ацаніць умее, а іншая яму непатрэбная. Я занатаваў па памяці, часам нязначна кранаючы ўласным пяром, песні рэлігійныя, вясельныя, хаўтурныя,

гістарычныя, працоўныя, лірычныя, дзіцячыя і танцавальныя, некаторыя былі народныя, некаторыя ўсё ж мелі аўтараў, а напрыканцы я даў апісанні гульніў, забаваў і занатаваў крыху беларускіх прымавак і прыказак.

Распрадаўшы ўсю сваю парызскую маёмасць і набыўшы ў Луі Дагера абсталяванне для фотамайстэрні, я ў 1846 годзе з'ехаў у Англію. Па праўдзе сказаць, я і сам не ведаю, чаму я апынуўся ў Англіі. Неяк ахапіла мяне неадольнае жаданне вывучаць англійскую мову, але зрабіць гэта немагчыма было інакш, як толькі накіравацца туды, у калыску столькіх і такіх знакамітых у пісьменстве людзей, вядомых усяму свету, паспрабаваць стаць іх госцем, сябрам, вучнем, перакладчыкам, калі можна. Я гэта і зрабіў. Як і французы, англічане даўно навучыліся лічыць свае грошы, таму ніякіх пенсій для паўстанцаў не было, акрамя тых шчасліўчыкаў, што перабраліся сюды да 1835 года. Але, шчыра кажучы, я і не прывык да дармовага хлеба. Калі я адкрыў фотамайстэрню, то праблем з кліентурай не было, да таго ж я працаваў у школах Стэмфард Хіла, Тотэнхэма і Эдмантана, дзе выкладаў матэматыку, малюнак і замежныя мовы.

Давялося мне пажыць у розных раёнах Лондана і яго ваколіцах, але з 1849 года пасяліўся ў Тотэнхэме, у доме пад нумарам 3 на Чанс-роў, дзе здымаў кватэру разам са сваім земляком Станіславам Руткоўскім. Кіраўнік мясцовай школы Ігл Хаус для іншаземцаў прапанаваў мне месца настаўніка французскай мовы і малявання, без асаблівых ваганняў я згадзіўся. Ужо ў наступным годзе недалёка ад школы, у якой тады працаваў, я набыў дом з садам на Гроўплэйс, 5, на які амаль адразу павесіў шыльд: «Alex. Rurínski. Esquire. Робіць партрэты паводле свайго ўласнага і новага метаду на шкле, паперы etc. Дае ўрокі музыкі, малявання і моў». У гаспадарцы мне дапамагаў стары жаўнер Тэафіл Свірчэўскі, які час ад часу гатаваў для мяне любімыя прысмакі – капусту, боршч і зразы.

У 1850 годзе я далучыўся да дзейнасці «Польскага гістарычнага таварыства», якое ўзначальваў Крыстын Лях Шырма. Нягледзячы на значную

актыўнасць, літаратурнае жыццё эмігрантаў у Англіі было ўскладнена тым, што не было магчымасці друкавацца ў англійскіх выдавецтвах, там не было кас з польскім шрыфтам, таму свае польскамоўныя матэрыялы мы дасылалі ў Францыю і ў Польшчу. Столькі клопату гэта дадала творцам! Таму ў першай палове 1852 года ўдваіх з Ігнацыем Яцкоўскім мы вырашылі адчыніць сваю друкарню ў маім доме на Гроўплэйс, 5. Якая ж цяжкая гэта была праца! Мы пісалі тэксты, рэдагавалі кнігі, падбіралі шрыфты, рабілі набор і карэктур, малявалі ілюстрацыі і віньеткі, друкавалі, брашуравалі, а потым і распаўсюджвалі выданні. Зашмат гэтага ўсяго было, і дзякаваць богу, што гэта мяне не прыдушыла, хоць давяло кішэнь да сухотаў. Такое ўжо, відаць, было наканаванне, хацелася і самому заслужыць якое-небудзь імя, і бяднейшым за мяне сувыгнаннікам даць кавалак хлеба. Ужо ў першы год існавання друкарні нам удалося выпусціць у свет каля дзесятка кніжак, сярод які былі: «Асновы хрысціянскай рэлігіі», «Справа маладой польскай эміграцыі, што ў 1850-1851 гг. пасля здарэнняў 1848 г. апынулася ў Англіі», а таксама пераклад паэмы «Польшча» Дж. Фергюсана. Але, нібыта наладзіўшы працу, мы зноў сустрэліся з новымі цяжкасцямі. Хто ж будзе набываць у Англіі польскамоўныя кніжкі? Нейкі час нам дапамагалі грамадскія аб'яднанні – «Літаратурнае таварыства сяброў Польшчы» і «Таварыства навуковай дапамогі дзецям польскіх эмігрантаў у Англіі», а то б зусім прагарэлі.

У 1853 годзе ўклаў і надрукаваў я свой зборнік «Паэзія». Столькі гадоў я пісаў вершы, але ці ж я паэт? Ваяр, паўстанец, мастак, фатограф, выдавец. Доўга я не мог наважыцца перадаць сваіх дзетак на суд чытача. Але мая памяць ўжо пачала здраджваць, з усіх вершаў, напісаных мной у юначыя гады, засталася тры. Таму, каб і астатнія не паспелі сысці ў нябыт, я вырашыў іх надрукаваць. Яшчэ адна прычына, што прымусіла мяне адкрыцца, гэта была надзея, што кніжку ўбачаць мае браты, Віктар і Канстанцін. Я нават змясціў фотаздымак, спадзеючыся на тое, што яны

ўспомняць пра мяне. Пісаць ім лісты я не мог, бо цень маёй віны магла б ускладніць іх жыццё. І вось, калі нарэшце кніжачкі ляжалі перада мной, я заўважыў, што ў кожнай з-за недагляду пасля перакладу паэмы «Польшча» засталася чыстая старонка. Трэба было неяк выпраўляць сітуацыю і я знайшоў выхад. У кожнай кнізе сваёй рукою дапісаў, цытую: «Калі аднойчы прачытаў аднаму з землякоў паэму «Рай і Перы», што змешчана ніжэй, дык той, нібы крануты якім прарочым пачуццём, закрычаў у захапленні: «Вось ён адзіны, паказаны нам шлях ахвяраў, якім мы да Айчыны, нашага страчанага раю, ісці мусім!» Гэтае яго ўзрушэнне духа адклікнулася тут жа і ў маіх грудзях, а не жадаючы страціць гэтых боскіх уражанняў, я, знайшоўшы тут чысты аркуш, запісаў гэта ўласнай сваёй рукою ў кожны асобнік».

Нягледзячы на такую недасканаласць выданняў, жадаючых надрукавацца ў нас было шмат. Часам нават даводзілася адмаўляць, ці адкладаць у стол некаторыя рукапісы, нават сяброў. Так, напрыклад, пару гадоў чакалі сваёй публікацыі творы Ежы Рэньчынскага. Справа ў тым, што кніга для выдаўца – гэта прадукт, а ці спадабаецца чытачу слова невядомага ім паэта? Думаецца, друкар можа нават страціць болей, бо пісьменнік здабудзе навуку, што не з’яўляецца пісьменнікам, а яна шмат вартая.

Горыч адмовы ў друку давялося паспытаць і мне. Справа ў тым, што я напісаў баладу-жарцік «Нячысік» на мове нашых сялян, паспеў яе надрукаваць у Англіі, аднак колькі б не пісаў я прашэнняў аб дазvole на друк на радзіме, усё марна. Здаецца, што ж ў ёй кепскага? Усяго толькі распавёў гісторыю пра ласых да кілбас мужа і жонкі, што ў пост забілі парсючка, каб смачна паесці мяса, ды іх абдурылі хітрэйшыя чэрці. Мужа гарэлкай спаілі, кілбасы сцягнулі, упусцілі ў хату катой ды сабак, нібыта тыя ўсё і паелі. Жонка пачала клясці небараку мужа, дык чэрці яе саму ў смалу зацягнулі. А хатка скрозь зямлю правалілася. Запісаў я тую штуку тым жоначкам на навуку, што скаромнае так любяць: за кілбасу душу губяць.

У 1855 мой сябар, кампаньён і касір нашага выдавецтва, Ігнацы Яцкоўскі, выехаў у Канстанцінопаль, каб адвезці грошы прызначаныя англійскім урадам для аплаты польскіх легіёнаў. Справы выдавецтва яшчэ больш пагоршыліся, і я быў вымушаны прадаць друкарню Зянону Свентаслаўскаму.

Пражыўшы адзінаццаць гадоў у Англіі, маючы дом, працу і больш-менш уладкаванае жыццё, я папрасіў даць мне англійскае грамадзянства. Справа вырашылася досыць хутка і ўжо 7 мая 1857 года я атрымаў на рукі паперы. Але, нягледзячы на гасціннасць мачыхі, мяне цягнула да матулі. Хто, як я, любіў свой край, у якім нарадзіўся, той ніколі і нідзе яго не забудзе. Я гатовы быў служыць свайму народу ўсімі сіламі, але адарваны, як восеньскі лісток ад дрэва, прыкуты да чужой глебы, марыў пра сваё вяртанне. Бог пачуў мае малітвы! Уся эміграцыя толькі і гаварыла пра тое, што Аляксандр II памілаваў дзекабрыстаў, петрашэўцаў і ўдзельнікаў паўстання 1831 года. Гэта быў мой шчаслівы білет. Праз столькі гадоў вымушанага маўчання я нарэшце наважыўся напісаць сваім братам, Віктару і Канстанціну. Пісаў і не ведаў, ці дойдзе хоць адзін ліст па былых адрасах. Столькі ж гадоў прайшло. Які ж я быў шчаслівы, калі дачакаўся адказу! Віктар напісаў мне, што жывы, здаровы, жыве ў Кукавячыне па ранейшым адрасе, запрасіў прыехаць.

Бог ведае, як я хацеў прыехаць, тут жа, у тую ж хвіліну. Я быў гатовы на ўсё, толькі б яшчэ раз убачыць родную старонку.

Некаторыя мае таварышы ўжо звярталіся з прашэннямі вярнуцца, але ім было адмоўлена. Хутчэй за ўсё і мяне чакаў бы той самы незайздросны лёс пажыццёвага выгнанніка, аднак фартуна зноў мне ўсміхнулася. Дапамога прыйшла зусім нечакана. Пра ўсё па парадку.

Аднойчы да мяне звярнуліся з ваеннага міністэрства ў Лондане і папрасілі аб паслузе, трэба было перакласці план Крыма, пры гэтых абставінах я і пазнаёміўся з Вальтэрам Раманавічам Мейнардам, з яго братам

Чарльзам і з маёй будучай жонкай – Эмай. Справа з жаніцьбай вырашылася хутка, літаральна за некалькі месяцаў. Менавіта мае брытанскія сваякі і паспрыялі майму вяртанню на радзіму, ад мяне патрабавалася толькі напісаць прашэнне, тэкст якога тут і прыводжу:

«К Его Императорскому Величеству Александру II Государю Императору и Самодержцу Всея России, и проч., и проч.

Вышельца Дворянина Александра Феликсовича Рыпинского — ныне Учителя Европейских Языков, Чертежника и Фотографа в Англии Всепокорнейшее Прошение Ваше Императорское Величество! Двадцать пять лет тому назад неопытный младенец из Динабургской Школы Подпрапорщиков, считающийся по Ревельскому Пехотному Полку, принадлежащему тогда к Бригаде Родственника моего Генерала Иосифа Александровича Гурки II, во второй Пехотной Дивизии — несмотря на блистательный путь передо мною, ни на примеры родственников моих, служивших так отлично в Российской Армии — увлечен единственно неопытною дружбою и под шепотом молодых товарищей — бежал я как безумный в числе восемнадцати друзей к неприятелям Русского Престола и вместе с Поляками шатаюсь вот двадцать пять лет без цели по Свету, а потеряв бесполезно всю жизнь мою, пишу, печатаю не зная сам что? К чему и как? — Вот мои преступления!.. Великодушное Вашего Императорского прощение всем политическим провинникам из 1830 и 31-го года и Забвение всего прошедшего, а притом и сильные родного брата моего Виктора Феликсовича Рыпиньского, отставного штабс-капитана от артиллерии, помещика из Витебской Губернии, и жены его просьбы о моем возвращении в Отечество — склоняют меня прибегнуть к стопам Вашего Императорского Величества и просить о снисходительное повеление управляющему Начальству выдать мне Паспорт и дозволить возвратиться спокойно домой в Витебскую Губернию с женою и со всем имуществом моим — где знакомство мое в чужестранных языках и в особенности в

Англицком, при постройке железных дорог может быть покажется и очень полезным так Начальству, как и предприимцам? — а ежели же и не! — то я приищу себя на старость кусок спокойного хлеба, хоть бы и с лопаткою в руках, в имении брата моего, который усердно призывает меня и жену мою Эмму, Англичанку, родственницу гг. Майнардов, из коих один служит Подполковником в Инженерном Корпусе Вашего Императорского Величества, а другой есть Англицким Вице-Консулом в Кронштате. — Жена же моя имеет и собственный ежегодный доход 2.000 рублей ассигн. — при котором с сильною волиею какого нибудь занятия я не боюсь умереть из голода в России — не дознав ни малейшей нужды чрез 25 лет на чужбине. Надеюсь, что Ваше Императорское Величество повелит совершить мое усердное желание, дозволяя мне и жене моей поселиться в Витебске и забрать отсюда все фотографические снаряды; а ежели возможно, то и собственный мой сдешний Типографический завод, какового в Витебске еще нет. Ежели же бы Ваше Императорское Величество повелело мне учредить мою Типографию в Витебске — я бы просил дозволения взятия со мною, на мой собственный ответ, одного из лучших моих работников, тоже изшельца Поляка, Теофиля Свирческого, самого смиренного на свете человека, который может быть сто раз полезнее в России, нежели здесь, и хочет возвратиться со мною. Англицкое Правительство, надав мне за спокойное и примерное мое поведение права Англицкого Помещика, я купил себе здесь кусок земли и построил дом, имея ежегодно из моих училищ от 4-х до 5.000 рублей ассигн. — следовательно, не знал я и не знаю нужды — но это никак не мешает в моем желании возвратиться домой и быть навсегда до смерти

Вашего Императорского Величества

Верно подданным.

Александр Рыпиньский

Tottenham, near London 5, Grove Place 26-го Юля 1857 г.»

Магчыма сёння, ласкавы чытач, ты асудзіш маю слабасць. Сказаць па праўдзе, я і не разлічваю на літасць, аднак перш чым асуджаць некага, вазьмі яго абутак і прайдзі яго шлях...

І вось у 1858 годзе я атрымаў доўгачаканы дазвол вярнуцца. Як не хацелася мне ўсё кінуць і ляцець дамоў, усё ж давялося крыху затрымацца. Недзе год пайшоў на тое, каб упарадкаваць фінансавыя пытанні, завяршыць справы. 19 жніўня 1859 года я прыехаў у Кукавячын. Прыехаў адзін, мая жонка, Эма, засталася ў Англіі. Ды і ці мог я патрабаваць ад яе такой ахвяры – пакінуць заможнае ўсталяванае жыццё, сваіх блізкіх?

У родным краі нават дыхалася лягчэй! Больш за дваццаць гадоў прайшло, як я не бачыў сям'і, не абдымаў родных. Як усе змяніліся, пастарэлі, многія памерлі. Даводзіласяnanoў знаёміцца са сваякамі. Брат мой, Віктар, на той момант ужо пакінуў вайсковую службу і працаваў пісарам у Віцебскай шляхецкай зборні, быў шчасліва жанаты на Стэфаніі з роду Грахоўскіх, меў чатырох сыноў: Фелікса, Іосіфа, Івана і Альгерда, і дзвюх дачок – Эрнестыну і Матыльду, у 1860-м годзе нарадзілася іх малодшая дачка Марыя. Акрамя таго, Віктар апекаваўся і асірацелымі дзецьмі нашага брата Канстанціна: Апалінарыяй, Аляксандрай, Канстанцінам, Віктарам і Уладзімірам. Мае пляменнікі замянілі мне ўласных дзяцей. Тут жа дажывалі свой век і нашы дзядзькі па матчынай лініі – Іван і Фартунат Зброжкі. У суседнім маёнтку жыў яшчэ адзін дзядзька – Франц Зброжка.

Нарэшце пасля столькіх гадоў адзіноты я адчуў слодыч сям'і. Сумесныя вечары і святы растапілі лёд у маім сэрцы. Якая ж гэта асалода пачуць гурт сялян, што зухавата спяваюць пад акампанемент скрыпкі пад акном! Калі дадаць яшчэ чароўны вобраз ночы і невядомую ў іншых краінах толькі што з-пад снегу прарослую на ўсеагульную пацеху зеляніну, мігатлівыя агні ў панскіх пакоях, перапоўненых гасцямі, а яшчэ – выгляд пры святле месяца механошы з цяжкім мяшком, дудароў, квестара з талеркаю ў

руках і шчодрую ўзнагароду сям’і ветлівага гаспадара, што выйшла на ганак у гроне вясёлых дзяцей і сяброў. Якога пэндзля, пытаюся, якога мастака не варты быў бы гэты малюнак? Якраз у такі вечар напярэдадні свята Божага нараджэння мая пляменніца Аполя прынесла свой альбом для вершаў і папрасіла ўпісаць туды хоць колькі радкоў на памяць. І як тут адмовіш? Так і нарадзіўся мой верш, напісаны пасля вяртання:

Ледзьве маладосці бліснула мне зора,
То ў свет шырокі, як у тое мора
Кінуты быў лёсам у трухлявай лодцы.
Поплеч мяне сябры – воі і малодцы.
І паплыў я жыцця майго ракою
У свет, поўны жалю і неспакою.
Доўга човен несла па нязнаных водах,
Па чужых краінах, землях і народах.
Над галовамі сяброў высока –
Хмары ды чорныя аблокі,
Вешчуны варожай завеі,
Не даюць і зоркі надзеі.
Віхуры ды злыя хвалі
Маю лодку моцна трымалі.
А яна – без ветразяў і руля...
Гінь, калі сіла пайшла спакваля!
Помню, бывала – і тое не ў сне –
Буры шаленства развее сутонне,
Хваля на скалы кідаць пачне,
З грукатам ў прорву пацягне бяздонне.
Не адыходзіла доўга трывога.
(Цяжка прытулак знайсці ў жыцці.)

Толькі тады ўздыхнуў я пра Бога –
Бог загадаў мне далей ісці.
Праўда, цяжкія пражыў я часы.
Дзіцём з родным берагам развітаўся.
Вярнуўся – сівыя мае валасы,
Ды шчасце ўсё ж, што дадому дабраўся.
Ведай, Аполька: у бегу жыцця
Бура загрозіць табе скалою –
Маліся пакорліва і з душою.
Богу падуладны ўсе з’явы быцця¹.

Час ад часу ў Кукавячын наведваліся госці, адным з такіх візіцёраў быў гаспадар былога дзедавага маёнтка Стайкі – Арцём Вярыга-Дарэўскі, літаратар, уладальнік багатай бібліятэкі, ён адчуў ува мне родную душу. У яго альбоме я таксама пакінуў польскі вершык з невялічкай прыпіскай па-беларуску:

Ты ж сам, суседзька, хацеў,
Штоб і я табе запеў;
Ну, я табе і паю —
Прымі песінку маю!!.
Можа ета ня песнь? Каша!?
Да ўсё ж дыкі свая — наша!!!

Вялікая сям’я была не толькі шчасцем, каб пракарміць столькі ртоў, Віктар улез у пазыкі, у 1862 годзе судовыя прыставы зрабілі вопіс маёнтка. Брату давялося прадаць частку лясных уладанняў, аднак нават гэта не выправіла сітуацыі. Памешчыца Надзея Лускінава запатрабавала вярнуць ёй

¹ Пераклад з польскай Л. Хмяльніцкай.

доўг – больш за дзве тысячы рублёў срэбрам, каб гарантаваць выплаты, суд тэрмінова накладу арышт на частку маёмасці. Як вядома, бяда не прыходзіць адна. Даведзеная да адчаю судовымі цяжбамі, памерла Віктарава жонка Стэфанія, пакінуўшы сямёра дзяцей.

Я ж перабраўся ў Віцебск. Мясціны вядомыя з маленства! Нават самыя прыгожыя англійскія замкі не змаглі паланіць маё сэрца, адданае назаўсёды роднай зямлі. Пакрысе наладзіў свой быт, знайшоў працу, жыллё. Неўзабаве выбухнула паўстанне. Гарачыя галовы, высокія ідэалы! Зноў перад вачыма прамільгнуў мой трыццаць першы. Сэрца і розум рвалі мяне на часткі. Але жаданне жыць на сваёй зямлі, працаваць, прыносіць карысць краю перамаглі мой бунтарскі дух. Пастаянны паліцэйскі нагляд зрабіў сваю справу. Кожны мой крок адсочваўся, кожны сябар правяраўся. Баючыся нашкодзіць, я не ўваходзіў ні ў якія суполкі, не наведваў салоны, у горадзе стаў пустэльнікам. Каб пазбавіцца ад адчування пастаяннай прысутнасці шпегаў, я перабраўся ў Страганы. Тым больш, што я даўно хацеў пачаць збіраць беларускія песні, а дзе ж іх пачуеш зараз, як не на вёсцы? Спеў спадарожнічаў сялянам ад калыскі і да скону. Збіранне цудоўных кветак народнай паэзіі заняло мае думкі, укладаючы сваю Хрэстаматыю, я адчуваў сябе лаўцом рэдкіх птушак, які высочвае іх, ловіць і папаўняе сваю калекцыю. І ніколі той збор не будзе поўным, і, пакуль жыву, не пастаўлю апошнюю кропку.

Акрамя народных песень у мае сеткі трапляліся і аўтарскія творы. Гэта навяло мяне на думку аб стварэнні спісу пісьменнікаў, якія або нарадзіліся на Белай Русі, або таксама пра яе пісалі на абедзвюх мовах нашай правінцыі, як польскай, так і русінскай. Сказаць па праўдзе, многія імёны з вялікай цяжкасцю даводзілася адкопваць. Гэта пры тым, што агульны погляд на польскую літаратуру на Белай Русі ўжо даў Рамуальд Падбярэскі пры творы Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня», а пасля яго і Барташэвіч у сваёй кароткай гісторыі польскай літаратуры, хоць і прывязаў усю нашу галіну да

Пецярбурга, а пра вельмі многіх ані ўспомніў. Праглядаў я падобную гісторыю Мехяжынскага, выдадзеную ў Кракаве, і ў кожнай з іх мала пра нас.

Сабраў я імёны нашых пісьменнікаў – Ян Баршчэўскі, Францішак Багамалец, Ян Багамалец, Міхал Борх (граф), Казімір Буйніцкі, Ян Антон Храпавіцкі, Ігнат Храпавіцкі, Ян Чачот, Крыштаф Дарагастайскі, Зянон Фіш (Падаліца), Францішак Глінскі, Валерыян Гржымалоўскі, Клеменс Гржымалоўскі, Юльян Гржымалоўскі, Ян Аўгуст Гільзен, Антон Грамыка, Фр. Дыянізый Князьнін, Гуга Корсак, Сільвестар Косаў, Валерыян Красінскі, Антон Круман, Юльян Ляскоўскі, Стафан Лускіна, Юзаф Лускіна, Тамаш Манькоўскі, Геранім Марцінкевіч, В. Дунін Марцінкевіч, Юзаф Масальскі, Міхановіч (езуіт), Мікоша, Моль (граф), Аляксандр Магучы, Мусніцкі (езуіт), Аляксандр Абрампальскі, Ян Аношка, Адам Плятар (граф), Багуслаў Рэут, Газдава Вінцэнт Рэут, Юлія Рыпінская, Францішак Рысінскі, Богуш Ст. Сестранцэвіч, Францыск Георгій Скарына, Грот Спасоўскі, Феліцыян Сурын, Андрэй Свідэрскі, Гаўдэнтый Шапялевіч, Элеанора Штырмер, Ігнат Шыдлоўскі, гр. Яўстафій Тышкевіч, Арцём Вярыга Дарэўскі, Тэкля Урублеўская, Геральд Юзаф Выжыцкі, Тадэвуш Лада Заблоцкі і Стафан Зізаній. Яшчэ б паспець скласці іх біяграфіі. Можа дарэмна мы горнемся да гэтай няшчаснай Польшчы як народжаныя на Русі, якую і даўней, здаецца, ужо называлі польскай Сібір’ю.

Столькі дарог я прайшоў, столькі краін убачыў, але шчаслівы, што дома. Так, я стары, гэта праўда, але, далібог, самы цярплівы з усіх людзей на свеце, ні на каго доўга злаваць не магу і крыўдаў не памятаю, хоць меў іх нямала ў сваім жыцці, якое дзякуй богу, не было бяздзейным як на гістарычнай, так і на літаратурнай ніве, а тыя, хто пастаянна ў руху і дзеянні, маюць шмат непрыяцеляў і зайздроснікаў у бандзе гультаёў.

З Богам!

У лепшы свет Аляксандр Рыпінскі адышоў праз запаленне лёгкіх 8 лістапада 1886 года ў Строганах Віцебскага павета, на радзіме.

БАЛАДА АРЦЁМА ВЯРЫГІ-ДАРЭЎСКАГА

(4.11.1816—1884)

«З Беларушчынай не развітаўся.

Гэта мой ідэал,»-- ты пісаў

І праз ночы душою вяртаўся

У той край, дзе раса, як сляза,

У якой патанае былое

І ўспывае на снезе крывёй

Тых паўстанцаў, што шчасце зямное

Не ўяўлялі без волі і ёй

Аддавалі сябе, як даніну

За адвечную веру, што ў нас

Будзе лепшая ў свеце краіна,

Хоць далёка краіны той час.

І той час сам не прыйдзе ніколі.

Да яго трэба йсці праз вятры,

Праз завеі, праз чорнае поле

І за тры залатыя гары.

І начамі халоднымі ў скрусе

Ты пісаў пра зажураны свет

І цябе, Вайдэлот Беларусі,

Называлі гаротнікі ўсе.

І, калі ў цябе Бог запытаўся:

«Развітаўся з жыццём?»,

сказаў ты:

«З Беларушчынай не разбратаўся.

Гэта мой ідэал назаўжды!»

31.07.2008

Цімур Буйко

Вайдэлата

ПЕРАДМОВА

Адзін з тысяч паланёных валынскага князя Васількі, ён нічым не вылучаўся і ніяк не паказваў сваёй прыналежнасці да роду Міндоўга. Жыццё праваслаўнага інака навучыла палонніка не толькі заповітам Хрыста, але і незвычайнай сціпласці і мужнасці. Толькі за гэтыя якасці літоўскія ваяры, будучы паганцамі, і шанавалі князя Войшалка.

Паланёны не меў да заваёўніка ніякай павагі, бо ведаў пра Бурундая. Гэты хітры ардынец змусіў князя Васільку ісці вайной на Літву. Мабыць, яны пакляліся адно аднаму ў вечным хаўрусе, а на справе ардынскі цемнік загнаў галіцка-валынскіх князёў у паднявольнае становішча. І ў дадатак прызначыў плаціць невымерную даніну Берке, уладару Залатой Арды.

Як сам князь Васілька, так і іншыя князі няспынна разважалі пра магчымасць выхаду з-пад гэтага становішча. Але хто мог бы параўнацца з Залатой Ардой? Іншыя памежныя рускія княствы таксама плацяць даніну, ад Польшчы можна дачакацца невялікай дапамогі. Хіба што Тэўтонскі ордэн... Ці аб'яднацца па магчымасці з усімі?

З такімі развагамі князь Васілька абыходзіў купкі зваяваных літоўцаў, акрываўленых, знясіленых, са звязанымі за спінай рукамі. Нічога, акрамя шалёнай злосці ў вачах, ён не мог убачыць на іхніх тварах. У гэтым натоўпе ён намагаўся знайсці князя літоўцаў, пакуль адзін з ваяводаў не ўказаў на яго. Князь Васілька з недаверам паглядзеў на свайго найбольш каштоўнага палонніка, падышоў бліжэй і ўсміхнуўся яму ў твар:

– Хто такі будзеш? Ці праўду мне кажуць, што князь? Ці мо валацуга які з манастыра?

Палоннік не вельмі жадаў размаўляць з ім. Ён толькі выціснуў з сябе:

– Я той, хто чужынцам прадавацца не стане.

І праз імгненне дадаў:

– А цябе, як я бачу, ардынцы надта ж любяць і шануюць.

– А дзе тваё праведнае жыццё? – запярэчыў князь Васілька. – Маліўся ты Госпаду мірна, нікога не чапаў, а тут за меч узяўся. Забіваць, кажуць, грэх... Га, манах?

– Грэх свайго не бараніць. А ты, відаць, княжа, з радасцю браму адчыніў перад Бурундаем? Госця ніяк дачакацца не мог.

– Няхай табе будзе зразумела, што татарскае войска сваю справу ведае добра. Я плачу сваю долю Бурундаю не дарма, а за надзейную абарону маіх межаў.

– Ці ты саслеп, княжа? Калі Літва была ў тваіх межах?

– Будзе, манах, будзе.

Князь Васілька зноў усміхнуўся. Ардынскі сотнік загадаў кавалю, каб той прыцягнуў жалезныя кайданы і моцна закаваў палонніку ногі, пасля, пырскаючы слінай, прахрыпеў нешта злоснае. Князь Васілька папрасіў талмача перакласці. Талмач адказаў:

– Трымай. І ведай: ні табе, ні нашчадкам тваім княскім, ні ўсёй Літве не мець волі, бо Арда і вас нагоніць. Памятай гэтыя вярыгі.

МАЛЮНАК 1. Даўні род

У адну з рэдкіх начэй, калі ўдаецца заснуць, Вярыга бачыць у снах сям'ю, родных, сяброў. Старонкі сноў перагортваюцца самі сабой – то вясёлыя, то сумныя. А з абуджэннем у свядомасць урываецца сполах жыцця, і ўрыўкі сноў застываюць, афармляюцца і кладуцца ў дзённік.

Маці, якая памерла пасля родаў, з'яўляецца сыну ў выглядзе анёла, што атульвае сям'ю сваімі крыламі. Вярыга заўсёды адчуваў і адчувае віну за

смерць маці. Часам яму здавалася, што ён не меў права нараджацца. А часам – што ён не мог не з’явіцца на гэты свет. Бог дорыць жыццё для выканання нейкай важнай місіі. Таму ён, Арцём Вярыга, мусіць апраўдаць права на жыццё сваімі ўчынкамі, якія прыносяць людзям карысць.

У гэтую хвіліну ён шукае для сябе прыклады мужнасці. Бацька Ігнат Станіслававіч, які любіў гаварыць нядобразычліўцам: «Уцякай, Рэут, бо Вярыга едзе», апавядаў цікавыя гісторыі і пра іншых, ледзь не паўлегендарных продкаў. Маленькі Арцём асабліва ўпадабаў гісторыю пра паходжанне іхняга рода ад князя Войшалка, які нібыта быў зняволены татарамі і закаваны ў жалезныя вярыгі, за што і атрымаў такую мянушку.

З гэтай легенды і пачалося захапленне Арцёма гісторыяй. Не дзіва, што першай цацкай у малога быў бацькавы пярсцёнак з гербам роду – згіб ракі, увянчаны крыжом. І гэта быў не звычайны пярсцёнак, а старажытны талісман, які прыносіць уладальніку поспех і ахоўвае ад усякага ліха. Толькі пазней Вярыга даведаўся, што гэты пярсцёнак сапраўды старажытны, паводле сямейнай легенды, падораны ў XVI стагоддзі за службу далёкаму продку, баярыну Алехну Вярыгу.

Гэта можа падацца неверагодным, але з тых самых пор малое пачало збіраць бібліятэку, якая ўславіцца на ўвесь Віцебск і нават шырэй. Першым унёскам была кніга, падараваная бацькам, – «Хроніка» Мацея Стрыйкоўскага. Пры яе чытанні перад маленькім Арцёмам паўстала цэлая палітра гістарычных асоб і падзей. Ужо ў свае сем гадоў Арцём ведаў на памяць усіх вялікіх князёў літоўскіх да Жыгімонта III Вазы. Але бацька з гонарам казаў яму, што да сённяшняга часу хіба толькі наша шляхта сапраўды ўспадкавала кроў першых вялікіх князёў Літвы, а таму, кажучы пра адраджэнне Літвы, ні на кога няможна спадзявацца так, як на шляхту.

Але Вярыгу няма чаго было турбавацца пра мінулае, калі цісне сённяшні дзень, калі легенда пра вярыгі Войшалка ажыццяўляецца на вачах.

МАЛЮНАК 2. Гімназія

За год да нараджэння Арцёма бацькі набылі фальварак Людзвінава ў спадзеве, што на новым месцы яны пабудуюць шчасліўшае жыццё. Іхні сын Іван даўно меў уласную сям'ю, жыў сваімі клопатамі. А праз год у Людзвінаве з'явіўся на свет другі – Арцём, які быў ахрышчаны як Аўгусцін.

Сваё нараджэнне, азмрочанае смерцю маці, ён носіць у сабе як праклён. У дзяцінстве зайздросна глядзеў на аднагодкаў, якія маглі адчуваць цеплыню і любоў маці. Пазней гэтая несправядлівасць часта нараджала нянавісьць. Схаваная ўнутры, яна клякоча вулканам. З гэтым шнарам на сэрцы Арцём прыязджае ў гімназію.

Гімназія – апірышча збяднелай шляхты. Яна дае надзею на менш бедную будучыню, а будучыня адна – чыноўнік, канцылярыст на дзяржаўнай службе са стосам папер і дробным акладам. Калі дванаццацігадоваму Арцёмку пашчасціла трапіць у гэту гімназію не без апякунскай дапамогі тамтэйшага графа Гільзэна, ён наўрад ці здагадаўся пра такую працу.

Потым Вярыга нярэдка ўспамінацьме, як у Кублічах яны з таткам выпраўляліся ў далёкую дарогу. І вось яны едуць, тата ўсё павучае рамізніка, каб хутка не гнаў, бо вязе дзіця, Арцём жа ад нуды лічыць хмары, дрэвы, верставыя слупы, потым зноў хмары, затрымлівае позіркі на начных вокнах вакольных маёнткаў, пакуль нарэшце не засынае на бацькавым плячы...

Колішні дамініканскі калегіум, які пры імперскай уладзе ператварыўся ў гімназію, завецца Забельскім – па бліжэйшым фальварку. Гімназія, хоць і мае багатую гісторыю, але ўстанова невялікая: колькасць вучняў у ёй рэдка падступае да сотні. Тым не менш, самі вучні любяць і гэтае месца, і сваіх выкладчыкаў. Акрамя таго, з вокнаў гімназіі адкрываецца цудоўны від на рэчку Дрысу, да якой вучні часта – звычайна ўпотаі ад айцоў-выхавацеляў – бегаюць у вольны час. Туды паглядае Арцём у хвіліны тугі па бацьку і

родным Людзвінаве. І наогул, вада непрыкметна для самога Арцёма даўно вабіла яго сваім спакоем і бестурботнасцю. І будзе вабіць да апошніх дзён жыцця.

Гэтая дзіцячая туга магла б быць бясконцай, калі б не было на свеце сяброўства.

Пакрысе хлопчык прызвычайваецца да гімназічных будняў: імша, заняткі, полудзень, зноў заняткі і сон. На занятках айцы-дамінікане – самі былыя гадаванцы Віленскага ўніверсітэта – намагаюцца вучыць жыццю не толькі набожнаму, а і адказнаму. Але, паколькі польская мова саступае свае пазіцыі, Вярыга і яго аднагодкі навучаюцца пераважна па-руску.

Гімназія, акрамя іншага, славіцца сваім тэатрам. Старыя выкладчыкі жыва апавядаюць пра поспехі камедыі мніхаў Цяцёрскага ды Марашэўскага, напісаных адмыслова для вучняў. Цяцёрскі, нягледзячы на ўласцівую яму творчую арыгінальнасць, пераймаў сюжэты ў Мальера і антычных аўтараў, чым саступаў калегу Марашэўскаму. Зрэшты, перапрацоўка чужых сюжэтаў тады зусім не лічылася заганнай. Як бы там ні было, невялічкі зборнік Цяцёрскага і Марашэўскага – адна з настольных кніг гімназіста Арцёмкі Вярыгі.

Толькі з часам, паступова ён і яго аднакласнікі пачалі знаходзіць у маленькіх п'есках тое, што прымушала дрыжаць нутро. Вось, скажам, пастаноўка. Перад глядачом Вярыгам хлопчык у ролі селяніна, хітрага і дасціпнага, а за гэтым селянінам стаіць нешта вялізнае, што глядач па юначай сваёй недасведчанасці не ведае як назваць. У памяці Арцёма ўзнікаюць прыгонныя з Людзвінава: як жа гэта падобна...

МАЛЮНАК 3. Губернскі сход

Сымона Вярыгу, малодшага брата, чакае такі ж лёс: Забельская гімназія, канцылярская праца, сумнае правінцыйнае існаванне... і неадольная цікавасць да беларушчыны. Асабліва Сымон цікавіцца гістарычнымі перапляценнямі, інтрыгамі, змовамі, вызваленнямі, сведчаннямі перамогі духу. Не дзіва, што і малага Сымона захапіла сямейнае паданне пра Войшалка. У дзіцячых гульнях ён лёгка і з вялікім запалам пераўвасабляўся ў князя-манаха, вёў уяўныя паядынкі з «князем Васількам», ролю якога нярэдка выконваў Арцём. Канешне, скрыгочучы зубамі.

Аднак сталенне вынесла на паверхню каштоўнасць братэрскай любові. Ужо сталы гімназіст, прыгожы малады чалавек, Арцём з нецярпеннем чакае, калі ў Забелы прыедзе новаспечаны вучань. Уяўляе іх абдымкі, бясконца ў думках малюе, як Сымонка будзе глядзець на брата – як на настаўніка, ментара. І Арцёму больш не давядзецца нудзіцца ў самоце на бязлюднай поўначы, якая атачала дамініканскія ўладанні. Сябры сябрамі, а то ж брат.

... І праз некаторы час столаначальнік Арцём Ігнатавіч Вярыга і шараговы канцылярыст Сымон Ігнатавіч Вярыга працуюць у Віцебскім губернскім дваранскім сходзе. Беганіна клеркаў па паверхах, мітусня, штурханіна... Набалелыя праблемы ў скаргах дваран – якія, аднак, заўсёды адчувалі сябе літоўскай ці польскай шляхтай – вялізнымі стосамі высяцца на і без таго масіўных сталах. Спачуванне замяняецца на стому, а стома – на яшчэ большую стому. І позірк Арцёма Ігнатавіча міжволі скіроўваецца да акна: Заходняя Дзвіна распасцірае свае плыні і абягае палі драўлянага мастка, па якім ляніва перасоўваюцца рэдкія падводы – і купецкія, і сялянскія. А часам і песню адтуль пачуеш:

*Паплыла рэчка, слязінкай бліснуўшы,
З роднай зямелькі, шэпча берагамі;
Бедна салдатка, дзетак абхінуўшы,
Рэчкінай думкі слухала з слязамі...*

А ўсё ж на базары весялей. На царкоўныя святы кіпіць Саборная плошча, абкружаная падводамі прыезджых купцоў. Люд там гамоніць, гарлапаніць, спявае, тапоча. А паліцэйскія паглядаюць у бакі, паводзяць паказова падкручанымі вусамі. У такія хвіліны браты Вярыгі даюць пачуццям волю – жыва падхопліваюць народныя спевы і скокі. І пляваць, што падумае напышлівая публіка: душа разгарнуцца хоча!..

Тым не менш, браты жывуць адасоблена, кожны сваім жыццём. Узаемныя сямейныя візіты ў іх рэдкія, сустрэчы на працоўным месцы адбываюцца значна часцей. Часцей настолькі, што Арцём Ігнатавіч піша заяву аб зацвярджэнні дваранскага звання для Вярыгаў, а Сымон Ігнатавіч піша на ёй распіску аб атрыманні ад брата адпаведных дакументаў.

Анекдот анекдотам, а месячнай пенсіі ў 14 рублёў 28 капеек асігнацыямі рэдка калі хапала. Мала, што цэны скачуць шалёна, дык яшчэ яны арыентаваны не на асігнацыйныя, а ўтрая даражэйшыя срэбраныя рублі. А на ўдаўцы Арцёме Вярыгу і нядаўна куплены маёнтак у Стайках, і дачка з сястрой на ўтрыманні.

Ва ўсёй гэтай руціне, бадай што, публічная бібліятэка – іхні агульны боль – застаецца месцам, дзе будуецца планы, ідэі, творчыя задумы. Кожная кніга дастаецца коштам вялікіх агульных намаганняў: пошук, перакупка, але і дапамога нешматлікіх энтузіястаў, аматараў культуры і гісторыі краю робяць бібліятэку сапраўды народнай. І таму гэтае месца вабіла многіх неабякавых, у тым ліку творцаў.

МАЛЮНАК 4. З Беларушчынай не разбратаўся

Незабыўныя сустрэчы з Марцінкевічам, Кіркорам, Вулём, Сыракомлем... Колькі хараства ў гэтых людзях з гарачымі сэрцамі,

напоўненых творчым імпэтам! Кожны з гэтых людзей варты пашаны за сваю працу. І ў той жа час прыходзіць разуменне, што іх сілы небязмежныя, што ім, як любым людзям, даводзіцца трываць удары лёсу.

Вярыга зноў вяртаецца да старонак альбома, вяртаецца да далёкіх сяброў. Узяць хоць бы 1859 год. Мілы Вінцук занатаваў радкі з прыгожага перакладу «Пана Тадэвуша» на родную, беларускую мову. Хаця ён сам прызнае, што месцамі словы гучаць нягегла, недасканала ў агульнай партытуры радка. Вярыга шчыра рады яго поспехам і ў тэатральнай ніве: дзякуючы Марцінкевічу Люцынка стала ці не найбуйнейшай пляцоўкай краю. І сам ён як акцёр уражвае здольнасцямі: можа паказаць спрытную сялянскую дзяўчыну ці недалужнага аканом з незабыўнага «Гапона». У апошні візіт Вінцэнт зычыў Вярыгу плёну ў карэспандэнцкай працы, раіў не кідаць пяро і сардэчна запрашаў у Люцынку.

А Ян Слівінскі! Надзвычай мудры чалавек, абазнаны ў гісторыі краю. Невычарпальнай энергіі асоба, якая прынясе ці мала карысці ў вывучэнні нашай даўніны. Вярыга прыгадаў яго словы, выпадкова сказаныя на адной з вечарын: «Дзеці пакутуюць за грахі бацькоў». Кіркор выкрываў цемнату, якая спарадзіла незлічоныя беды, і грэх гэты ён лічыў неадплачаным. На іх, дзецях цёмных беларусаў, ляжыць абавязак узвысіць свой народ культурай і асветай, каб ён заняў роўнае, належнае месца. Вера Адама Кіркора ў сілы ўласныя і блізкіх па духу людзей дапамагае яму. Удзячнасць Вярыгі за гэтую веру – мноства сабраных крыніц, якія распавялі б кожнаму, кім ён ёсць і кім мае быць.

Уладзь да чорта таленавіты і пацешны адначасна... Кіркор на яго доўга быў крыўдаваў. Жонка Адама, як птушка, вылецела з яго рук да Уладзькі. А той хоць нікому ні слова пра свае пачуцці да Алены, але ж па закаханым чалавеку ўсё адразу відаць. Як ён цяпер у сваёй Барэйкаўшчыне, зусім занядужаў? Дай Божа яму здароўя і натхнення! Уладзька вытрывае.

Дарагога сэрцу земляка Вуля, які таксама цяпер перажывае цяжкія часы, яшчэ ягоны бацька прадставіў як здольнага чалавека. Праўда, пра вершы Маўрыкій Корбут тады не ведаў. Тым часам Франц шліфаваў майстэрства – таксама на дзяржаўнай службе... Яго паэтычнаму таленту Вярыга – абазнаны ў паэзіі чалавек, але ў вершаскладанні не так таленавіты – сур’ёзна зайздросціць. Арцём Ігнатавіч колькі разоў перачытваў Вулевы радкі ў альбоме і быў упэўнены, што Франц не ўсё паказаў з уласнай творчасці і яшчэ ашаломіць грамадства высокім штылем.

Вярыга вяртаецца да іх зноў і зноў: да Вінцука Каратынскага, Алеся Рыпінскага, братоў Рэньераў, Міколы Караткевіча... Сябры з розных куткоў Беларусі, іх часам так бракуе, асабліва ў цяжкую пару.

МАЛЮНАК 5. Сон

Чыркнула запалка, і новая сальная свечка загарэлася. Але ў пакоі паранейшаму цёмна. Рука хапае новую свечку, новую запалку – дарэмна. І тут, як бы пачуўшы таемную думку Вайдэлоты, з-за акна яскрава зыркнула поўня, імгненна рассяўшы спачатку асляпляльнае, затым мяккае, лагоднае святло. І скрозь гэтае святло сталі паказвацца нейкія знаёмыя абрысы твару. Вайдэлота не пазнаваў іх, але ўнутры цвёрда ведаў, што памятае іх з самага маленства. Успомніў – і тут жа спалохаўся.

Яна загаварыла вельмі ціха, але голас яе быў рашучы:

– Развітанне нас нагнала знянацку. Але новы распачны боль будзе ісці толькі за табой. І нарэшце пацэліць. Гэта будзе вясна, жахлівая вясна, таму што чужая. За ёй прыйдуць іншыя вёсны, якія ператворацца ў гады пустэльніцтва, ты зразумееш, што адчужаны назаўсёды. Пясчынкі стануць горамамі, на якія не ўзняцца, а травінкі – непразлымі гушчарамі. І ты, амаль

знявераны, зразумееш, што чужая вясна грэе, што яе дзеці любяць цябе. Бо іх любоў ад мяне.

Ён прачнуўся, але зразумеў, што гэта яшчэ сон: за тым жа акном тая ж поўня. Але жаночы голас прапаў. Ноч замаўчала і стала даўжэць, і чым болей яна не заканчвалася, тым страшнейшым рабіўся сон Вайдэлоты. Страх выняў з закуткаў яго свядомасці найважнейшае, найсвятлейшае, найвышэйшае слова.

Мама.

МАЛЮНАК 6. Прыстаў

Казачок Сёмка, чакаючы гаспадара – пана Вярыгу – на ганку, вельмі занудзіўся. Надта ж захацелася яму паглядзець, што яго пан робіць: колькі можна яшчэ чакаць? Малое, узрадаваўшыся, што вокны ў дома нізкія, устаў на дыбачкі і крыху вызірнуў у акно, якое, аднак, было наглуха зачынена.

Трое – пан Вярыга, яго пляменнік Валерыян і яшчэ нейкі пан – перамаўляліся аб нечым ў прасторнай гасцёўні. Перад імі на стале была вялізная мапа, на якой пан Вярыга нешта крэсліў. Два іншыя ўдзельнікі сустрэчы, відаць, спрачаліся з ім. Часам яны азіраліся ў бок акна, але спрытны Сёмка не даваў сябе ўбачыць.

А яшчэ пад сталом нейкія незразумелыя, нечым набітыя мяхі. Дзіцячая цікавасць не давала спакою. Сёмку падумалася, што ў гэтых мяхах ляжыць не іначай як золата, здабытае ў невядомых краях. Мабыць, таму пан Вярыга з сябрамі шукаюць на мапе месца, дзе знаходзяцца новыя скарбы. А можа, наадварот, куды можна ўжо здабытыя скарбы схаваць... Ух ты, як цікава!

І так хлопчык занурыўся ў свае думкі, што не заўважыў, як пан Вярыга, Валерыян і пан Піётух (так да яго звяртаўся Валерыян) выйшлі з дома. Выйшлі з тымі самымі мяхамі, якія смешна пазвоньвалі. Гэта ўзрадавала

Сёмку: зараз ён таксама паедзе на пошукі. Але, схамянуўшыся, што трэба дапамагчы пану з рэчамі, запытаў:

– Пане Арцёме, паклікаць каго са слуг?

– Не патрэба, дамо рады.

Вярыга адвёў хлопчыка ўбок і ціхенька сказаў яму:

– Слухай сюды. Пра гэтыя рэчы і пра тое, што мы з панамі іх насілі, нікому ні слова. І слугам таксама, сцяміў?

– Так, пане Арцёме. А вы мяне з сабою возьмеце?

– Застаешся тут, пакуль мы не вернемся.

Хлопчык заўважна засмуціўся. Ён толькі ўбачыў, як пан Піётух сеў у каламажку, а Валерыян распрог каня і спрытна ўскочыў на яго. І меліся яны ўжо крануцца з месца, як насустрач, заязджаючы ў двор, спяшалася іншая каламажка. У ёй сядзеў паліцэйскі чын. Яшчэ не злезшы з брычкі, ён кінуў пану Вярыгу:

– Вярыга-Дарэўскі?

– Так, я. А вас...

– Я Рачынскі, прыстаў з павятовага стану. Па вельмі пільнай справе.

– Калі так, можа, пройдзем у дом, спадар прыстаў?

– Паўтаруся, справа пільная, неадкладная.

Рачынскі спешна падышоў да Вярыгі, але доўга падбіраў словы, каб пачаць няёмкую размову. Нарэшце выціснуў з сябе:

– Падаткі, шаноўны Арцёмій Ігнатавіч.

А пасля, нахіліўшыся, ціхім голасам, каб пачуў толькі Вярыга, мовіў:

– У вас кулі льюць.

Імгненна ўсвядоміўшы, што словы прагучалі досыць дзіўна, Рачынскі ўжо быў гатовы ледзь не прасіць прабачэння. Вярыга ж успрыняў гэта як прамое абвінавачванне, але на твары не было відаць страху ці гневу. Звонку ўсё выглядала так, быццам самога прыстава абвінавацілі ў адліванні куль.

Вярыга гэтак жа ціха, ледзь не на вуха адказаў:

– Пашукайце. Толькі нямашака часу на гэта, спадар прыстаў. Няма чым займацца, як нейкай зброяй. На мне сям’я, і маёнтак без дагляду. І тое не атрымліваецца, бо ў Віцебску і чыноўніцкіх, і апякунскіх спраў досыць.

– Гэта ўсё мне вядома, Арцёмій Ігнатавіч. Але і вы мяне зразумеіце: я абавязаны праверыць усе звесткі, якія паступаюць у паліцыю. І Стайкі, якія знаходзяцца ў маім ведамстве, у мяне стаяць асобна.

– Спадар прыстаў, маю спяшацца. Прашу вас прыехаць прынамсі праз дні тры...

– Але з кім я магу паразмаўляць зараз жа?

– Мая дачка, але яна не асабліва пасвечаная ў гаспадарчыя справы. А больш няма каго тут распытваць. Ды і паны Піётух і Вярыга маюць суправадзіць мяне да бліжэйшай паштовай станцыі, бо час позні і шлях няблізкі.

– І тым не менш, дазвольце паразмаўляць з паннай Габрыэляй.

– Як вам заўгодна. Выбачайце, мушу развітацца.

З тым Вярыга сеў у каламажку і, даўшы знак Валерыяну, паехаў з двара.

МАЛЮНАК 7. Спроба арышту

Была сёмая гадзіна вечара, калі сонца яшчэ лагодна асвятляла купіны магілёўскага тракта. Дарога пралягала паўз карчомку, дзе Вярыга, пляменнік, Піётух і фурман Кузьма добра павячэралі, міма маёнтка Горадня, дзе яны спыніліся, каб набраць харчу ў дарогу, пасля чаго імгненна пакінулі маёнтак, каб не наводзіць цень падазрэння на гаспадара.

Пачаў насоўвацца цягучы змрок, калі паўстанцы пад’ехалі да невяліччай пераправы праз Лучосу, якая выводзіла іх да шляху на станцыю Дыманова: ля Дыманова быў пункт збору асобных груп і іх далучэнне да

атрада Піховіча. Перапраўляліся бродам, акуратна, няспешна, каб колы каламажкі не ўгрузлі ці не заселі ў пастках падводных камянёў. Ужо па той бок пераправы група на чале з Вярыгам паехала ў бок станцыі.

Тым часам атрад Піховіча ўжо заняў Бабінавічы і рушыў на Лёзна, калі на віцебскіх паўстанцаў у Дыманове чакала аблава: былі пасланы жандары ўнутранай варты. Групе Вярыгі заставалася вярста да Дыманова, калі Вярыга раптам убачыў, як з глыбі дубровы на Валерыяна кінулася двое. Спыніўшы каня, яны з крыкам кінуліся да каламажкі.

– Гані! Гані, халера! – крыкнуў Вярыга.

Кузьма памчаў што было сілы. Ад прыпалаху ў вачах Вярыгі памутнела, ён перастаў чуць, што яму крычыць Піётух, перастаў разумець, куды іх вязе Кузьма. Валерыян...

– Літвінава ведаеш? – крыкнуў Піётух Кузьме.

– Вядома, пане.

– Гані туды.

Пан Васілеўскі, уладальнік маёнтка, быў даўнім прыяцелем Вярыгі і неаднаразова дапамагаў паўстанцам. Ён ускладаў надзеі на сустрэчу ля Дыманова, таму быў напалоханы раптоўным прыездам Вярыгі. Даведаўшыся ад яго пра нядаўняе здарэнне, Васілеўскі занепакоіўся:

– Я магу вам дапамагчы?

– Валерыяна забралі, відаць, павезлі ў Дыманова. Нам бы адпачыць бы да світання, а пасля мы туды. І яшчэ. Пры сабе ў нас зброя, якую зараз жа трэба схаваць.

А сам усё паўтараў пра сябе: «Валек, Валек...» Ён не мог дараваць сабе хвіліннага спалоху. Пляменнік не даруе, а сам яшчэ больш сябе дакараць будзе. Калі не ўратуе яго.

Ледзь пачало світаць, калі Вярыга з Піётухам ужо былі ў Дыманова. Папярэдне яны ўмовіліся, што распытваць Вярыга пойдзе адзін. Колькі Піётух яго ні адгаворваў. Нейкі рамізнiк, які распрагаў стомленых коней,

паказаў, як прайсці да станцыйнага даглядчыка. У апошняга, відаць, была бяссонная ноч: кажа, прывезлі нейкага палітычнага злачынцу, які цяпер у карчме пад вартай сядзіць. Мабыць, чакаюць, калі будзе гатова брычка, і затым павязуць Валека ў Віцебск. Унутры сябе Вярыга парываўся знайсці Валека, але... Балазе жывы, жывы.

Піётух, чакаючы, пачынаў усё больш нервавацца. Прайшло хвілін дваццаць, калі Вярыга – цэлы, здаровы – спакойна вяртаўся да Піётуха. На твары Вярыгі з’явілася дрыготкая ўсмешка і сляза, што кацілася па шчацэ.

– Жывы, – выдыхнуў Вярыга.

Піётух адчуў у горле камяк і не мог вымавіць ніводнага слова. Абодва яны разумелі, што наўрад ці калі ўбачаць Валерыяна. Ён вось тут, недалёчка, але ж не выбавіць. Быў досвітак, калі з гэтым маўклівым настроем яны выехалі ў бок Стаек.

У Стайках Вярыгу і Піётуха сустракала Габрыэля. Заўважыўшы, што няма Валерыяна, яна моцна перапалохалася, кінулася з пытаннямі да бацькі, які, быццам скрозь сон, паўтараў:

– Жывы, жывы...

Піётух правёў Вярыгаў у гасціную, дзе зачыніў усе вокны і дзверы. Вярыга прысеў у фатэль і паволі стаў засынаць ад стомы, а Піётух адвёў убок Габрыэлю і шэптам сказаў:

– Панна Габрыэля, гэта праўда: забралі Валерыяна. Цяпер пад небяспекай усе мы. І ваш бацька ў першую чаргу.

– Адкуль ім вядома?

– Шаноўная панна Габрыэля, вы павінны разумець, што паліцэйскімі шпегамі пранізана ўсё вакол. Тым больш, я краем вуха чуў словы Рачынскага. Дарэчы, што вы яму казалі?

– Як бацька і прасіў: у гаспадарчых пытаннях не знаюся. Сказала, што толькі гасцюю тут.

– Прашу, заставайцеся з бацькам. Я перадам слугам, каб вас ніхто не турбаваў. Акрамя ўсяго, будзьце з імі асцярожны: нехта ж перадаў пра кулі. І мусібыць, не толькі пра іх. Заўтра пан Вярыга едзе ў Віцебск: трэба як мага хутчэй укрыцца ў якой кватэры. Але я казаў яму, што як найлепей трэба мяняць іх, каб замесці сляды.

– Дзякуй вам за ўсё! Я паклапачуся пра бацьку. Ёсць колькі даўніх прыяцеляў. А што ж вы?

– Будзьце асцярожны, пане Фердынандзе, я перажываю за вас.

Вярыгу не давала заснуць прыглушаная дзікай стомай трывога за любімага пляменніка. А заўтра чакае выправа. Чаму пакутуе Валерыян, а не ён?

МАЛЮНАК 8. Арышт

Назаўтра раніцай Вярыга прыехаў у Віцебск. Паколькі яму нярэдка даводзілася затрымлівацца ў горадзе на некалькі дзён, ён спыняўся ў заезных дамах. На Замкавай вуліцы, ці не самай ажыўленай на той час, зручна размясціўся дом Меера Барэнблята, даўняга знаёмага Вярыгі. Сям’я Меера займала там два пакойчыкі на першым паверсе. Вярыга заспеў іх за ранішняй малітвай.

Скончыўшы малітву, Меер радасна сустрэў стайкаўскага госця. Яны з парога паціснулі адзін аднаму руку, абняліся. Вярыга павітаўся з жонкай Меера, яго дзеткамі. Ён усміхаўся ім, але з цяжкім сэрцам, бо не мог сказаць, што жандары каторы ўжо дзень шукаюць яго.

Толькі ў размове сам-насам Вярыга прызнаўся ў сваёй цяжкой сітуацыі, і Меер, пачуўшы гэтую навіну, заўважна змяніўся ў твары, а пасля ціха сказаў:

– Пане Арцёме, я абсалютна веру ў вашу шчырасць і невінаватасць. Ува мне вы заўсёды знойдзеце вернага таварыша. Але самі разумееце: мая сям’я таксама апынецца пад пагрозай арышту.

– Не сумнявайся, я затрымаюся ў цябе на дзень ці два, не болей. У хуткім часе з’еду. Мне самому небяспечна заставацца тут, бо высочваюць. І высочваюць, мяркую, даўно. Я прашу цябе: толькі на дзве ночы.

– Ну, калі толькі на дзве. Паверце, нічога не маю супраць, але...

– І яшчэ, дарагі Меер, калі хто чаго – ні слова. Усе, каму належыць аб гэтым ведаць, ведаюць.

– Не сумнявайцеся, пане Арцёме.

На гэтым было вырашана.

Праз два дні Вярыга перабраўся ў заезны дом Ліленберга. Апошні сем гадоў таму рызыкаваў страціць гэты дом, паколькі адзін камерсант меў намеры на гэтае выгаднае месца і гразіўся адняць яго, чаго б гэта яму ні каштавала. Вярыга намагаўся дапамагчы Ліленбергу праз сувязі ў судовых установах, што ўрэшце зрабіла сваю справу. Безумоўна, Ліленберг разумеў небяспеку, але пасля бруды, вылітага на яго сем гадоў таму, Ліленберг не баяўся нічога. Здавалася, ён прыняў на свой кошт пераслед Вярыгі, чые ідэалы Ліленбергу былі зразумелы.

Тым часам у Трэцяе аддзяленне паступіў ліст ад даносчыка з заклікам арыштаваць Вярыгу. Губернатар Аголін доўга не наважваўся даць яму ход: ён быў у самых добрых адносінах з прадвадзіцелем даваранства Драздоўскім, сябрам Вярыгі. Але штаб-афіцэр корпуса жандараў Турцэвіч, якому стала вядома аб фарміраванні Вярыгам атраду, пераканаў губернатара зрабіць рашучы крок. Магчыма, і ён ведаў пра ахілесаву пяту Аголіна.

Дзень 6 мая, калі жандары рабілі вобшук у кватэры, арандаванай Вярыгам, адбіўся ў памяці Ліленберга выразна. Вярыга, закуты ў кайданкі, сядзеў у гасцінай пасярод разварочаных шуфляд, вываленых папер і з абьякавасцю паглядаў у акно, на суседні дом. У чаканні пераміналіся на

месцы пакліканыя сведкі. Толькі жандары спешна раскідвалі змесціва стала і валізак, перабіралі рэчы ў шафах, шукалі патаемныя сховы ў сценах і пад падлогай. Паліцмейстар Дышлеўскі час ад часу паглядаў на брэгет. Па меры таго, як доўжыўся беспаспяховы вобшук, Дышлеўскі ўсё больш нерваваўся: сціскаў кулакі ў тугіх пальчатках, хадзіў узад і ўперад і думаў: «Калі замест рэчавых доказаў будзе дуля, губернскае начальства па галоўцы не пагладзіць: справа Вярыгі даўно на кантролі Аголіна». Таму ён вырашыў ісці ў наступ.

– Спадар Вярыга, раю вам самому паказаць, дзе і што вы хаваеце.

– Калі маім лёсам зацікавіўся сам спадар віцебскі паліцмейстар, то мне пераймацца няма чаго.

– Іранізуйце, Арцёмій Ігнатавіч. Вы, я мяркую, здагадваецеся, што паліцыя цікавіцца вамі досыць даўно. Памятаеце славетную дэманстрацыю два гады таму? Вас заўважылі...

– Вы адмыслова з’явіліся, каб распавесці мне мой жыццёвы шлях? Знаходжу гэта як пашану з вашага боку да маёй асобы, якая, зрэшты, не заслугоўвае ўвагі самога спадара паліцмейстара.

– Што-небудзь знайшлі? – крыкнуў Дышлеўскі жандарам.

– Не, ваша блугароддзе. Нічога недазволенага няма.

– Яшчэ што?

– Толькі гэта.

Жандар працягнуў Дышлеўскаму нумары «Віленскага весніка» і атэстат Вярыгі аб службе.

– Гэта ўсё?

– Так, ваша блугароддзе, – вінавата сказаў жандар.

Дышлеўскі плюнуў убок, нешта раздражнёна прабурчэў, пасля чаго сказаў:

– Спадары сведкі, пастаўце подпісы ў акце вобшуку. А вы, – загадаў жандарам, – забірайце Вярыгу да прыстава – і далей па форме. Усю маёмасць апісаць. Аб ходзе справы дакладаць мне асабіста. А з вамі, – Дышлеўскі

паглядзеў на Вярыгу з непрыхаванай гідлівасцю, – будзем разбірацца. Як след разбірацца. Катаргай, думаю, не абыдзецца: арганізацыя антыўрадавага выступлення, ды яшчэ ўзброенага... А каменных мяшкоў і шыбеніц на ўсіх хопіць.

МАЛЮНАК 9. Допыт

Страпчы Лейчанка яшчэ не ведае, што ён у літаральным сэнсе пісацьме гісторыю, толькі сам ён не будзе сярод станоўчых персанажаў. Чыноўнік з губернатарскай канцылярыі Сафонаў, як і пісар, чакаў тым часам, калі прывядуць Вярыгу. Шосты месяц бясплённага следства не даваў жандармерыі надзеі на раскрыццё буйной рэвалюцыйнай арганізацыі ў Віцебскай губерні. Не, у гэтым была «заслуга» не Арцёма Ігнатавіча Вярыгі ці Піётуха, якога затрымалі аднаго дня з Вярыгам, а менавіта маёра Турцэвіча, найбольш актыўнага выкрывальніка паўстанцаў.

Вось і сам Турцэвіч, увесь напята, насцярожаны: яму ўвесь час здаецца, што міма яго прабягаюць надзвычай важныя ніці... Лейчанка і Сафонаў толькі дзівяцца: не ў гуморы Восіп Кірылавіч, не такі, як звычайна, ды ўсё мармыча:

– Аголін... Аголін...

– Хто, ваша высокаблагароддзе? – недачуўшы, перапытаў Лейчанка.

– А-го-лін, – тлумачыць Сафонаў.

Вярыга ані варухнецца, хаця размовы пра губернатара наводзяць падсуднага толькі на адну думку. Мо і праўда, жандары лічаць яго губернскім кіраўніком паўстання?

Нарэшце маёр звяртае ўвагу на Вярыгу, прымружвае вочы, нібыта спрабуе раскусіць сутнасць палітычнага злачынцы, а пасля са штучнай задуменнасцю гаворыць:

– Вось які ён, Спартак нашага часу...

Сафонаў пачынае:

– Падсудны, ваша прозвішча і імя...

– Фёдар Цімафеевіч, – паправіў Турцэвіч, – бліжэй да сутнасці справы.

– Зразумеў, ваша высокаблагародзе. Намі, Арцёмій Ігнатавіч, быў атрыманы вопіс маёнтка Стайкі, які вам належаў. Дык вось, сярод ліку знойдзеных рэчаў ёсць паштовая мапа імперыі, дзе алоўкам абведзены межы Царства Польскага. Вось яна, мапа. Паглядзіце, ці пазнаяце вы свой почырк? Гэта ваша мапа?

– Не маю звычкі псаваць каштоўныя картаграфічныя даведнікі.

– Вось як, – усміхнуўся Турцэвіч, – не маеце звычкі? Можа, вы часта складаеце адозвы?

– Патлумачце, у чым абвінавачванне, – суха вымавіў Вярыга.

– О не, Арцёмій Ігнатавіч, я вас не абвінавачваю і, як вы самі выказаліся, не маю такой звычкі, бо гэта абавязак не мой, а спадара пракурора. Я толькі дапамагаю следству.

Пяро Лейчанкі весялей зарыпела на пратаколе допыту, а яго маленькія вочкі ў прадчуванні канфлікту час ад часу сталі паглядаць то на Турцэвіча, то на падсуднага.

Сафонаў падаў Турцэвічу акуратна складзены аркуш паперы. Той разгарнуў яго і паказаў Вярыгу:

– Ваш почырк?

– Мабыць, і мой.

– З якой мэтай складзены гэты спіс?

– Не магу прыгадаць. Можа, спіс падпісчыкаў, бо падпіска на некаторыя выданні ўваходзіла ў мае абавязкі. Але асобы, названыя ў спісе, мне асабіста невядомы.

– На адваротным баку тэкст адозвы, прыналежнай Мар’яну Лангевічу. Як вы растлумачыце следству гэты факт?

– Магу запэўніць вас, спадар маёр, што тэкст, які завецца вамі адозвай,
– лухта з французскай газеты.

– Пры чым тут французская газета? – уставіў слова Сафонаў.

– Відаць, вы спрабуеце чапляцца за кожную паперку. У тракціры адзін рускі пачаў мне чытаць французскую газету. Не разабраўшы амаль ніводнага слова, я папрасіў яго перакласці на рускую, а сам адначасова перакладаў на польскую дзеля большага разумення. Вось і вынік.

Турцэвіч не мог адступіць ад сваіх амбіцый: яму свярбела загнаць у турмы ці ў Сібір як мага больш палітычных злачынцаў. Таму ён узяўся за далейшы штурм крэпасці:

– Вярыга, што вы можаце сказаць пра шэраг пералічаных у лісце артыкулаў? Каму яны належаць? Дзе былі выдадзены?

– Артыкулы мае. Допісы або ў «Віленскіх Вестнік», або ў «Słowo».

– Якое цяпер пад забаронай, Вярыга, – не супакойваўся маёр.

– Наўрад ці на гэта магла паўплываць мая адзіная публікацыя.

– Арцёмій Ігнатавіч, што вы скажаце пра цыдулку нейкага Бронькі Рудога? І хто гэты Бронька?

– Самая бяскрыўдная цыдулка ад майго швагра.

– Што вы мелі на ўвазе?

– Што ж я мог мець на ўвазе пад жартоўным запрашэннем на гарбату?

Турцэвіч сярдзіта кашлянуў у кулак, нібыта даючы зразумець, што тут бессэнсоўна выстаўляць яго дурнем. Затым ён выцягнуў з асабовай справы фотакартку:

– Пры вобшуку паліцыя знайшла гэты фотартрэт. Тут, акрамя вас, Вярыга, чальцы польскай рэвалюцыйнай партыі. З якой нагоды зроблены фотаздымак, ці знаёмыя вам асобы на ім? Калі так, назавіце імёны. А вы, – звярнуўся ён да Лейчанкі, – запісвайце кожнае слова.

– Слухаюся, ваша правасхадзіцельства.

Вярыга назваў прозвішчы, будучы ўпэўненым у тым, што яны мала карысці прынясуць следству. Гэта было тры гады таму; самі Сакалоўскі з Хадэцкім, мабыць, пазабылі аб тым канцэрце... А па той бок занепакоены восеньскі вецер насвітвае жаласную мелодыю, Беларусь пакідаюць птушыныя касякі. Не, не па ўласнай волі яны адлятаюць, але колькі ў іхнім крыку амаль звар'яцелай надзеі на вяртанне. Усё гэта выглядала як прадказанне блізкай будучыні.

МАЛЮНАК 10. У турэмным двары

Традыцыйны нядзельны шпацыр па двары турэмнага замка даецца Вярыгу цяжэй і цяжэй. Ён бачыць, як паступова набірае моц восень, сцюдзянеюць вятры, а сярод зняволеных шырацца хваробы. Немач не разбірае, якога ты роду і племені: каса аднолькава косіць і сакавітую траву, і дробны пырнік. Вось і да зняволенага Вярыгі прычাপілася нейкая трасца. Турэмны лекар нічога, акрамя лазарэта, хвораму на запаленне лёгкіх прапанаваць не мог, але Арцём Ігнатавіч з пэўнай пары асцерагаецца тутэйшага лазарэта: колькі ад сухот і тыфу там паўмірала... Кажуць, аніякай стэрэльнасці. І пацукоў часам больш, чымся ў камерах.

А ў турэмнага начальства свае турботы: прыехаў якісь інспектар з праверкай. Вунь ён, з цэлай чарадой адміністрацыйных чыноў, як гуска з гусянятамі, абыходзіць турэмны двор і паглядае скрозь рэдкую сцяну жаўнераў турэмнага батальёна. Вярыга сустрэўся з ім поглядам і адчуў агіду, якая перарастала ў гнеў. Гэта тыя пачуцці, на якія здольны чалавек, пазбаўлены жыцця: яго змяняла выжыванне.

З-за вонкавых муроў замка клікала да сябе Смаленская плошча: частыя пошчакі капытоў, звонкія галасы купцоў, густа перамяшаныя з гаманой месцічаў, пералівы саборных званоў... Там кіпела жыццё горада, які паспеў

зазнаць уздым патрыятызму. О як хвалявалася сэрца, калі два гады таму ў касцёле святога Антонія парафіяне, узяўшыся за рукі, спявалі забаронены гімн памяці загінулых у варшаўскай дэманстрацыі. Арцём Ігнатавіч і Валерыян глядзелі на абраз Маці Божай і верылі, што адплата надзеі. У кожным праспяваным слове было пачуццё салідарнасці з палякамі, былі патрыятычныя парыванні, надзеі, звязаныя з Беларуссю...

Вярыга пачуў крык жаўнера варты і зразумеў, што ён тут і цяпер. Завяршыўся шпацыр, і галодных, хворых арыштантаў павялі ў камеры. Над гэтым усім вызіраў бяскрылы месяц, падмыты водамі вечаровага змроку. Ішоў верасень 1863 года.

МАЛЮНАК 11. Прысуд

16 студзеня. Ваенны суд у прысутнасці падсуднага заключыў, што Арцём Вярыга-Дарэўскі прыгаворваецца да бестэрміновай катаргі. Толькі Бог ведае, аб чым думае гэты чалавек, які паўгода турмы правёў сам-насам з думкамі аб магчымым прысудзе.

Тым часам свой крыжовы шлях праходзіць гродзенскі камісар Каліноўскі. У сакавіку Вільню абляцела вестка пра яго публічнае павешанне на гандлёвай плошчы. Цела са звязанымі за спінай рукамі засыпалі вапнай. Вестка імгненна дасягнула віцебскай турмы. Навіна была сустрэта не агульным бунтоўным парываннем – стоеным гневам. Вярыга і яго сукамернікі не раз асцярожна дапускалі, што віленскія вайсковыя чыны цяпер пачнуць вешаць калі не ўсіх запар, то многіх. Наглядчыкі, якія шчыра ці ўяўна спачувалі палітычным, усё часцей прыносілі весткі такога кшталту...

У маі Віленскі палявы аўдытарыят выносіць Вярыгу канчатковы прысуд – восем гадоў катаржных работ на заводах. І зноў трывожнае чаканне – зацвердзяць ці зменяць – і новыя смерці.

Загадам таго ж самага Мураўёва на тых жа самых Лукішках павесілі польскага генерала Серакоўскага. Перад смерцю не давала спакою кулявая рана ў грудзях, атрыманая пад Гудышкамі. Ён страчваў прытомнасць і амаль не бачыў, што бой хутка ператварыўся ў штыкавы... Паўстанцы, у тым ліку Вярыга, разумелі, што смерць Серакоўскага стала пачаткам канца.

Зацвярджэнне прысуду, пазбаўленне дваранства, этапаванне ў Сібір. На вачах Сымона Вярыгі рука прадвадзіцеля дваранства Корвін-Крукоўскага выкрэслівае іхні род з радаслоўнай кнігі. І ён думае: былі шляхтай, затым дваранамі, а цяпер – і не людзі.

Стайкі неўзабаве аддадуць нейкім Багалепавым. А Вярыгу даручаны таёжным норавам і забыццю. Як пра сябе пісаў:

А і мне сэрца бударажыць слякаць.

Таго, што хочаш, табе не дажыцца...

МАЛЮНАК 12. На Іркуцк

Падводы марудна коцяцца па глыбокіх каляінах дарогі, абапал якой валяюцца выкарчаваныя пні: яшчэ нядаўна па ўсім даляглядзе расцілалася суцэльная тайга, якую цяпер перарывала прасека. Яна была задумана адмыслова для этапавання арыштантаў, якіх у перыяд паўстання заўважна паболела. Меркавалася, што непразная тайга навокал адаб'е ўсялякае жаданне ўцячы. Але не ў той раз, калі з Краснаярска пад канвоем няспешна едзе дзясятка падвод.

Таёжнае лета даецца ў знакі: безліч камароў чапляецца да стомленых, знясіленых арыштантаў. У тайзе пануе тая спёка, калі і без таго рэдкія вятры губляюцца ў гушчарах піхт і лістоўніц. Спёка прымушае арыштантаў, залітых потам, зняць верхнюю вопратку. Канваіры праганяюць смагу напоем з пляшак.

Так прамінулі тры дні дарогі.

Арыштанты ведаюць, што на другой па ліку падводзе едзе беларус з Віцебскай губерні: так ён сам прасіў сябе называць – «беларус». Але паміж землякоў ён вядомы як «Вайдэло́та». «Дзіўная мянушка», – падумалася ў свой час многім. Яна замацавалася з лёгкай рукі колішняга прафесара гісторыі, што паралельна праходзіў у Віцебску па іншай палітычнай справе і едзе з «Вайдэлотам» на адной падводзе.

Прафесар, канешне ж, ведае аб вялізнай бібліятэцы, якой неаднойчы карыстаўся. Ведае ён і пра творчасць Вярыгі, які падпісваў зборнік «Беларускай Дуды». Цяпер Вярыга не можа прыгадаць спадарожніка, але таму і незвычайна рады ўбачыць яго: так даўно яму не трапляліся віцебскія.

Разам яны доўга ўспамінаюць буйнаплынную Дзвіну, перазвоны фарнага касцёла і Успенскага сабора, прыкмету вольнага горада – ратушу – дзе калісь былі бургамістры, лаўныя суды... Слаўная мінуўшчына загучала лютняй у сэрцах землякоў і кліча вярнуцца дадому. Кліча з новай сілай.

Насустрач праплываюць малыя селішчы, вёскі. На лугах поўным ходам касьба. У перапынках пасля цяжкай працы сяляне пазіраюць здалёк на арыштанцкія падводы, якіх, зрэшты, бачылі ўжо не адну сотню. Хтосьці нават спрабуе перадаць катаржнікам хоць які кавалачак хлеба, але ўсё дарма...

Вакол рыпіць хвоямі сібірская тайга, выюць ваўкі, сеючы жудасць і абяцаючы будучую небяспеку. Ужо цямнее, чарнеюць сцены лясоў.

МАЛЮНАК 13. Уз'яднанне

«Габрыэлька, юная Габрыэлька... Хаця ты ўжо дарослая, спадзяюся, паважаны пан Палініцкі паклапоціцца пра цябе... »

Слёзы закапалі на аркуш ледзьве распачатага ліста. Чарговага ліста, які, мабыць, зноў не трапіць да адрасата. Ды і паперы, свечак казённых з

цяжжасцю здабудзеш, а што ўжо пра атрамант. Балазе дасведчаныя людзі падказалі сякія-такія зёлкі, якіх ва Усходняй Сібіры багата, – не прападзеш. І Вярыга аддзячваў ім тым, што вучыў іх дзяцей. Так цякуць гады...

1868 год прынёс амністыю: хто б мог падумаць, што нараджэнне будучага імператара Мікалая II дасць палёгку многім палітычным вязням. Тэрміны катаргі або скарачаюцца, або цалкам скасоўваюцца і замяняюцца на пасяленне. Вярыгу абрала другое.

Іркуцк падаецца яму надзвычай мілым правінцыйным гарадком, нават нечым падобным да роднага Віцебска. Чым больш Арцём Ігнатавіч думае пра гэта, тым больш верыць у падабенства. Ён хоча там забыцца. Хоча забыць, што да Дзвіны яму не наблізіцца адсюль ні на вярсту. Адночы пра сябе Вярыга падумаў: «Варта мне падысці да гарадской мяжы і ўбачыць разложыстыя воды Байкала, як віцебскія прывіды адразу знікнуць у маім уяўленні. Але гэтаму не бываць: паліцыя дапільнуе».

Тым часам Габрыэля марна піша лісты з просьбамі аб перасяленні бацькі бліжэй да сталіцы – у Цюмень ці Екацярынбург. І калі нарэшце адчай перапоўніў яе душу, яна рашылася на немагчымае: яна едзе ў Іркуцк. Без надзеі на вяртанне.

На дварэ восеньская сцюжа, якая замятае іркуцкія дарогі. Гарадавыя з раніцы сноўдаюць, запрэжаныя коні глуха тупаюць, везучы маланаселеныя брычкі. У спажывецкай краме купца Кузняцова, акрамя прыказчыка Вярыгі, нікога няма. Вярыга вядзе падлікі на лічыльніках і запаўняе дакументы. У рэдкія моманты, калі кліенты ўсё ж з'яўляюцца, Арцём Ігнатавіч і за прадаўца.

У краму завітвае маладая паненка. За прылаўкам яна бачыць старога, пасівелага дзядка і слупянее. На словы Добрага дня! Чым магу вам службыць?» яна працягвае маўчаць, а па шчоках нерашуча збягаюць слёзы.

– Тата, татка...

– Габруська?..

Ён бяжыць да Габрыэлі, кленчыць і бясконца рыдае. Габрыэля кленчыць побач і прыціскае яго да сябе, каб больш ніколі не адпускаць. Кожны, хто прыходзіць у краму Кузняцова – па пуды жытняй мукі ці фунты мяса – бачыць перад сабой гэтую сцэну і маўкліва пакідае несучешных дачку і бацьку сам-насам з успамінамі.

ПАСЛЯМОВА

У касцёле Успення Найсвяцейшай Панны Марыі нялюдна. Ні шафераў, ні букетаў, ні прамоў. У нявесты ніякай пышняй сукенкі з фальбонамі, у жаніха – ніякага фракa з цыліндрам. Толькі два пярсцёнкі, ксёндз і яны. На маладым Вацлаве Скакоўскім зніклі прыкметы маладосці: цяжкія катаржныя работы на Акатуйскім рудніку вымылі іх незваротна. Але ўнутры жыве мара аб шчасці, якая, здаецца, ажыццяўляецца на вачах.

Нявеста, якую Вацлаў асцярожна трымае за руку, паглынута словамі ксяндза пра злучэнне душ закаханых у вышніх сферах, пра Божае добраславенне. Яна добра ведае, што на вячанні ёсць любімы бацька – і гэтага дастаткова. А Віцебск, Стайкі – засталіся ў мінулым жыцці. Гэта ўжо не яна. Проста жыла сабе дзяўчынка Габрыэля Вярыга-Дарэўская, якая не зведала мацярынскай любові і падзяляла з удаўцом-бацькам усе трывогі. Нявесце на момант падалося, што гэтую дзяўчынку яна заўсёды ведала. Ведала лепей за ўсіх. Але перад алтаром яна паклялася сабе не вяртацца назад.

А бацька яе ціха моліцца – за іх і за нас.

БАЛАДА ПАЎЛА ШПІЛЕЎСКАГА
(31.10.1823—17.10.1861)

Над Айчынай глыбокае неба,
У якім наша сонца плыве
Праз аблокаў халоднае срэбра,
Праз малітвы, якія ў царкве
Праспявалі самотныя людзі,
Да якіх ты ідзеш, каб сказаць:
«Беларусь тут была, тут і будзе,
Толькі трэба любіць, зберагаць
Беларускага слова дыханне,
У якім Беларусь і жыве...»
І збіраеш ты песні, паданні,
Што, як кветкі ў высокай траве,
Існуюць, ды не кожны іх знае.
А дзе кветкі—там пчалы і мёд,
Там Айчына ад пчол залатая,
Бо, як пчалы вясною, народ,
Без якога не будзе краіны,
Пра якую ты марыш і сніш.
З-за аблок чутны крык жураўліны,
Працінае цябе, нібы крыж,
Што стаіць ля вясковай дарогі,
Дзе ідзеш ты і ў неба глядзіш,
Дзе ўсе радасці і ўсе трывогі
Сталі сонцам, якое плыве
Праз аблокаў халоднае срэбра,
Праз малітвы, якія ў царкве
Праспяваны, падхоплены небам,
Нібы кветкі, што спелі ў траве...

8.07.2010

Надзея Скрыпнік

Новы чалавек

Ад аўтара

Павел Міхайлавіч Шпілеўскі, як бы ні ставіліся да яго творчасці сучасныя навукоўцы, з'яўляецца найбольш вядомым рускамоўным беларускім пісьменнікам сярэдзіны XIX стагоддзя, чые творы леглі ў аснову рэканструкцыі беларускай міфалогіі. Адчуваю вялікую павагу да спадчыны земляка, але мушу чытача папярэдзіць: мой абавязак – прапанаваць новыя яскравыя перажыванні, а не расказаць праўду.

Наш час, кафэ Cake&Breakfast, Санкт-Пецярбург

Высокі мужчына з худым стомленым тварам адпіў капучына і ўзяў меню, каб зрабіць замову. Але перад гэтым звярнуўся да субсяседніка, які сеў за столік хвілін пяць таму і выглядаў не лепш: быццам начное чуванне працягласцю ў некалькі соцень гадоў назаўсёды пакінула на яго твары адбітак, занатаваўшы вечнае сузіранне свабоды і адзіноты.

– Даўно не бачыліся, Барон? Як справы? Як сам?

Барон схамянуўся і паспрабаваў усміхнуцца.

– А даўно я не чуў гэту мянушку...

– Псеўданім, – паправіў высокі і павярнуў галаву: дзе там афіцыянт? – Ты ж ведаеш: я зануда.

– Так, псеўданім, – Барона перасмыкнула. – Сам прыдумаў, сам ад яго і пакутую.

– Так ужо і пакутуеш, – скрывіўся субсяседнік. – Нешта я не бачу цярнавага вянка і не памятаю, каб ты калі-небудзь насіў нешта такое.

– Стоп-стоп, прашу цябе: спыніся! – ускінуў далоні Барон, быццам капітулюючы. – Прабач, але церні – не мая тэма. Ну зусім.

Здаецца, ён узяў сябе ў рукі, знайшоўшы хоць такую крохкую ўнутраную апору. І нечакана пайшоў у наступ.

– У мяне ўсё добра, – бадзёра адрапартаваў ён. – А да цябе, як мне да цябе звяртацца? Па-старому? Цябе завуць па-ранейшаму? Смерць?

– Вядома, не.

Афіцыянт прынёс замоўленыя «Тры шакалады», эспрэса і абыякава паведаміў Барону, што моці скончыліся. Той не здзівіўся: японскі дэсерт у яго любімым кафэ знікаў хутка, бо вельмі шанаваліся студэнтамі ўніверсітэта, што ў квартале адсюль.

Барон папрасіў «Парыж–Брэст» і вярнуўся да закінутай размовы. Зрабіў гэта першым, бо ведаў: калі гэтага не зробіць, то потым пашкадуе.

– Дай мне хвіліну, – папрасіў ён. – Я паспрабую здагадацца. Сам.

І нават падміргнуў таму, каго назваў Смерцю.

– Ну, давай, – ласкава дазволіў той, апярэдзваючы асалоду знішчэння дэсерту. Ён быў тым яшчэ ласуном.

– Мяркую, ты назваўся па-простаму. Навошта рэкламаваць тое, што ў рэкламе не мае патрэбы? – Барон уздыхнуў, на гэты раз думваючы пра сваё. – Можаш паверыць, час ад часу на мяне навальваецца паняверка, ці не з’ехаў я з глузду ў сваім 1846 годзе, калі дазволіў надрукаваць тую сваю кніжку.

– Ты пра «Бестыярый»?

– Ага.

– Тады называй іншыя лічбы, прыдатныя для самазнішчэння. Ты адшукаў мяне на два гады раней. Чым, дарэчы, вельмі здзівіў.

Смерць разламаў дэсерт на чатыры аднолькавыя кавалкі і зняў з аднаго верхнюю светлую частку. Падчапіў лыжкай, паклаў у рот і заплюшчыў вочы ад задавальнення.

– А чым здзівіў? – заінтрыгаваны Барон ажно нахіліўся наперад, забыўшыся, што пачаў гуляць у адгадкі.

– Я доўга не мог зразумець, вар’ята бачу перад сабой ці проста дурня, бо з такімі прапановамі да мяне па сваёй волі ніхто не прыходзіў. Не мая юрысдыкцыя, скажам так.

– А я прыйшоў...

Барон глядзеў, не міргаючы і быццам зачараваны ўласнай смеласцю.

– Прыпёрся, – паправіў Смерць. – Наехаў нават. Я быў вымушаны брацца за цябе ўсур’ез, пацёгся на кансультацыю сам ведаеш да каго і куды. Там на мяне глязелі, як на ідыёта, але дазволілі. Праўда, перапыталі, адкуль родам такі хітразроблены кліент. Адказаў, што з Беларусі, і чамусьці яны адразу паверылі. І ведаеш яшчэ што... Заспакоенасць маіх босаў і ў пэўнай ступені іх капітуляцыя пераканалі мяне канчаткова, і я вырашыў табе дапамагчы – тады. М-да, зусім не чакаў, што табе аднаго разу не хопіць. Паша, ты ў сабе? Не захварэў? Са мной так нельга. Я не рака, у мяне два разы не ўступаюць – без наступстваў. А ты што той танк.

– Вось да Пашы я больш звыклы, гэта так, – Барон з усяго водпаведы выбраў самае важнае для сябе, чым ледзь не давёў Смерць да шаленства: той аж збалеў. – Павел Міхайлавіч Шпілеўскі, будзьце так ласкавы, – ён прыўстаў, задзіраючы нябачны каптурок.

– Клоўн! Блазан!

– Так, са мной не засумуеш.

– Ты ж ведаеш, я не збіраўся да цябе так рана: час яшчэ не надышоў, ты яшчэ мог спакойна гуляць гадкоў шэсць-сем. Чаго паклікаў, а? Прызнавайся, зараза шыпілаўская!

– Ого! Ты памятаеш, адкуль я родам...

– Гэта Вікіпедыя, а не я, памятае ўсё, – Смерць, выкрычаўшыся, крыху супакоіўся, зірнуў на талерку, убачыў, што засталася толькі чвэрць дэсерту, і шчыра здзівіўся: – Чаму салодкае заўсёды так хутка заканчваецца? – зыркнуў на Барона і дадаў: – А вар’яты не.

Барон паёрзаў на крэсле, нават паскакаў на ім і вырашыў даць паясненне.

– Я не вар’ят.

– А хто тады?

– Я апантаны. Я Барон Ікс. Дарэчы, у 21 стагоддзі гэты псеўданім стаў маім нікнэймам. З усіх маіх псеўданімаў ён, лічу, падышоў найбольш. Я збіраюся мець справы з табой, таму мару даведацца... Як цябе завуць цяпер, Смерць? Наўрад ці я адгадаю тваё цяперашняе імя, а крыўдзіць недарэчнасцямі ці назаліць глупствамі не хачу. Назавіся сам, бо я маю намер пазнаёміць цябе з сябрамі. А наўзамен я прызнаюся, навошта паклікаў цябе так рана.

Смерць ад такой дзёрзкасці аж папярхнуўся і закашляўся так, што Барону прыйшлося пабіць яго па спіне.

– Не, Барон, ты сапраўдны вар’ят. Безнадзейна хворы вар’ят, – ён дапіў каву і з раздражненнем гахнуў кубкам аб стол, ледзь не раскалоўшы не самы крохкі кітайскі фарфор эканомкласа.

– Што ты так нервуешся? Хочаш, зараз прынясуць яшчэ кавы? Я замоўлю.

Барон малітоўна склаў далоні, і Смерць вырашыў, што з яго працягваюць здэкавацца. Але, як паказала гісторыя іх стасункаў, доўга злавацца на Барона ён не ўмеў: у Паўле было нешта такое кранальна-пяшчотнае, што за жаданнем жорстка пакараць нахабніка набягала хваля «ат, ну што ты з яго возьмеш».

– Лічы, што сёння твой шчаслівы дзень, – аб’явіў Смерць. – Давай ужо сваю каву. І...

– Дэсерт? – апярэдзіў просьбу Барон.

– Так, – кіўнуў пануры Смерць. Ён ужо разумеў, што вандроўка да старога знаёмага не будзе нагадваць немудрагелісты ваяж на які-небудзь ванітна-рамантычны Бора-Бора. Калі і зможа пабачыць рамантыку, то гэта

будзе здзеклівая рэпліка на Дзюрэра, або, барані божа, Францыска Гойю. Смерць не любіў абодвух, хоць і не без задавальнення згадваў былыя прыгоды ў Германіі і Іспаніі. Разлаваўшыся, на гэты раз на будучыя змрочныя перспектывы, ён выхапіў сурвэтку з-пад свайго сподка і хутка перавярнуў на яе кубак Барона.

– Зараз я выведу цябе на чыстую ваду, – з’едліва паабяцаў ён.

Барон прамаўчаў. Ён сядзеў нерухома і не зводзіў вачэй з сурвэткі. Піў эспрэса, а не капучына, як Смерць, і вадкасці ў яго кубку было ячэ шмат. На яго вачах пад вогненным позіркам Смерці яна выпарылася імгненна, а спітая кава стала сухой, быццам пыл, і заварушылася, запоўзала па сурвэтцы, ператварыўшыся ў жахлівую, нібы жывую, істоту.

– Ну, на якой мове хочаш атрымаць адказ? – літасціва спытаў Смерць.

– Давай на маёй роднай, – нават і вухам не павёў дзёрзкі Барон. – Іншай для мяне не існуе.

– Як скажаш. – Смерць дзьмухнуў на попел з кавы – і макулінкі склаліся ў літары.

– Чытай, – загадаў Смерць.

– «Груган», – аднымі вуснамі, безгалоса вымавіў Барон. І амаль адразу ўсклікнуў: – Неперавершана! Як ты гэта робіш, а?! Навучы мяне, гэта будзе топ-нумар на маіх сакральных вечарынах.

– Ох... Ты спярша дажыві да гэтых вечарын, – уздыхнуў зморана Смерць, але, заінтрыгаваны, вымусіў папрасіцца: – Мяне на іх запрасіш?

– Вядома, – схамянуўся Барон. – Пры ўмове, калі ты злітуешся і назавеш імя.

– Сам не хочаш прыдумаць? Ты ж у нас вядомы прыдумшчык.

– Натхнення няма, – легкадумна адмахнуўся субяседнік. – Здараецца, прасцей пералічыць усе расколіны на бруку Пецярбурга, чым проста назваць імя.

– Няхай тады я буду Адамам, – расцягнуў вусны ў агіднай усмешцы Смерць. – Ацані ўсю іронію, мой дружа.

– Ужо ацаніў! Цудоўнае імя, – Барон асцярожна, быццам баючыся апячы пальцы, пасунуў да сябе сурвэтку і глыбока, на ўсе лёгкія, уцягнуў паветра, з перасцярогай прынюхваючыся.

– А што здарылася?

– Сурвэтка не пахне кавай, – падзяліўся сумнымі назіраннямі Барон.

– А чым?

– Серай.

– І гэта цябе здзіўляе?

– Не.

У вачах Барона запаліўся прамень дзіцячай радасці.

– Я ж беларус. Мяне нічога не можа здзівіць.

Казка Яраслава

Семінарыя выела маладому Шпілеўскаму ўсе вантробы, ён больш не меў сіл вывучаць кананічнае права і зубрыць грэчаскую мову. Раней падабалася, а цяпер – не. Лічыў, што так на яго паўплывала адна сустрэча. Адзін чалавек. Калі гэта быў чалавек.

Ён высунуўся з піцёрскага прыцемку, назваўся Эдгарам і пацёг Паўла ў карчму на Рачной... А далей... Далей Шпілеўскі памятаў дрэнна. Можа, ніякага Эдгара ў яго жыцці не было, магчыма, ён проста прысніўся. Але Шпілеўскі хацеў верыць у яго з’яўленне. Эдгар, уцякаючы ад вайны, прыехаў у Пецярбург з Новага Свету. Павел амаль нічога не чуў і не ведаў пра Амерыку, але яны гаварылі пра... сваё. Эдгар распавядаў пра прывідаў з закінутых пратэстанцкіх цвінтароў і багоў, пра якіх упершыню пачуў ад індыянкi з племенi... Павел намагаўся, але так і не запомніў, як называлася тое легендарнае племя. Прапусціў міма вушэй, бо думаў у той час пра сваю карміцельку-парабчанку Агату Касьмінаву, якая ў дзяцінстве не дазваляла

яму хадзіць у хлеў аднаму. Гаварыла, што там жыве Хлеўнік. А ў балоце – Балотнік. У полі – Павел забыў хто, але Агата папярэджвала, што з імі ўсімі трэба ўмець дамаўляцца. Яна ўмела, і Эдгар умеў таксама – толькі са сваімі... багамі, прывідамі, чорнымі зданямі. Дамаўляцца з Груганом!

Гэта сустрэча перавярнула Шпілеўскаму ўсё нутро, і таму ён больш не верыў, што здолее служыць у царкве. Уцяміў, што, хутчэй за ўсё, яму ўжо ніколі не стаць прыходскім свяшчэннікам; што не будзе ўжо мець дачыненне да Святых Таямніц, і, напэўна, моцна раззлуе бацьку. Гэта яго рашэнне? Так. Канчатковае? Так. Калі бацька даведаецца, страшна падумаць, што зробіць, але Паўлу было ўжо ўсё роўна. Сустрэча з Эдгарам назаўсёды змяніла яго і яго жыццё. Бог скінуў з неба пад ногі Шпілеўскаму загадкавага бласлаўленага, і ці мог ён, маленькі мураш, прарэчыць Вышэйшай волі? Безумоўна, не. Але разам з тым у Шпілеўскага засталася шмат пытанняў, беспасціжны Эдгар сышоў у сваю цёмную твань і выбірацца адтуль дзеля яго не збіраўся. А ён меў патрэбу ў правадніку. Як Дантэ. Так, яму быў неабходны свой Вергілій. І дзе яго было ўзяць? Ведама, сярод нас, яго сапраўдных сяброў, але Шпілеўскі гэтага не разумеў.

Пакуль.

Як і я не разумею, што падштурхнула мяне ўзяцца за справу, якую не ўмею рабіць. Я не казачнік, я артыст. Гляджу на людзей – і мае ружовыя прызмы трэскаюцца. Мне шкада ісціны як цішыні, і ў маёй псеўдаказцы шмат лішніх літар.

З дзённіка Барона Ікс, запіс ад красавіка 1845 года

Акурат недзе месяц таму сядзеў у нашай семінарскай бібліятэцы, гартаў бяздумна кнігі. Патрапіў на аркуш са старой гравюрай, з якой проста ў маю галаву скокнулі Вершнікі з Кнігі Іаана Багаслова. Я да іх прыгледзеўся і зразумеў, што наблукаў на патрэбнае. Вось жа ён, мой праваднік па пекле, найлепшы, дасканалы. Зразумела, я амаль што святар і добра ведаю, што мне

пагражае за стасункі з д'яблам і яго служкамі, але ж Вершнікі – гэта іншае. Яны служаць не д'яблу, а толькі самім сабе – вельмі хочацца ў гэта верыць... Я стаў маліцца так шчыра, як толькі ўмеў. І мяне пачулі... 24 лютага я моцна захварэў, і тады ён прыйшоў да мяне – Вершнік па імені Смерць. Але я не памёр у твая небяспечныя, турботныя дні. Ён саскочыў са свайго каня і прысеў побач са мной на ложак, на якім я трызніў. І сказаў: «Ты сваімі просьбамі ўскаламуціў усё пекла. Чаго табе?» Я папрасіў дапамогі ў напісанні кнігі. Не, не так. Я запатрабаваў адкрыць сэнс жыцця – майго асабістага. «Ты хоць ведаеш, у каго просіш?» – спытаў Смерць. І я адказаў яму «так». Мне было цяжка гаварыць, але суразмоўца слухаў уважліва і ніводнага разу не перапыніў. Я выклаў яму ўсё, што ведаў і пра што толькі здагадваўся, глытаючы стогадовы пыл у прыцемках бібліятэк. «Ты Смерць і жывеш – ці жывеш? – доўга, калі перакладаць на чалавечыя меркі. Ты бачыў нараджэнне і крах імперый, бачыў, як ствараюцца дзяржавы, як цывілізацыі дасягаюць вяршынь свайго развіцця; ты бачыў усё, што можа прапанаваць чалавецтва. Жывеш – ці жывеш? – у найцікавейшым месцы, але аддаеш перавагу свету людзей. Маеш на гэта права, тут няма чым пярэчыць. Людзі цябе забаўляюць... на нейкі, зусім непрацяглы час. Яны настырна крочаць па пракладзенай сцежцы, цягнуцца па бруку ў свае вавілоны і рымы. І ад гэтых шляхоў іх не так проста адвесці. Ты забіваеш першага, хто малюе на сценах пячоры паляўнічых, а праз некалькі дзясяткаў гадоў на другім краі свету іх накрэмзае нехта іншы – твая наступная ахвяра. І так бясконца і няспынна. Ты сувора назіраеш за росквітам рымскіх оргій на віле Гая Пятронія, дзіву даешся з кахання непісьменнай французскай сялянкі, якая ўздымае на вайну палову краіны. Разам з літоўскай шляхтай хаваеш ад нахабных злодзеяў карону Вітаўта і насалоджваешся віктарыянскім адчаем у казачна дарагіх бардэлях. Ты бязлітасны да ўсіх, і для цябе ўсе роўныя: і гераічныя ўцекачы з турмаў, і звар'яцелыя паэты, і апошнія азіяцкія дыктатары. Некаторым ты дазваляеш убачыць сябе, угледзецца ў сваё адлюстраванне ў выцягнутых,

быццам тыгрыных, зрэнках. Дзеля цябе танчаць да страты прытомнасці цнатлівыя жрыцы далёкіх земляў, у твой гонар яны з’ядаюць сэрцы дзяцей – і гэта табе прыемна. Ты нават адчуваеш чыстае ззянне справядлівасці, выціраючы іх імёны з кнігі жыцця, а пасля таго, як вулкан або якая іншая навала сатрэ крываваы горад з паверхні зямлі, ты напаўняешся заспакаеннем, як ад выдатна выкананай працы. Цябе ўвесь час імкнуцца задобрыць, улагодзіць: балямі, дзе раскошныя сталы цягнуцца на цэлыя мілі, поўныя самых вытанчаных страў; залатымі самародкамі, якія ззяюць на сколах; дзяўчынкамі, хлопчыкамі... Бялюткімі каровамі з малаком пахучым, нібы ружа, якіх намагаюцца закалоць найхутчэй, каб хоць ненадоўга адтэрмінаваць твой прыход. Ты моўчкі збіраеш сваю віру, праходзячы міма ўсіх дароў, а пасля здзіўляеш сам сябе, а заадно і ўвесь свет, калі крадзеш яблык у разяватай гандляркі з-пад Слуцка (і ён пры гэтым чарвівы, ха-ха), але даруеш самотнай дурной жанчыне і крочыш далей, прымаючы выпрабаванні яе лёсу як свае. Калі, уклечыўшы, цябе моляць, спачатку ты выдзіраеш ім языкі – іх жа рукамі, – бо ныццё просьбітаў цябе раздражняе. Агідна, табе бывае агідна. Ты живеш так доўга, што, нягледзячы на ўнутраны супраціў і незадавальненне, абзаводзішся перавагамі. Нават у Смерці ёсць тое, што яму дорага: вільготная мокрая цемра, вечны холад, слуцкі чарвівы яблык, азартныя гульні, – а табе асабліва любы мяккі, нібы падпечаны, яблык. Ён мякотны, смачны, з яго ліецца празрысты духмяны сок. І ў ім живе зухаваты філосаф-чарвяк. А яшчэ ты шануеш Еўропу – яе войны, яе крыжовыя паходы, яе вогнішчы, яе раскошаснае каталіцтва, яе пакланенне табе, яе смуродную бубоную чуму. Пышнасць палацаў, якія стаяць на касцях і крыві. Вядома, узрост Еўропы не такі пачэсны, як у цябе, але досыць значны, каб ты адчуваў да яе пяшчоту. У Еўропе ты зладзіў сабе сапраўднае свята: начапіўшы пунцовую маску, наталіўся вогнішчамі і салаткавым пахам смаленай плоці. Ты курчыўся ад смеху сярод служкаў, якія біліся ў экстазе. Чума, чу-ма,

коратка, рамантычна, амаль як слізгальны штылет, які рассякае печань, амаль як «Смерць».

Я паклікаў цябе і ты прыйшоў. Чаму беларусам уласціва рабіць гэта надта часта?

Наш час, кватэра Шпілеўскага, Санкт-Пецяярбург

Масніцы рыпелі так, быццам намагаліся распачаць канцэрт Стравінскага. Дзяўчыне было не па сабе; яна хадзіла па пакоі, бяздумна хапала тонкімі пальцамі ўсялякія дробныя рэчы і ўжо не плакала.

– Паша, міленькі, дарагі дурненькі Паша, што ж ты нарабіў!

Павел нават не намагаўся апраўдвацца. Ён моўчкі сядзеў на канапе, старой, падрапанай кіпцюрамі любімага коціка Агаты. Персік лічыўся адмысловым дызайнерам інтэр’ераў і ўносіў канструктыўныя праўкі ў аздабленне кватэры амаль кожны дзень, але да яго пытанняў звычайна не паўставала, а вось да гаспадара...

– У мяне не было выйсця, я не мог чакаць, – Павел нарэшце растуліў вусны. І ціха папрасіў: – Калі ласка, згатуй маю любімую гарбату. Гэта магчыма?

– Хутка не стане магчыма, – усхліпнула дзяўчына. – Бо ён не дасць. Ты гэта разумеш?

– Яго паклікаў я.

– Што?!

– Мой час набліжаецца, і я хацеў прасіць яго...

– О богі, які ты дурны, Паша. Падумай, каго ты збіраешся прасіць? Каго?! Добра паразважай, пакуль я гатую для цябе, і шукай словы, самыя пераканаўчыя, каб у мяне з’явілася нагода цябе прабачыць.

Агата выбегла з залы, і Павел не пайшоў за ёй. Як ён мог перад ёй апраўдацца? Прасіць аб дараванні?

«Калі ты дазнаешся праўду, то ўзненавідзіш мяне. Праклянеш. А я прыдумаў вось што: раптам ты кахаеш не так моцна, як я? Я магу такое дапусціць? Калі я прайграю Смерці, у мяне застанеца шанец, што ты зможаш мяне забыць. Час жа, гавораць, лечыць. Я пайду з жыцця, а праз колькі там год ты зноў будзеш самай шчаслівай. Навошта чакаць сем гадоў, якія мне дакладна засталіся? Ты ж прывыкнеш да мяне настолькі, што тваё сэрца перастане біцца – потым, калі я сыду. Лепш не зацягваць, лепш усё зрабіць цяпер. Ох, які ж я дурны! Дзякуй богу, ты не прачытаеш мае думкі».

Павел занадта моцна кахаў Агату, каб здацца і проста так пакласці галаву на ахвярны алтар, ён збіраўся біцца за сябе, за дзяўчыну, за жыццё, хай і з мізэрным шанцам на перамогу.

«Агата Касьмінава, мая пецярбургская Галатэя, ведай: я распачаў рызыкаўную, але пачэсную гульню, у якой здабуду ўсе магчымыя чэмпіёнскія кубкі. Паясы, медалі – забяру ўсё, што пашчасціць адхапіць, галоўнае, каб ты перастала плакаць і зноў пачала жыць. Ты ж мая жанчына, мая беларуска, а ў сусветным культурным кантэксце гэта значыць, што ты самая няскораная і самая неверагодная. Я ведаю, бо напісаў не адзін артыкул пра такіх, як ты. Гэта мая авантура, якую ты ніколі не падтрымаеш. Дазнаешся пра яе – плюнеш проста ў твар або паспрабуеш забыць. І нікуды ад сябе не адпусціш далей чым на крок. Ты некалькі разоў гаварыла, што ніхто так не ўмее псаваць жыццё, як я. Але я вельмі цябе кахаю...»

Позірк Паўла спыніўся на адкрытай бутэльніцы з саматужным яблычным самагонам.

«Не, піць не хачу. Цяпер нельга, адсвяткую пасля».

– Я ў душ, – крыкнуў ён у адчыненыя дзверы кухні, дзе завіхалася з яго напоем Агата. – Адчуваю сябе брудным... пасля ўсяго.

Ён спадзяваўся, што яна не пачуе, але дарэмна.

– Здзіўляюся, што ў цябе сера не цячэ з вушэй... Пакуль не цячэ, – хмыкнула Агата. Яна намагалася ўзвысіць голас, бо не спадзявалася, што зможа зрабіць так, каб яму забалела. Як і не разумела, ці хоча яго болю.

«Што робіцца ў гэтай ачумелай галаве? Хто ведае?..»

Агата вырашыла не наліваць гарбату ў кубак: Павел любіць гарачае, цёплае піць не будзе. Стукнула ў дзверы ваннага пакою – «гарбата чакае» – і вярнулася ў залу.

«Пэўна, ён папросіць любімыя шкарпэткі з гэтымі сваімі нячысцікамі, а я не памятаю, куды іх паклала. Гэта вечная барацьба шкарпэтак і парадку», – усміхнулася Агата.

Яна села ў крэсла, якое толькі што пакінуў Павел, і здзівілася, адчуўшы, што скура пад яе далонню яшчэ цёплая. Ёй стала прыемна і неяк спакойна. Агата расправіла напружаныя ад стрэсу плечы і заплюшчыла вочы.

«Пасля Паўла заўсёды застаецца цяпло. Чалавек-лямпачка. Ён скрозь такі. Я, Агата Касьмінава, магу гэта падцвердзіць з усёй адказнасцю».

Яна ведала, што гэта толькі казка, адна з тых, якія так добра ўмеў прыдумляць Павел і да якіх прывучыў яе. «Гэта нескладана, ад гэтага нават не баліць. Спрабуй! Уяўляй! Мой абавязак як твайго каханка – прапанаваць новыя ўражанні, бо ў нашым жыцці гэта самы сумленны абмен энергіямі. Самы справядлівы бартар. Гэта такое сакральнае натхненне, ты толькі дазволь – і яно сыдзе на цябе. З неба, з пекла – не важна. Галоўнае, ты яго атрымаеш і расплавішся ў ім. І станеш уладальніцай сакрэтаў – пекла або неба, не важна. Проста дазволь сабе!»

Яна дазволіла і ні разу пра гэта не пашкадавала.

Агата напісала казку, крыху падобную да яго фантасмагарычных знаходак.

Казка Анастасіі

Калісьці жыў у Слуцкім павеце праваслаўны святар айцец Міхаіл Шпілеўскі. Бацюшка характарам быў наравісты і незгаворлівы не толькі з людзьмі. Здаецца, і са сваім гаспадаром Панам Богам не мог ён паразумецца. Яго кансісторыя ў 1819 годзе, страціўшы ўсялякае хрысціянскае цяпленне, выслала бацюшку з Рэчыцы ў вёску Шыпілавічы – падалей ад вачэй клірыкальнай адміністрацыі. Там праз тры гады жонка яго, матухна Еўдакія Васільеўна, нарадзіла трэцяе дзіця, хлопчыка, якому далі імя святога апостала Паўла. Хутка сямейства адчула вялікую патрэбу ў няньцы, і такая знайшлася ў Слуцкім Траецкім манастыры. Прыгонную сялянку Агату Касьмінаву прывезлі з манастыра на возе і прыставілі да немаўляці. Праз шэсць гадоў няўрымслівага бацюшку вырашылі зноў перавесці, гэтым разам у Ігумен. Ігумен быў маленькі драўляны брудны гарадок. На яго састарэлым твары месціліся нешматлікія, счарнелыя ад часу дамы, малесенькія пляцоўкі і якаясьці тысяча з нечым жыхароў. Вандроўнікаў звычайна вітаў звон з царкоўнай званіцы, і гэты гук нейкім незвычайным чынам захрасаў у сэрцах, робячы ў іх засечкі. Бацюшка перавёз у Ігумен сваю сям’ю, але чамусьці забыўся вярнуць прыгонную сялянку Агату ў манастыр. Пачалася судовая спрэчка, але пра яе нічога не ведалі ні маленькі Паўлік, ні яго чуллівая старэча-нянька. Патанулая ў зеляніне хатка, атуленая маленькімі таполямі, зараснікамі дзікіх руж і бэзу, кожны вечар слухала казкі, легенды і чароўныя паданні. Нянька Агата расказвала іх ціхенька, проста на вушка Паўліку, каб не сварыліся на яе беларускую мову гаспадары, спявала гадаванцу сумныя, светлыя, поўныя нявыказанай журбы песні. Расчулены Паўлік пачынаў плакаць і пытацца, чаму яна, Агата, так нудзіцца, але яна не магла яму сказаць праўду: што ён яе маленькі паніч, а яна рабыня. Нянька перакладвала віну за сваю самотнасць на чараўнікоў-цмокаў, якія скралі волю, і, мабыць, знаходзіла пранікнёныя словы, бо хлапчук добра гэта запамніў. І аднойчы Агата пачула ад яго: «Аб’яцаю, што калі вырасту, вызвалю ад валадарства цмокаў усіх беларусаў. А цябе – самай першай».

Час ішоў, але песні Агаты не станавіліся весялейшымі.

Пасталелага Паўла бацька адправіў вучыцца ў Мінскую духоўную семінарыю, што месцілася ў Слуцку. «Ты станеш, як я, свяшчэннікам», – марыў айцец Міхаіл, а сыноч маўчаў. Спачатку ў Слуцку, а пасля пераводу семінарыі ў сталіцу губерніі Мінск ён няблага налаўчыўся ў багаслоўскіх навук, спасцігнуў таямніцы філасофіі, матэматыкі, зазірнуў у глыб гісторыі, асабліва еўрапейскай. Усім сэрцам палюбіў Старажытны Рым і яго ашалелых філосафаў і паэтаў, асабліва выгнанніка Авідзія. Вывучыў габрэйскую, грэчаскую, лацінскую, нямецкую і французскую мовы. Але як жа ўвесь гэты час ён сумаваў па Агаце і яе чароўных гісторыях!

Як лепшага вучня, Паўла адправілі вучыцца далей, у Пецябургскую духоўную акадэмію, і вельмі хутка жыццё на чужыне стала яму невыносным. Хлопец хаваўся ў бібліятэцы, пакрываючыся шэрым пылам старажытных пергаменаў, і стагнаў уголас.

І вось аднойчы, у адну асабліва бязлітасную ноч, ён пачуў голас: «Паўлік, дзіцятка маё, ты ж тут, у чужой краіне, зусім адзін». Не спужаўся, працёр пачырванелыя ад недасыпу вочы і ўбачыў у далёкім куце цьмяны прывід. «Ты хто такая?» – «Я Агата Касьмінава», – адказала здань. «У цябе надзвычай малады голас і постаць таксама. Чаму ты назвалася імем маёй нянькі? Ты не яна». – «Я гэта я. Тая, хто можа расказаць табе чарадзейную казку або прыгожае паданне. Я навучу цябе, як ратавацца ад Кадука і правільна выціраць нос Бялуну. Дам параду, як перамагчы гарцукоў. Раскажу шмат гісторый на мове, якую ты чуў з дзяцінства і якую любіш усім сэрцам». Гаворачы гэта, здань наблізілася да стала, за якім сядзеў Павел. Яна прыўзняла чорны карункавы вэлюм амаль нябачнымі пальцамі і ўтаропіла ў юнака шэра-блакітныя вочы, у якіх блішчалі слёзы. «Я пакажу табе кніжкі, раскрыю старажытныя таямніцы. Пасаджу на зялёную выспу побач з Авідзіем у наваколлях Кажан-Гарадка. Дам вечнае жыццё – калі пажадаеш». – «Ты – ведзьма?» – «Ты сказаў», – усміхнулася здань. «Я цябе не баюся». –

«І не трэба. Мне невыносна бачыць цябе такім, я зычу табе шчасця». – «Якое дачыненне ты маеш да маёй нянькі? Да маіх дзіцячых успамінаў?» – узвысіў голас Павел. Здань, узрушаная пытаннем, ускінула рукі, быццам баронячыся ад наступу страшэннай, бязлітаснай сілы. Ён адчуў калыханне паветра на сваім твары і пазнаў пах – духмяны, лёгкі, празрысты, як сама здань. «Так пахлі лугі за нашай ігуменскай хатай...» Ён схамянуўся. «Ты і сам ужо здагадаўся, – нізкім грудным голасам прамовіла здань. – Цяпер я назаўсёды застануся з табой, бо ты мяне любіш і нікому не аддасі. Не здрадзіш мне, не памянеш мяне. Я – твая, ты – мой». – «Я ўсё зразумеў». – «То добра», – здань падышла да Паўла і дакранулася да яго ўскудлачаных валасоў, прыгладзіла віхуры і загадала: «Чытай кнігі, Паўлік, не вылазь з бібліятэк, пакуль не знойдзеш адзін сакрэтны рэцэпт. Ён тут ёсць: ты здабудзеш яго або ў габрэйскіх талмудах, або ў сярэднявечных скрутках. Я пакажу шлях да іх, і ты будзеш жыць не толькі заўтра. І нават не дзвесце гадоў. Ты патрэбен мне і... тым, хто будзе жыць на нашай зямлі праз стагоддзі. А я буду побач, і ты ніколі не будзеш адчуваць адзіноту. Толькі скажы мне «так». Скажаш?» – «Так».

І вось з той неверагоднай ночы Павел пасяліўся ў бібліятэцы спачатку акадэміі, а пасля пачаў прападаць у іншых. Здань была з ім кожную ноч, яна хавалася за яго спінай, са спачуваннем і пяшчотай глядзела ў яго стомленыя вочы, ласкава кранала скулы, якія завострыліся, бы лязо. Лашчыла нябрытую шчаку і мякка ўшчувала: «Ты перастаў есці, стаў амаль празрысты. Нельга так». І абдымала яго. Ён клаў галаву ёй на плячо і прасіўся: «Пачакай яшчэ крышачку. Я намацаў чароўнае рэчышча, і хутка мы станем вечнымі і прыгожымі, як... старадаўнія багі». Ён задыхаўся ад слёз, якія сціскалі горла, а здань адчувала вільгаць, што прасочвалася праз тагасветны муслін яе сукенкі. І зноў гладзіла яго па галаве, цалавала ў халодныя скроні. «Хлопчык мой, – шаптала яна. – Які ты ў мяне...» Ён пачынаў шчасліва ўсміхацца і падказваць: «Я твой Барон Ікс, у мяне нават герб ёсць. Сам намаляваў!»

«Якое ты яшчэ дзіця! Жэўжык мой!» – смялася здань. «Хутка мы будзем вольныя і бесмяротныя, як ваўкалакі. Або як неўры».

Яна ведала і пра тых, і пра другіх... і пакуль нічога не гаварыла. І яна дачакалася: праз некалькі месяцаў Павел сказаў ёй, што ведае сакрэт вечнасці. Да гэтага моманту здань нейкім чароўным спосабам ужо атрымала сабе цела, і калі што-небудзь і нагадвала пра яе нетутэйшае паходжанне, дык гэта тагасветнае святло надзвычай сур'ёзных, як для дзяўчыны, вачэй. Авантура Паўлу ўдалася: ён стаў ваўкалакам. Не, ён не набыў магчымасць ператварацца ў ваўка апоўначы, але несмяротнасць атрымаў.

На раніцу пасля ператварэння Павел Шпілеўскі канчаткова зразумеў, што яму ніколі не стаць праваслаўным бацюшкам.

Агата ўціснулася ў крэсла, падцягнуўшы калені да грудзей. Ёй было страшна ўспамінаць тую выпадковую сустрэчу ў бібліятэцы, якая ці то снілася, ці то прыдумалася ў адну з белых піцерскіх начэй. «Цікава, куда нас завядуць гэтыя вытанчаныя часы». Агаце зноў хацелася плакаць, моцна, каб слёзы дапамаглі выціснуць боль, які выпаліў ёй усё нутро. Але слёзы не ішлі.

Дзверы з грукатам расчыніліся, і ў пакой уварваўся Павел, мокры і бадзёры. Ён коратка пацалаваў яе ў вусны, быццам клянуў, і пацягнуўся. І ледзь не развітаўся з ручніком, які прыкрываў сцёгны. Мармытнуў «есці я не хачу, а вось піць – вельмі».

Агата падхапілася, імгненна прынесла гарбаты з любімым паўлавым шакаладным пячэннем. І ўжо не ведала, які занятак сабе прыдумаць. «Што зрабіць, каб знішчыць цяжкую, як камяні разбураных Альшан, цішу?» Агата вырашыла, што будзе стаяць і назіраць за тым, як ён есць. «Можа, гэта адзін з апошніх разоў?»

– Вельмі смачна, дзякуй, – сказаў Павел праз некалькі доўгіх для яе хвілін. – Ты робіш мяне шчаслівым, – дадаў ён з пяшчотнай усмешкай.

Але ўспомніўшы сваё, спахмурнеў. Паставіў кубак на стол і зноў абняў яе, мяккую, слабую. Нерухомую.

– Не буду цешыць цябе кволай надзеяй – ён можа забраць мяне проста сёння. Або заўтра. Нічога не зробіш, я цікаўлю Смерць. Як цацка, што ніколі не надакучыць.

– А калі надакучыць? – усхліпнула Агата.

– Я з ім больш за сотню гадоў, і ён усё яшчэ мне рады. Не паспеў паклікаць, як з’явіўся.

– Калі ты думаеш, што здатны перахітрыць яго, то памыляешся: гэта немагчыма.

– Ведаю, таму гуляць з ім буду вельмі асцярожна і па тых правілах, якія ўсталое ён. Быццам ён.

– Я не змагу цябе спыніць, – ледзь чутна, аднымі вуснамі прашаптала Агата. – Але ведай: я ўсё яшчэ не разумею і не прымаю тваёй паспешлівасці. Ты не пойдзеш з ім, бо у нас ёсць наш час, сем гадоў. І не прыч, такія правілы, і не Смерці іх парушаць. Я так сказала.

Агата пацалавала яго ў вусны, і гэта быў самы доўгі і самы салодкі з усіх іх пацалункаў.

– Мы, беларусы, жывём і будзем жыць... да таго часу, пакуль не захочам памерці. А мы не захочам, бо занадта моцна любім жыццё і ўмеем кахаць. Мы выйграем гэту бітву. Пераможам, бо можам.

Наш час, кватэра Шпілеўскага, Санкт-Пецяярбург

– Брава! Біс! – тэатральна запляскаў Смерць. – Ты цудоўна ўжылася ў ролю, Анастасія, нічога не скажаш. Геніяльна! Схіляюся ў паклоне перад Баронам, гэта ж трэба так умець дурыць галовы прыгожым дзяўчынам. Куды схадзіць, каб паставіць падабайку гэтаму пасту, не ведаеш?

– Не ведаю, – адрэзала дзяўчына і ціха, але злосна заўважыла: – Я не Анастасія, маё імя Агата.

– Агата? Сур’эзна? А калі праверым?

Смерць пстрыкнуў пальцамі, і ў яго руцэ з’явіўся чырвоны пашпарт з двухгаловым арлом на вокладцы.

– Ведаеш чый? – з’едліва зарагатаў ён.

– Аддай! – Агата паспрабавала вырваць пашпарт з яго рук, але Смерць падкінуў выкрывальны дакумент, той запаліўся ў паветры і рассыпаўся на нябачныя воку малекулы.

– А навошта ён табе, ты ж ад яго адмовілася? І не толькі ад яго.

Смерць спрытна ўскочыў на крэсла і адтуль пачаў сваю выкрывальную прамову.

– Адмовілася ад арла, як толькі ўбачыла прыгожыя сумныя беларускія вочы. І цяпер служыш Гругану, ці каму там служыць твой каханак. Твой Паўлік. Забыла сваё імя, паходжанне, сям’ю... Ён хутка ператварыў цябе ў тое, чаго патрабавала яго душа. Ён трызніў па сваім 19 стагоддзі, па сваёй Арыне Радзівонаўне – і вуаля! – з’явілася Агата Касьмінава. Вылезла на божны свет з нейкай бляклай, невыразнай гісторыяй. Мне смешна, я магу рагатаць з усёй гэтай дурной, спехам злепленай казкі тыдзень. Так, тыдзень, а то і больш.

Смерць сеў на кукішкі ў крэсле, не скінуўшы запэцканага абутку.

– Злезь, – патрабавала Агата, – гэта ўлюбёнае крэсла Паўла, а ты яго забрудзіш.

– Як ён забрудзіў тваю галаву? – хіхікнуў Смерць, аднак сеў нармальна. І працягнуў здзекі. – Хочаш, перакажу табе адну павучальную гісторыю? – спытаў ён, але, разгледзеўшы апякальную нянавіць у вачах дзяўчыны, крыху адступіў.

Агата моўчкі дастала з кошыка вышыўку і паспрабавала на ёй засяродзіцца. За два апошнія тыдні яна паспела закончыць хлопчыка: вышыла яго паласатыя панчохі, сінія нагавіцы і аранжавую, у белую клетку кашулю. Давяла да ладу ружовую арку над яго галавой і адолела літары. У

апошні момант успомніла пра граблі і хутка вынайшла свайму герою занятак у садзе. Пасля гэтага адразу пачала дзяўчынку, яго сястрычку, яшчэ аднаго пяшчотнага анёлка.

– Вы сустрэліся выпадкова. Выпадковасць – пачварная рэч, бо з яе пачынаюцца самыя жудасныя гісторыі. Быў звычайны піцерскі дзень, калі адна студэнтка забылася на парасон. Ты мокла пад неміласэрным кастрычніцкім дажджом, у Піцеры нічога добрага не бывае ў кастрычніку. Але незнаёмы мінак цябе выратаваў: падышоў і проста аддаў свой парасон. А пасля панеслася: вочы, усмешкі, лёгкі, такі прыемна-ласкальны акцэнт. Скажы, а калі ён вываліў на цябе ўсю праўду? Да гэтага моманту ты ўжо моцна сядзела ў сваім балоце? Ой, што я кажу, прабач, безумоўна, гэта было яго балота. Любімае, палескае...

Агата маўчала, яе рука нават ні на секунду не супынілася, робячы вывераныя далікатныя шыўкі, і хутка ў дзяўчынку з’явіліся залатыя кудзеркі і заружавелі шчочкі.

– Шпілеўскаму патрэбен быў нехта з таго жыцця, і ён перацягнуў адтуль старэчу, якая ўмела расказваць байкі. І стаў цябе зваць яе імем. А калі звязіў на сваю радзіму, ты, Насцечка, знікла назаўсёды. Я нідзе не памыліўся? Вядома, не. Ты кінула свой элітны лінгвістычны ўніверсітэт, неверагодна хутка вывучыла беларускую мову, бо Паўлік хацеў з табой толькі па-беларуску... – Смерць спатыкнуўся, пэўна, заблытаўшыся ў безлічы моў, якімі валодаў сам. Ён пачасаў голуую каленку, якая бялела ў дзірцы ўльтрамодных джынсаў, і, мабыць, гэта дапамагло падабрать адпаведнае слова. – Жыць! – крыкнуў ён. – З табой ён стаў жыць па-беларуску.

– А што ў гэтым дрэннага? – шчыра здзівілася Агата, утыкаючы іголку ў бялюткую сукню.

– А што добрага? – ускінуўся Смерць.

– Ты дрэнна чытаў яго дзённік, – уздыхнула дзяўчына.

Смерць мог даць якую заўгодна клятву: з такой пагардай на яго яшчэ ніхто ніколі не глядзеў. А гэта нахабніца нават гатова даваць парады.

– Пачытай яго блог або адпаведную старонку ў старым часопісе, – параіла засяроджаная на вышыўцы Агата. – Магу яшчэ прапанаваць «Дзённік незнаёмага чалавека». Без гэтага з табой няма ніякага сэнсу размаўляць, бо ты многае не разумеш.

З дзённіка Барона Ікс, запіс ад ліпеня 1847 года

«Я вучыўся, вучыўся... Дзякуй богу, што ў маім семінарскім жыцці надараліся канікулы і я мог адведваць бацькоў – спачатку ў Ігумне, потым у Лошыцы. Цудоўныя дні, поўныя невыказанай весялосці, зразумелай не кожнаму. Дні, калі я спяшаўся з губернскага горада на канікулы ў аддалены павет і мог з поўнай свабодай раз'язджаць па вёсках і сёлах, дзе па якойсьці трапяткой, неўсвядомленай ахвоце да вывучэння народных павер'яў і казак прыслухоўваўся да гарманічнай, пявучай роднай мовы, запісваў словы і аповеды з вуснаў сялян – дамарослых баянаў і знахараў, прабіраўся ў беларускія хаты і кляці, атрымліваў задавальненне ад гутарак за сціплай вясковай ежай з сівымі дзядзямі і маршчыністымі бабулямі... Што цягнула мяне туды, у гэтыя бедныя хаты? Не ведаю... Я любіў гэтых добрых людзей, я знаходзіў уцеху ў іхняй павольнай, лянiвай гаворцы, у іх песнях, прыказках, прымаўках. Мне было весела жыць з імі, дзяліцца чыстым захапленнем іх душ. Мне не хацелася пакідаць іх, мне шкада было развітвацца з іх кутамі, дзе я пачуў столькі цудаў пра старасветных князёў і іх зачараваных дачок, пра недаступныя скарбы і пачвар, што іх пільнуюць, пра жыватворныя лекі і знахараў-ведзьмакоў... Колькі новага, чаго нельга даведацца, седзячы на звычайнай школьнай лаве, я спасціг у гэтым народным вучылішчы, багатым на разнастайныя прадметы і навукі аб роднай зямлі і мове, аб старажытным жыцці-быцці, аб пераваротах у розныя эпохі гісторыі. І я забываў з імі пра

горад і школьных таварышаў, пра знаёмых і сваякоў. Я жыў з імі, я рос сярод іх. Я станавіўся імі, у нас была адна душа».

– Ну, я прачытаў, – прамармытаў Смерць праз хвіліну. – І што?

– У мяне з Паўлам адна душа, і яна беларуская, – прамовіла вышывальшчыца. – Вялікая душа, такая, што не абдымеш. Не спасцігнеш.

– О! Дык ты не спасцігла яго душу? – зноў хіхікнуў Смерць.

– Я стараюся, і Павел задаволены тым, як пасоўваецца мая навука. А ты дзіўны: столькі на гэтым свеце, а так і не зразумеў, што нацыянальнасць не ў пашпарце. Яна ў чалавеку. Не ў нейкім абстрактным, усярэдненым, а ў самым канкрэтным.

– Напрыклад, у Паўлу Шпілеўскім.

– Бясспрэчна, – кіўнула ўпэўнена Агата і дадала: – Яшчэ не сустракала чалавека, так улюбёнага ў сваё.

– Ты маніш! – крыкнуў Смерць. – Абдуранае, неразумнае дзяўчо! Ты не можаш любіць нейкіх там абстрактных дзядуль і бабуль, якіх ты ніколі не бачыла. Не можаш захапляцца счарнелымі ад шматлікіх войнаў палеткамі, дзе кожная ацалелая травінка генетычна настроена на руйнаванне. Разбуранымі мурамі замкаў і фартэцый, якія перажылі столькі болю, што нават прывіды там доўга не вытрымліваюць і ўцякаюць. Няўжо цябе так распаляюць гэтыя Паўлікавы прыдумкі, кабінетныя багі, з якіх смяецца кожны першы навуковец? Беларуская мова – кажаш ты. А хто на ёй размаўляе? Ты і твой Паўлік? І то не заўсёды. Але што я тут распінаюся? І перад кім? Барон Ікс – фікцыя. Ён даўно памёр, а табе трэба ў лякарню.

– Усё, – выдыхнула Агата, якую, здаецца, зусім не ўразіла гэта палымяная прамова.

– Што «усё»? – не зразумеў Смерць.

– Я вышыўку скончыла, – весела бліснула блакітна-шэрымі вачыма дзяўчына. – Нешта яна ў мяне не ішла, а тут ты... І быццам прарвала.

Яна радасна падхапілася са свайго месца, падбегла да Смерці і з дзіцячай непасрэднасцю паглядзіла таго па шчацэ амаль пяшчотна:

– Дзякуй за натхненне.

Казка Смерці

Я заўсёды быў там, дзе ўсё пачыналася.

Мой Барон Ікс – гэтая дзіўная істота – пачаўся ў 1844 годзе, але зваўся ён тады *Эгилевским*. Гэты дзёрзкі шыпілавіцкі спадар, натхніўшыся Янам Баршчэўскім (гатовы пераканаць каго заўгодна, што гэта быў усплёск захаплення земляком, а не творчая зайздрасць), напісаў чатыры казкі. Ад народу ў іх мала што патрапіла, Павел сам быў вельмі неблагі майстар выдумляць. Праціснуў казкі ў «Маяк» і пашпацыраваў далей, ды з такой хуткасцю, быццам злыя ігуменскія сабакі за пяты кусалі. Вокамгненна склаў «Словарь и корнеслов белорусского наречия» і занёс рукапіс у Акадэмію навук. Але, усвядоміўшы няскончанасць працы дваццацігадовага веку свайго, вырашыў спыніцца на некаторы час з поўным яе друкаваннем, хоць вучоныя старцы былі добра прыбіты да зямлі маладой энергіяй і запалам. Настолькі, што выдалі за працу неблагія грошы і пажадалі новых навуковых адкрыццяў. Зерне было кінута ў жыватворную глебу і прарасло, ператварыўшыся ў «Белорусские народные предания». Імя аўтара было зменена на *П. Древлянского*, але спадар Шпілеўскі, колькі яго ні пытаў, так і не прызнаўся, адкуль вылез такі псеўданім. Зрэшты, і папярэдні таксама. Аднак менавіта праз гэту публікацыю Паўла празвалі навуковым хлусам, а саму працу фальсіфікацыяй, але фальсіфікацыяй дастаткова разумнай і нават хупавай, створанай чалавекам, які ставіўся да беларускай народнай культуры настолькі ўважліва, наколькі гэта магчыма для падманшчыка... Мне было вельмі смешна, калі я разам са сваім улюбёным Баронам Ікс чытаў навуковую крытыку. Я смяўся ўголос, а вось Паша злаваўся. Схаваўся ў кут і адтуль жаліўся. Буркаў пад нос, што ён ніякі не фальсіфікатар, а яго

нячысікі – самыя сапраўдныя. «Яны не кабінетныя!» – бараніў сваіх багоў Шпілеўскі, а я ледзь трываў, каб не паляпаць па спіне з нязграбнымі словамі падтрымкі. Калі ж гэтыя енкі надакучылі горш за чэрвеньскую рэдзьку, я загадаў: «Кладзіся!» «Куды?» – спужаўся Паша. «На ложкак, – і патлумачыў: – Зараз ты станеш паўнавартасным удзельнікам абраду, які навуковым светам даўно празваны неіснуючым, выдуманым. Я пакажу табе сапраўднага фальсіфікатара, ха-ха. Была ў мяне каханка, жыла яна на ўскрайку адной вёскі на паўночным Палессі. І я не стану працягваць, пакуль не ляжаш». «Я лягу, лягу, – запэўніў Шпілеўскі, – як толькі пройдзе першы шок. У цябе была каханка? У цябе?!» «А чаму ў мяне не можа яе быць?» – абразіўся я. Ён пакорліва лёг на спіну, а я зноў зароў на яго: «Загалі кашулю і сагні калені!» Шпілеўскі скарыўся. «Не бойся». «Трэба баяцца?» – акрысіўся мой смелы Паша. «Зараз я буду шукаць твой залатнік». «Што ты будзеш шукаць?» – не паверыў ён. «Залатнік, – паўтарыў я. – Ён ёсць у кожнага чалавека ў пупку». «Дзе?!» – Паша ледзь не падскочыў. «Калі ты не супакоішся і не разняволішся, то... я больш нічога не скажу. І не пакажу, – папярэдзіў я і пачаў гаварыць павольна, каб не спужаць яго яшчэ больш. – Мая каханка ўстаўляла палец у пупок і націскала, прычым досыць адчувальна. Калі ў чалавека са здароўем было ўсё ў парадку, яна чула, як б'ецца пульс. Чым яскравей стукае, тым лепш. Здаралася, што нікага пульсу не адчувалася, тады каханка пачынала чытаць малітву і націскаць на жывот, падграбаючы да пупка; так яна ставіла залатнік на месца. Гаварыла мне, што на некаторых людзей марнавала цэлыя месяцы, пакуль не намацвала іх пульс. Нават мяне аднойчы праверыла і прыйшла да сумнай высновы, што я безнадзейны. А я вось твой залатнік чую, але слаба. Зараз прачытаю малітву, на лаціне, калі ты не супраць». Паша, звыклы да малітваў на царкоўнаславянскай мове, запырэчыў, і я саступіў. Я чытаў малітву, не забываючы націскаць на яго жывот, – і мае пальцы шпарка беглі за гадзінкавай стрэлкай. «Пройдзеш некалькі сеансаў – і будзеш як новенькі», – паабяцаў я напрыканцы абраду.

Шпілеўскі запырачыў: «Мне і аднаго хопіць, я паміраць не збіраюся». «Дык ніхто не збіраецца, – паціснуў плячыма я, але мусіў пагадзіцца: – Так, ты адзінкавы экзэмпляр, табе няма чаго баяцца заўчаснай смерці. Аднак абрад усё ж такі запішы». «Добра», – пагадзіўся збянтэжаны і крыху разгублены Шпілеўскі.

Я пасля праверыў – не запісаў. Ні слова не пакінуў нашчадкам, злыдзень, я дарма стараўся. Залатнік знік у разяўленай зяпе стагоддзяў, а вось Паўлікавы ўвішныя кабінетныя багі нечакана паднялі свае агідныя галовы і завылі-заспявалі так, што ні адзін дасціпны вучоны не змог іх заторкнуць.

Наш час, дзесьці на вуліцах Санкт-Пецярбурга

Пануры, працяты сухотамі і адчаем Пецярбург сустрэў Барона Ікс звыклай палітрай канцэнтраваных шэрых адценняў. Церусіў дробны дождж, сумленна прыбываючы да парэбрыкаў нябачны пыл. Барон спазняўся, ён даўно павінен быў прыехаць на рэпетыцыю, але не паспяваў і рабіў гэта наўмысна. Яго змучаная свядомасць даўно згубіла раўнавагу, і ўжо колькі дзён запар здавалася, што рэчаіснасць ад яго ўцякае, сыходзіць з-пад ног, як лесвіца... «...Іакава», – здэкаваўся з сябе Барон. Ён некалькі разоў намагаўся патэлефанаваць Яраславу і папярэдзіць аб спазненні, але нешта шчыльнае, цёмнае, густое не давала. «Мабыць, страх. Я прыеду на рэпетыцыю, а там будзе ён – Смерць. Ён любіць прыходзіць на рэпетыцыі да геніяў. Прынамсі, я знаходзіў яго там раней, калі для «Іскусства» пісаў театральна-музычныя нататкі. Жахліва ўспамінаць, чаго мне каштавала тады знаёмства з самымі яркімі зоркамі Паўночнай Пальміры. У мяне дранцвелі ногі і кожны крок даваўся цяжэй за папярэдні, калі прыступкі вялі да дзвярэй грывёрак. Здавалася, я знепрытомнею, рукі былі пакрыты ледзянымі мурашамі, я і не думаў, што каля брамы пекла можна так змерзнуць. Але неяк пераборваў сябе і суцэльны страх і адчыняў дзверы з нязменна шчаслівай ўсмішкай. А там сядзеў ён, з самым шыкоўным букетам,

віншавальнай карткай для артыста і залішне пераканаўчымі словамі пра тое, што талент – адзіная навіна, якая заўсёды новая. Яму верылі, а я намагаўся зрабіць усё, каб артыст затрымаўся на сцэне і ў нашым свеце як мага даўжэй. Не сумняюся, што і сёння знайду яго там, толькі б не забыцца, што цяпер ён Адам, і не паказаць, наколькі мне страшна».

З дзённіка Барона Ікс, запіс ад верасня 1847 года

«Увосень 1847 года пасля заканчэння акадэміі і канчатковага развітання з кар’ерай свяшчэнніка адправіўся я да новага месца службы бацькі – у вёску Лошніца Барысаўскага павета. Праз колькі дзён лошніцкія старажылы паказалі мне легендарнае месца начлегу вялікага князя Вітаўта на беразе ракі Лошы, на гары, якая ўзвышалася над могілкамі. Гэта Вітагор’е настолькі мяне ўразіла, што я, сышоўшы з выспы, пабег па нататнік, а пасля з ім – па хатах. Мясцовы люд шчодро насыпаў у маю шырокую кішэню песень, павер’яў, прыказак і прымавак. Колькасць прыказак пераваліла за пяць соцень, і праз нейкі час трымаў я ў руках асобнае іх выданне і быў шчаслівы, што свет упершыню пабачыць перлы глыбіннай мудрасці маіх суайчыннікаў. З Лошніцы накіроўваўся я ў Варшаву, у павятовае духоўнае вучылішча, выкладчыкам славеснасці. Там я прысвяціў сябе наступным пошукам беларускіх старажытнасцяў, запісаў некалькі эпатажных гісторый пра ваўкалакаў. У мястэчку Халопенічы пазнаёміўся з Шымкевічам, які паказаў дзве пергаменныя граматы Жыгімонта Аўгуста, напісаныя на беларускай мове. У пошуках іншых помнікаў даўніны пашпацыраваў на Гарадзеншчыну, дзе ў добрую часіну меў размову з заможным панам Вандалінам Пуслоўскім. У яго бібліятэцы ў Мерачоўшчыне я знайшоў каштоўнае «Апісанне амбасады Льва Сапегі ў Маскве ў 1600 годзе» і пасля апублікаваў яго. Як кажуць беларусы, на добрай зямлі добрая надзея, а мне родная мова, захаваная ў гэтых рукапісах, лашчыла сэрца. Я паверыў, што стаю на правільным шляху».

Наш час, на рэпетыцыйнай базе, Санкт-Пецярбург

– Чаму ў мяне такое адчуванне, Паша, што ты ад мяне хаваешся? Сам пазваў і сам жа ігнаруеш.

– Табе здаецца.

– Праўда?

Смерць салодка, як кот, пацягнуўся і агледзеўся па баках, быццам шукаючы да чаго ці каго прычапіцца. Яго позірк спыніўся на белай Lava Me, Смерць рашуча ўзяў гітару і, быццам зноў выклікаючы сполах праўды, лісліва спытаў:

– Хочаш паслухаць адну песню?

Шпілеўскі паспрабаваў запырэчыць і нават адабраць інструмент:

– Пастаў туды, дзе ўзяў, Яраславу не спадабаецца, што ты без дазволу...

Ён не дагаварыў, бо Смерць пачаў іграць мелодыю, незнаёмую, але адну з тых, што адразу выдаляюць жаданне пратэставаць і вымушаюць не гаварыць, а слухаць.

А вось Смерць маўчаць не збіраўся.

– Я цябе цудоўна разумею: паміраць нікому не хочацца. А хочацца зноў у падарожжа па Палессі і беларускім краі, так, каб спачатку пашморгацца па ім, усё разгледзець і падрабязна апісаць, а потым выдаць кніжку з адпаведнай назвай. Але гэта не адразу, спачатку трэба сесці ў дыліжанс, праехаць паўкраіны ў кампаніі паджылага габрэя, польскага вусатага авантурыста-пана і настаўніка з беларускага мястэчка. А, і дзвюх жанчын, ледзь не забыўся пра гэтых красунь. Рвануць усім разам у Мінскую губернію з Варшавы. Што гэта, калі не рамантыка? Праўда, 19 стагоддзя, але ўсё ж такі.

– Не дражніся. І не правакуй, – Шпілеўскі, пачуўшы, што Смерць загаварыў пра найлепшую з яго кніг, крыху супакоіўся. Настолькі, што мусіў нагадаць:

– Здаецца, ты прагнуў спяваць... Мяркую, я дамоўлюся з Яраславам наконт гітары.

Смерць ганебна пасміхнуўся:

– Наўрад ці. Сам ведаеш: музыканты гэтага не любяць і твой Яраслаў не выключэнне. Дарма... Але пакуль яго няма, сваю песню я знайду каму прысвяціць. Напрыклад, табе, мой дружа. Я магу так да цябе звяртацца? «Мой дружа...» – паўтарыў ён з амаль інтымным прыдыханнем.

Барон кіўнуў.

– Так. Тым больш, што ўжо звяртаўся і не раз.

Смерць крануў струны і загаварыў рэчытатывам.

– Мая песня пра безнадзейнага рамантыка, беларускага летуценніка, які насуперак імперскай ідэалогіі прасоўваў у грамадскую свядомасць і шыфраваў у сваіх творах думку, што яго родная, любімая Беларусь – гэта не толькі Віцебская і Магілёўская губерніі, але яшчэ і Мінская і, што амаль злачынна, частка Смаленскай. Песня пра слыннага патрыёта, для якога беларускае паветра – жыватворнае, чыстае і пахучае. Песня пра таго, хто аднойчы адважыўся абвясціць: «Беларуская мова настолькі самастойная, настолькі характарыстычная ў археалагічных і філалагічных адносінах, што становіцца неабходным даследаваць гэтую галоўную цытадэль старажытнай славяншчыны». Ну, як табе мой спіч, нічога важнага не прамінуў?

– Я так не гаварыў! – запырэчыў Шпілеўскі. – Дакладна, не зусім так, ты не даслоўна мяне цытаваў.

– Але галоўную думку перадаў слушна?

– Слушна, – змусіў пагадзіцца Шпілеўскі.

– Тады проста слухай, – загадаў Смерць. – Заспяваю на лаціне, бо і ў мяне ёсць любімая мова.

*Мая песня пра таго, хто распачаў небяспечную гульнію
З крыважэрнай сістэмай і крыху з самім сабой.
Пра таго, хто прайшоў самы складаны лэвел
І нарэшце патрапіў у фінал, запаліўшы тры тысячы сонцаў.
Пра таго, хто на шляху да перамогі
Выратаваў некалькі нікому не патрэбных небарак:
Настаўніка, лекара і філосафа...
І яшчэ адного; апошні чымсьці нагадваў Хрыста,
Але быў самотны і большы час выціраў слёзы.*

*Цяпер мой герой на вяршыні стромкай гары,
Бясхібны, як самая чыстая вера,
Мала каму зразумелы, дасканала новы чалавек,
Назаўжды паяднаны са змучаным
Шматлікімі бедамі гаротным кавалкам зямлі.
Ён нічога і нікому не гаворыць, але руйнуе струхлелыя масты
Блізкага мінулага, ад якога нясе магільным смуродам.
Гэта не я, не ты, але, можа быць,
Хто-небудзь безыменны са жнівеньскага натоўпу.
Новы чалавек...*

– Зашмарга няёмкасці ў дзеянні... Ці не так?

І Смерць, і Шпілеўскі адначасова абярнуліся на голас.

– О, Ярык, прывітанне, – хутка загаварыў Павел, – мы тут, чакаючы цябе, крыху пасваволілі. Даруй за гітару.

– Нічога, – нервова тузануў галавой Яраслаў. – Я сам толькі што з дзявятага кола пекла.

– Оў, а што так? – ажывіўся Смерць.

– Начытаўся Горкага, захацеў паглядзець, што адбываецца на дне. Але на маім дне, як аказалася, няма дна, толькі нуарныя лужыны крыві і персанальная сцяна плачу на месцы, дзе фандом змайстраваў алтар у мой гонар.

У немаленькім пакоі базы ўсталявалася шчыльная цішыня, якую можна была рэзаць нажом. Нават не было чуваць, як прытанцоўвае на сваім крэсле Шпілеўскі, але менавіта ён зняў пэўную нялоўкасць, калі пачаў гаварыць. Падскочыў да хлопца і амаль павіс у яго на плячы.

– Кінь думаць пра дурное і лепш пазнаёмся: гэта Адам, мой даўні прыяцель. Адам, гэта Яраслаў, вядомы артыст мюзіклаў, прадзюсар і нахабны правадыр у адной асобе. Апошні эпітэт прыдумаў не я, але цалкам з ім згодны.

Смерць кіўнуў: маўляў, мне прыемна і, мажліва, цікава. А Яраслаў забраў у яго гітару.

– Так, я магу заспяваць пра вашы найлепшыя дэпрэсіі. А што я цяпер чуў? – спытаў ён у Смерці. – Мне гэта песня не знаёмая, але мяне нібы паглынула неба.

– Яна новая, толькі што напісаная, – стрымана патлумачыў Смерць. – Напісаў яе спецыяльна для Паўла.

– Для якога Паўла? – здзівіўся Яраслаў.

Ён дастаў з заплечніка ноўтбук, уключыў і пачаў нешта ў ім шукаць, быццам імгненне таму ні пра што не пытаўся.

– Адам лічыць, што гэта песня пра мяне, – асцярожна ўдакладніў Шпілеўскі. – Ён нібыта аб’яўляе свету, што ў маіх сілах перапісаць гісторыю... А Павел – маё сапраўднае імя.

– Не перапісаць, а напісаць. Тым больш, што ты ўжо гэта рабіў... – Смерць чамусьці спатыкнуўся, але няўцямны позірк Шпілеўскага змусіў сказаць больш.

– Яраслаў, справа ў тым, што наш агульны сябар прыдумаў беларускую міфалогію. Можа, не ўсю, але большую яе частку. Склаў, як вядомы ўсім Творца, цэлы сусвет, насяліў яго духамі і бажкамі, надзяліўшы іх пэўнай філасофіяй. Сам апынуўся на такой недасягальнай вяршыні, што ведзьмы вымушаны былі маляваць крэйдамі абярэгі ад яго. А вучоныя мужы і да гэтага часу не могуць дамовіцца паміж сабой, ці гэта пустая кабінетная фантазмагорыя, ці ён, гуляючы ў хто каго з хімерамі начных кашмараў, выпадкова агаліў душу цэлага народа.

– Ну хоць у якімсьці свеце філасофскі карабель патапіў ваенны. А Груган у гэтай фантазмагорыі, якая ўжо пачынае мне падабацца, ёсць? – пахмурнеючы і не адрываючы вачэй ад экрана камп’ютара, спытаў Яраслаў.

– А Груган у цябе ёсць? – перапытаў Смерць, з жахлівай усмешкай глядзячы проста на Шпілеўскага.

З дзённіка Барона Ікс, запіс ад лютага 1854 года

«Гэтыя шкодныя людцы нікому і ні ў што не вераць, аднак лічаць сябе вялікімі дзеячамі і суддзямі, якім пад сілу вырашыць любыя пытанні. Але знаёмяцца яны з гэтымі пытаннямі толькі ў паліцыі ці ў сенацкіх ведамасцях. Імя іх – цэнзары. Гэта Шэкспір у сваіх творах пісаў слова «каханне» ў дзесяць разоў часцей за «нянавісць». Расейскія цэнзары нічога не ведаюць ні пра каханне, ні пра любоў, яны сапраўдныя майстры ў распальванні нянавісці. У іх руках усё жывое быццам перастае жыць і дыхаць... Эх, адно толькі добра: я ўжо выехаў з Варшавы, пакінуў свецкае званне, а летась у снежні ўладкаваўся ў Галоўны педагагічны інстытут Пецябурга ў якасці памочніка прафесара польскай мовы Дуброўскага. У мае абавязкі ўваходзіла дапамагаць студэнтам, якія будуць накіраваны на працу ў Царства Польскае, у вывучэнні польскай мовы. Студэнт Дабралюбаў – адзін з самых таленавітых, лічу, з яго атрымаецца нядрэжны пісьменнік, або, што яшчэ

больш верагодна, крытык. Ва ўсякім выпадку, я раблю ўсё, каб гэта здзейснілася. Шкада толькі, што ён называе мяне палякам, бо я – беларус».

– Што? – не пачуўшы пытання, Шпілеўскі ажно падскочыў, калі ў яго ўтаропіліся дзве пары патрабавальных вачэй.

– Груган, – ласкава прыгадаў Смерць.

Але Шпілеўскі, патрапіўшы ў пастку ўспамінаў, страціў сувязь з рэчаіснасцю і надоўга змоўк. Смерць вымушаны быў працягнуць размову з Яраславам, што прывяло да канчатковага выключэння Барона Ікс з агульнай размовы.

Смерць зрабіў абразлівую здагадку:

– Мабыць, ён не паспеў скласці гісторыю пра Гругана або закруціў яе настолькі мудрагеліста, што цяпер і сам усе канцы не звяжа. Хочаш, я сам табе ўсё скажу? Прэзентую будучыню, так бы мовіць.

– Маю будучыню? Навошта? – здзівіўся Яраслаў. Ён выглядаў засмучаным і на маўклівае пытанне Смерці патлумачыў: – Забыўся дома зарпоцы, а без іх дужа складана... жыць.

– Тады давай пра тваю творчасць, а не пра жыццё. Хоць, вангую, ты зноў запырэчыш і будзеш настойваць на тым, што творчасць і ёсць усё тваё жыццё. Вунь і наш Барон Ікс, мой дарагі Паўлік, у сваім блогу піша пра цябе толькі так. Нібыта зноў працуе ў «Тэатральном и музыкальном вестнике», ні есці, ні піць не пойдзе, пакуль у артыкул пра піцерскі або маскоўскі спектакль не ўцісне радок накшталт «а тым часам у Мінску».

– Ніколі не быў у Беларусі...

– Не хвалойся: на фоне нашага слаўнага Барона ніхто не быў у Беларусі. А калі ты думаеш, што ў падкасце пра тваю творчаць наш сябра не выказаўся пра тое, што ў яго сапраўды баліць, то памыляешся. «Насамрэч, тое, што робіць Яраслаў, – гэта смерць на арэне, бо яго творчасць і запал, з якім ён улюбляе ў мюзіклы, не маюць ніякага значэння перад светам, пакуль

публіка не ўбачыць на сцэне гладыятара. Вось глядзіце: кожны чалавек пасвойму прыгожы, унікальны, нават вялікі. Але, сумленна кажучы, гэта нікому не трэба. Натоп патрабуе толькі кроў і відовішчнае кананне, у выпадку музыканта – самаразбурэнне. Які жудасны шлях, калі разабрацца. Толькі кроў хвалюе публіку, кроў і смерць. Талент на крыві, талент ад болю, мастацтва ад болю. Я ведаю толькі адзін народ, які можа ствараць, пакутуючы на крыжы. Ніякага пазітыву, ніякай звінючай пошласці – толькі самае шчырае, чыстае мастацтва. І, безумоўна, самая сапраўдная любоў». Гэта ён пісаў пра цябе, але, як ты разумееш, у Барона Ікс нічога простым не бывае. Адны цьмяныя адсылкі і марафон за гонар зноў апынуцца на апошнім месцы.

– Ты вельмі дзіўны сябар, – заўважыў Яраслаў. – Нагадваеш жраца старадаўніх архетыпаў, гэта значыць, вельмі небяспечную агідную асобу. Не хацеў бы сустрэцца з табой, – ён усміхнуўся, – на трыццаць шостаі хвіліне адзінаццатай...

– 22.36. – Смерць уключыў свой разумны гадзіннік, і на экране засвяціўся менавіта гэты час, хоць да вечара было яшчэ далёка. – А што не так з лічбамі?

– Яны мае шчаслівыя.

Наш час, кватэра Шпілеўскага, Санкт-Пецярбург

Яны сядзелі, не запальваючы начнік, з гадзіну: Павел на канапе, Агата – у крэсле каля акна.

– Здаецца, я ўжо нагуляўся ў гэтай павалоцы белай. Можа, час ужо надышоў? – пачаў здалёк Шпілеўскі.

– Нават не спрабуй! – злосна зашаптала Агата, але больш нічога не сказала, бо яе пачалі душыць слёзы і адчай.

– Ведаеш, калі ты спіш, калі невыразнае вулічнае святло падае на твой твар, я трызню, малюючы табе вочы. Няўмела, інструментамі соннага

ўяўлення прыдумляю іх: сінія, як акіян, або чорныя, як кава без цукру, якую ты звычайна п'еш. Істотна толькі адно: каб яны глядзелі на мяне. Каб я глядзеў у іх. Бо я ведаю: раніцай, калі абодва прачнемся, жыццё кіне нас у кругазварот штодзённай нецікавай мітусні, хітра нашэпча ў нашы вушы бязглуздых, недарэчных слоў. Ты зноў забудзеш азірнуцца і паглядзець на мяне, а я забуду сказаць табе нешта галоўнае, схаванае глыбока ў сэрцы. Але на наступную ноч я зноўку не буду спаць. Я намалюю табе вочы. Можа здарыцца, аднойчы прыляціць той самы Груган, якога ўсе так чакаюць, і нешта чароўнае і правільнае зробіць з нашымі лёсамі. І шэрае піцерскае неба больш не будзе падаць у лужыны, а заляпаня брудам аўтамабілі, распырскваючы коламі застаяваю адзіноту, спыняць кругабег у нікуды. І мы здранцвеем у шуме вялікага горада, возьмемся за рукі, проста так, як у далёкім дзяцінстве, і ты паглядзіш на мяне вачыма, намалёванымі аднойчы ў адну з самых бязлітасных, сіберных начэй... Здаецца, пра нешта такое трызніў і Мадэльянні.

Агата падумала, што абыякавы, пусты на эмоцыі голас Паўла толькі што перадаў ёй усю стомленасць ад болю свету, у якім яны жылі ўвесь апошні час. Яна паднялася, зайшла за спіну каханага і абняла за шыю. Пацалавала халодную паголеную шчаку.

– Дзякуй. Мы ўсё роўна пераможам. Верыш?

– Бясспрэчна.

З дзённіка Барона Ікс, запіс ад мая 1855 года

«З красавіка настаўнічаў у школе пры экспедыцыі падрыхтоўкі дзяржаўных папер, а таксама спрабаваў сябе ў якасці дзіцячага пісьменніка. Хто б мог падумаць, але новы літаратурны жанр – гэта як новае адзенне, спачатку душыць і цісне, а потым носіш з задавальненнем. Тое самае і ў мяне: выдаў асобнай кніжкай аповесць «Цыганя», і спадар Чарнышэўскі са станоўча адзначыў маё ўменне размаўляць з дзецьмі. Цяпер паспрабую

адолець драматургію: ёсць намер перарабіць «Сялянку» В. Дуніна-Марцінкевіча. Мяркую, наспела патрэба пашырыць межы знаёмства рускага чытача з культурай беларусаў, бо, насамрэч, я бачу вельмі мала падабенства расейскага грамадства з так званымі краявымі «палякамі».

З калонкі «Дневника знакомого человека» ў часопісе «Сын Отечества» за 1857 год

«На Беларусі і дагэтуль народ захаваў казкі і паданні аб прыгодах фантастычных герояў, заклітых князёў і нябачных духаў і праводзіць святы і ігрышчы па паганскім звычаі. Гэта таму, што цяперашняя Беларусь некалі была галоўным сэрцам славянскіх вераванняў, у якім ствараліся такія куміры, што нават хрысціянства не здолела выдаліць іх з народнай памяці. Нягледзячы на нязломную моц нашай матухны-царквы, паданні аб духах, таямнічых сілах, ведзьмах, выклітых людзях, русалках, пярэваратнях і іншых страшыдлах не згладзіліся, а з цягам часу прыхавалі свае паганскія плечы за ўзорыстымі хусткамі паэтычнай выдумкі і набылі яскравы маляўнічы каларыт у вуснах апавядальніка».

Наш час, кафэ Cake&Breakfast, Санкт-Пецярбург

– Мабыць, цэлая вечнасць прайшла з нашага апошняга капучына тут...
– усміхнуўся нявесела Смерць.

Ён коратка перадаў афіцыянту замову – «Паўлава» і двайны латэ – і ўтаропіўся ў твар Шпілеўскага. Глядзеў без літасці і спачування.

– Мо так здаецца таму, што мы нічога вартага не зрабілі? – дапусціў Павел.

Ён выглядаў зусім не так, як дзень таму: здаваўся надзвычай свежым, вочы яго шчыра ззялі, а ў вуснах хавалася лёгкая, без усялякай іроніі посмешка.

– Таму час, наеўшыся пустой штодзённасці, сціснуўся да імгнення. Гэта своеасаблівы папрок нам, бо мы павінны пражываць дні, напаўняючы іх, а не спустошваючы. Трэба шчыльна ўтрамбоўваць жыццё тэкстамі, музыкай, культурнымі падзеямі – не важна, у якім фармаце, але творамі самага высокага гатунку. Каб з’явіўся высокі сэнс. Я ў гэтым перакананы. А ты?

– Я з табой, – мякчэючы на вачах, падцвердзіў Смерць і дадаў: – Прычым з табой настолькі, што гатовы пасля аднаго маленькага запытання даць табе адтэрміноўку. Мабыць, я занадта сентыментальны, бо ўпэўнены: героі расчышчаюць дарогу ў будучыню, а будычыня іх потым топча. Ты, Барон, сапраўдны герой, таму жыві, абрастай мясам і набірайся моцы. Будзь магутным, як тысячагадовыя дубы на Стаўбцоўшчыне. Ну, ты пра іх ведаеш лепш, чым я.

Шпілеўскаму аж заняло.

– Ты сур’ёзна?

– А калі я жартаваў?

– З табой бывае.

– Не гэтым часам, – Смерць уздыхнуў. – Зараз дачакаюся «Паўлаву» і пайду. Гм... Цікава, і чаму яшчэ я не пачуў жарт пра тое, што мне лепей паехаць? На кані бледным?

– Кінь!

Смерць задаволена адкінуўся на спінку крэсла.

– Толькі не пужайся: праз нейкі час мне можа стаць сумна, і я зноў прыйду. Ты мне падабаешся, мала хто ў наш час валодае разуменнем, што далучэнне да большасці – гэта прамы шлях да небыцця. Ты выломваешся з масы, ты жывая адзінка. І хай будзе так надалей. Толькі адкажы, чаму ты вырашыў памерці ў трыццаць сем? Схаваў усе канцы так, што нават твой бацька не змог адшукаць ні архіў, ні магілу. Як так можна?!

Шпілеўскі радасна зарагатаў.

– Затое столькі пытанняў засталася і якая глеба для канспіралогіі.
Зацані.

– Дык ужо.

З’явіўся бадзёры афіцыянт, які прынёс ежу і напоі, і размова надоўга перапынілася.

За вокнамі кафэ церусіў звыклы халодны піцерскі дождж, а па-над вострай іголкай Адміралцейства і потым над флюгерам Петрапаўлаўскага сабора хаваўся за хмарамі нядрэмны Груган. Яму падабаўся Пецярбург, ён адзіны лічыў яго месцам, высечаным не з каменю. Камяні Пятра Вялікага не асабліва цікавілі Гругана: ён пільна сачыў за людзьмі тут і з задавальненнем адзначаў, што часта стаў бачыць, як дваццацігадовыя старэчы стомлена і бяздзейна блукаюць па вуліцах, абдумваючы сэнс жыцця. Яны робяць выгляд, што даследуюць усялякія заганы і насміхаюцца з пачуццяў, а свет тым часам вакол іх вытанчаецца, як грыфель ідэальна завостранага алоўка.

Груган зрабіў усё, каб двое наведвальнікаў кафэ *Cake&Breakfast* не заўважылі, што ён прыляцеў. Ён не хацеў аддаваць ім любімы горад, хоць і ведаў: гэтыя не папытаюць і ўсё роўна забяруць. І што тады застанецца яму?

Гэта адкрыты фінал з падарункам выпадковаму назіральніку слабай надзеі на тое, што ў гісторыі можна быць бадзёры працяг: не той, за якім хочацца сачыць, а той, на які можна ціха спадзявацца. І ён прапісаны не так, як было ад самага пачатку ў сцэнарыях вядомых лялькаводаў свету, а зусім іначай, прычым настолькі, што знакаміты гараджанін па імені Радзівон прачытае, падумае і вырашыць, што сякеру трэба пакінуць дома. Так, гэта будзе адкрыты фінал, і Груган абавязкова прасочыць, каб ён спраўдзіўся.

БАЛАДА АЛЯКСАНДРА ЕЛЬСКАГА
(16.06.1834 — 10.09.1916)

У снягах задрамала світанне,
І паўдня пачынаецца дзень.
Для кагосьці за волю паўстанне—
Гэта кроў, для кагосьці — прамень,
Што асвечвае новыя далі,
За якімі жыве Беларусь.

ЛЯ іконы ты свечку запаліш,
На сталі ты расцелеш абрус
Для гасцей, што не прыйдуць зімою,
Бо дарогі паліты крывёю
І ў фальварку замецены сцежкі,
Што нікуды не выйсці табе.

А ў суседа дымяць галавешкі,
Воран вочы суседу дзяўбе.
І ты дома, нібыта ў няволі,
Малады, адзінокі, сядзіш.
Як ваўку, табе хочацца ў поле
Хоць і сніцца начамі Парыж.

Ды вясна хутка будзе ў Замосці,
І тут жыць, і тварыць будзеш ты.
І ў музей твой з Еўропы ўсёй госці
Будуць ехаць, бы ў Храм залаты.

А пакуль што з-пад снегу світанне
Прарастае, як кроў праз бінты.
І душу тваю паліць паўстанне,
І душу тваю студзяць вятры.

24.08.2009

Ерафей Дайнека

Аліна Данілава

Беларускі скарбнік

Пачыналася лета. Прырода зусім прачнулася і ўвайшла ў пару свайго красавання. Па лясах наліваліся чырвоным суніцы, на смарагдавых дыванах ранішніх паплавоў зіхацелі дыяменты-росы, вечер гладзіў кучаравыя галовы маладым дрэўцам, пасаджаным руплівымі чалавечымі рукамі.

У маёнтку пад назваю Замосце, як і штогод, лета было парой для плённай працы. Бусел, што звіў гняздо на даху сялянскай хаціны, прыжмураным вокам пазіраў зверху на людзей. Яны, быццам пчолы, безупынна рухаліся: ад пуні да поля, ад поля да студні, ад студні да лёхаў. Але, нягледзячы на летнюю цеплыню, не ўсе жыхары Замосця былі на вуліцы.

Па ярка асветленым калідоры задуменна шпацыраваў мажны, велічны стары. Бровы на яго круглаватым твары, скаваным танюткімі акулярамі, час ад часу з падазрэннем хмурыліся. Вочы ўважліва аглядалі сцены, паліцы, калідор і залу. Увесь невялікі дамок быў напоўнены скарбамі. Гэта былі скарбы беларускай культуры, сабраныя дрыготкімі, мазолістымі рукамі.

– Дарагі Аляксандр Карлавіч, ну колькі можна ўжо! Хадзем снедаць! – данеслася звонку. Голас унучкі вярнуў старога ў рэальнасць:

– Зараз! Яшчэ хвілінку, Яніна, тут трэба нешта паправіць крыху... – мармытнуў ён, аглядаючы сцяну, дзе на шпалерах трохі выдзяляўся светлаваты прамакутнік. Гэты прывід няпростага мінулага ўжо колькі часу калоў яму сэрца. Паўстагоддзя таму ў сядзібе Ельскіх амаль усё было пранізана даўніной.

То была карціна Напалеона Орды. Адноўчы ён разам са сваім братам заязджаў у маёнтак Ельскіх і зрабіў замалёўку. Для Аляксандра гэта быў каштоўны падарунак, бо ён любіў сваё месца і памятаў кожны яго куток.

Напалеон здолеў перадаць на палатне кожны будынак, кожную лагчынку і куцік з дзівоснай выразнасцю і ўніклінасцю, уласцівай толькі яму.

Часы былі няпростыя – на беларускіх землях бушавала паўстанне супраць імперскай улады пад правадырствам палкага Кастуся Каліноўскага. Аляксандр, тады 30-гадовы пан з той жа марай і тымі ж ідэямі, канечне, захапляўся ягонай асобай. Гэта быў несумненны лідар – але не тыя былі сродкі. Дзеля вялікай мары аб вольнай нацыі, дзе ўсе будуць роўнымі, пакутавалі людзі, а тыя, хто не былі цалкам згодныя з ідэямі правадыроў паўстання ці баяліся рызыкаваць сям'ёй, дзецьмі, доляй, пакутавалі ад страху.

Да маёнтка амаль штодня прыходзілі вяскоўцы, прасілі які грош за любую, нават самую цяжкую і брудную працу. Рэшткі людзей, якія клапацяцца пра сваё крохкае шчасце, вытапталі да сядзібы Ельскіх дарогу, якую не магла занесці нават самая лютая завіруха. Аляксандр пагаджаўся, і пагаджаўся, і пагаджаўся. Прасіў расказаць, што гавораць людзі, аб чым клапацяцца, пра што спяваюць і якія казкі расказваюць сваім дзеткам нанач. Усё, што чуў цікавага з казак ці песень, запісваў, калі мог і калі паспяваў, але рэдка зазіралі да яго вяскоўцы з іншых губерняў. Вяскоўцы хутка пачалі прыдумляць свае гісторыі, каб пацешыць маладога пана, які бавіць час такімі глупствамі. Аляксандр не прыспешваў расчароўваць сваіх гасцей і часцяком слухаў зіmnімі вечарамі такія прыдумкі, седзячы ля каміна сваёй гасцёўні. Галава была прыхілена, усмешка час ад часу з'яўлялася па твары, а рукі нібыта спяшаліся за апавядальнікам-хітруном, адлюстроўваючы працэс запісу. Гэта найменшае, што Ельскі мог зрабіць, – даць людзям грошы, каб тыя змаглі перажыць яшчэ адну зіму. Усё адно за так не возьмуць, засаромяюцца!

Потым знайшоўся занятак карыснейшы: пачаў пісаць розным адрасатам рэкамендацыі, каб добрых мужыкоў прыставіць да працы. Абавязкова распытваў кожнага кандыдата, ці не п'е ён, ці не гуляе ў карты

сур'ёзна. Да гэткай справы ён ставіўся сурова – не мог закрыць вочы на тое, як людзі пачынаюць разменьваць сваё шчасце на чарговую партыю ці чарку.

Але праз пэўны час прыйшлі і па яго. Карэта ля хаты, грукат у дзверы: "Позвольте пройти?" Падазрэнні паліцыі былі зразумелыя – кожнага, хто хоць неяк спрабаваў пісаць і казаць пра праблемы ў Беларусі, даўно ведалі пайменна, як ні намагайся прыхавацца. Аляксандр ужо ўславіўся сваёй творчасцю: пісаў у "Віленскі кур'ер" артыкулы пра вызваленне сялян, сатырычныя вершы пра нядбалых памешчыкаў. Ды і дапамога вяскоўцам таксама ўжо была шырока вядомай – можа, яшчэ каго-небудзь у сябе хавае?

За Ельскім амаль штодня прыглядаў нарад паліцыі. Прыязджалі ў цемрадзь, мароз, раз-пораз рыскаючы па родным маёнтку ў пошуках паўстанцаў, што маглі б хавацца дзе-небудзь у цемры падполля. Паліцэйскія боты раз-пораз грукалі па халоднай хаце, пакідаючы пасля сябе талы снег на падлозе і ліпкую, брудную трывогу ў грудзях.

Аднойчы, праходзячы па калідоры, адзін з афіцэраў заўважыў падарунак Орды. Уважліва разгледзеўшы карціну, ён суха пракаментываў:

– Стоящая внимания вещь. Точная, кропотливой работы. А кто автор, позвольте поинтересоваться?

– Да есть тут один местный умелец... – Аляксандр збянтэжыўся. "Умелец" ужо вылучыўся ў польскім паўстанні 30-х, ды і цяпер адкрыта падтрымліваў паўстанцаў...

Пасля паразы Беларусь нагадвала пустэльнію – ці, дакладней, выпаленую зямлю. Тыя, хто яшчэ хацеў дзейнічаць без страху за ўласнае жыццё, беглі, эмігравалі пад чужымі імёнамі. Яшчэ больш людзей сядзелі ў засценках, чакаючы фатальнага прысуду ад Мураўёва-Віленскага, празванага ў народзе Вешальнікам. На радзіме на волі засталіся адзінкі, зламаныя, разгубленыя, застрашаныя. Тупат ботаў у хатах спыніўся, але іх рэха яшчэ пераследавала тых, хто працягваў жыць там.

Ні пра якія выданні, ні пра якую публіцыстыку ў прыціснутым "Северо-Западном крае" не магло быць і гаворкі. Седзячы ля свайго каміна, Аляксандр праглядаў лісты ад сяброў, калег, якія паспелі з'ехаць. Кожны радок пра Беларусь быў працяты горыччу, бодем і адчаем. Адзін з яго сяброў перадаваў працы іншых аўтараў-публіцыстаў – і іх словы Ельскі чытаў з асаблівым непакоем. Так, трапілі яму ў рукі словы Адама Кіркора: "Ужо нельга спяваць песням і дударам беларускім. Беларус больш не ўбачыць сваіх твораў у друку. Не пачуе ён гукаў роднае мовы нават у касцёле. У школах – сёння шматлікіх – навучаюць па-расійску. Беларусь мусіць памерці..."

Гэта пахавальнае галашэнне яго краіне спявалі нават самыя блізкія. Падаваўся, што надзею на шчасце выкралі, што яна збегла кудысьці падалей ад гэтага распачнага краю. Схавалі, забілі, страцілі разам з самымі яркімі беларускімі сэрцамі. І сам Аляксандр пачаў шукаць, куды падацца, каб не крывіць душой – бо не марна ж ён вытрымаў гэтыя два жахліва цяжкія гады. Але потым зразумеў, што ні праз якія нягоды не зможа адарвацца ад зямлі бацькоў. Гледзячы на карціну Орды, ён бачыў у ёй мінулае, у якім гэта надзея была жывая і нават пачала расцвітаць. У суровыя зімовыя дні толькі казкі гасцей і ўспаміны пра былое сагравалі яго.

Але штосьці не давала яму спакою. Чытаючы пра новае жыццё сваіх сяброў і калег, Ельскі намагаўся знайсці нешта такое, за што можна было б зачапіцца яго таленту. Ён чытаў пра Еўропу ці нават пра Амерыку – а пасля на тройцы коней ехаў у Мінск і гадзінамі шпацыраваў па горадзе, назіраючы за жыццём. Не стала яго любімых мясцін, амаль не было каго наведаць, але гэты горад працягваў яго радаваць. Як і родны дом.

Калі надзеі на адраджэнне былой народнай сілы больш няма, калі яна страчана назаўжды і беззваротна, навошта тады шукаць лепшага жыцця ў іншай краіне? Ён лепей будзе і далей назіраць за жыццём свайго народа. Усё, што ён можа, – збіраць аскепкі сваёй культуры, зберагаць тое, што ўжо ёсць,

пісаць пра беларускую мову і на ёй, слухаць людзей старых і маладых. Шукаць надзею – мабыць, ужо для наступных пакаленняў.

Цудоўная і цяжкая мара. Але ад мары грошай не рабілася больш. Іх бракавала на сябе, не тое што на маёнтак і процьму тамтэйшых працаўнікоў. Карціны і паясы, кнігі і ўпрыгожанні Ельскіх пачалі выглядаць паратункам. І вось, адна за адной, перліны мастацтва пачалі ісці з хаты. Гаспадар гадзінамі хадзіў па сваёй маленькай скарбніцы, разглядаючы кожны прадмет калекцыі, абіраючы тое, што было найменш крыўдна страціць. Пасля браў карэту, пару-тройку з цяжкасцю абраных карцін, нешта з сямейных пажыткаў – і накіроўваўся ў сталіцу губерні. Вяртаўся ён з пустымі рукамі, жменяй манет і выпакутаванай усмешкай. У сядзібе на некалькі дзён ці нават тыдняў рабілася крышачку святлей – хай і ўсім, апроч яго.

Пейзаж Орды стаў адной з апошніх прац, што Ельскі прадаў. Ён да канца трымаў яе, падоўгу разглядаючы, сумняваючыся і стрымваючы слёзы. У той карціне ён бачыў усё, што любіў у сваёй калекцыі і ўласным жыцці. Тую самую надзею, дзеля якой застаўся і пісаў. Сабранымі рэчамі Аляксандр не жывіў сваёй прагнасці, ён не імкнуўся накапіць багацця пабольш і не трызніў уласнай важнасцю. Ён тады толькі пачынаў па кавалачках збіраць спадчыну свайго народа. Як апантаны, Ельскі з захапленнем падбіраў кожную дробязь, што была зроблена рукой беларуса. І гэта карціна – яго сучасніка, саўдзельніка, які спачувае беларускай долі, – адлюстроўвала яшчэ адно светлае беларускае сэрца. Выяўлены пэндзлем беларуса-мастака, родны пейзаж быў настолькі ж дарагі Ельскаму, як і месца, з якога ён быў скапіяваны. Але...

Людзі значна важнейшыя за карціны. Не застанецца людзей – карціны анямеюць.

Іранічны лёс быў наканаваны гэтаму пейзажу. Калі Ельскі прыехаў у Мінск і накіраваўся да сваіх знаёмых прадаваць карціну, у спешцы ён раптам сутыкнуўся з чалавекам, які шпацыраваў у іншы бок. Ельскі паслізнуўся і

ледзь не ўпаў у гурбу снегу, але ў апошні момант яго з пейзажам утрымала моцная рука. Аляксандр не мог паверыць – гэта быў той самы афіцэр-мастацтвазнаўца! Вострыя вочы ягоныя глядзелі з ўсмешкай ды чамусьці дабрынёй. Але дабрыня імгненна змянілася жалем, калі мужчына ўбачыў, што Ельскі трымаў у руках.

– Неужели продаёте свою знаменитую коллекцию, Александр?

– Да, вы ведь понимаете, дни сейчас не самые простые для всех нас...

– Может, вы примете какого-нибудь рода помощь с моей стороны?

Знаю, мы в своё время доставляли вам значительные неудобства, но сами понимаете – служба!

Ельскі збянтэжыўся і адказаў, трохі падумаўшы:

– Кажется, вам несказанно повезло! Это как раз тот пейзаж, который вам так понравился. Можете услужить и мне и себе и купить его у меня.

– Боже, что вы...

Вочы афіцэра зноў выказвалі яго эмоцыі лепш, чым аблічча. Ён быў уражаны настолькі, што не змог вымавіць больш ні слова, толькі моўчкі працягнуў грошы і забраў карціну з рук Ельскага. Прастаяўшы так некалькі імгненняў, ён нарэшце прашаптаў:

– Спасибо огромное. Можете при случае передать Наполеону, что его творение попало в хорошие руки.

Нечакана падміргнуў, хутка паціснуў саслабелую руку Ельскага, павярнуўся і ледзь не падбегам пайшоў прэч. Былы ўладальнік так і стаяў, здранцвелы ад нечаканасці, трывогі і ціхай радасці, і доўга глядзеў яму ўслед...

Няпрошаная слязіна скацілася па маршчыністай шчацэ. Ельскі змахнуў яе, прачысціў горла і пакіраваўся да карэты.

На вуліцы стаяла тая спякота, якая вымагае заставацца ў хаце, ляжаць бервяном і нічога не рабіць. Яе можна было назіраць толькі з вокнаў,

папіваць квас ды атрымліваць асалоду ад зелені прыроды. Аднак Аляксандр не любіў у такія часы быць дома – яму захацелася пайсці пад любімы дубок ды адпачыць пасля добрага абеду там. Так і зрабіў. Лежачы пад шатамі галін, ён атрымліваў асалоду ад назірання за жыццём свайго маёнтка, за спевамі птушак і ўстойлівасцю, непарушнасцю прыроды.

Гэты працэс быў асабліва салодкім праз тое, што ён мог сабе яго дазволіць. Так было не заўсёды. Асабліва цяжка прыйшлося пасля паўстання, але і далей сваю сядзібу няпроста было ставіць на ногі. Але большая частка працы была ўжо зроблена, гаспадарка наладжана... Дастаткова для таго, каб час ад часу даць сабе адпачыць вось так, глядзець на тое, што стала вынікам шматгадовай рупнасці, як яно рухаецца далей ужо без твайго бясконцага клопату.

Так, яны жылі добра, жылі нябедна, але, канечне, без раскошы. Яе Аляксандр мог дазволіць толькі ў музеі – але і там прадметамі раскошы маглі лічыцца толькі самі экспанаты.

Ельскі асабліва ганарыўся сваім музеем: усё ягонае жыццё было прысвечана гэтаму збору. Думка аб тым, каб сабраць беларускую скарбніцу, паказаць людзям, што можа зрабіць беларускі народ, ягоную культуру і адметнасць праз гэты збор з'явілася менавіта ў першыя гады пасля паўстання. Пачынаючы працу ў такі неспакойны час, ён стараўся не вельмі паказвацца на вочы, вытлумачваючы свае пошукі выключна інтарэсам да скарбаў. Расійская ўлада яшчэ доўгі час даволі насцярожана ставілася да такой актыўнасці. Таму і з'явілася ідэя асобнага будынка для артэфактаў. Ужо пасля, калі гаворка пра "Северо-Западный край" пайшла на спад, Ельскі вырашыў зрабіць гэта месца музеем.

Ягонья спробы пісаць пра Беларусь, яе мову і культуру не перапыняліся і ў гэты перыяд падазронасці. Канечне, немагчыма было нават думаць пра тое, каб пісаць пра гэта адкрыта – большая частка яго разважанняў адрасавалася сябрам, родным і, нарэшце, ішла ў стол. Але гады

праходзілі, і Ельскі ўсё больш не выносіў гаворкі пра яго радзіму як пра нейкі "край", кавалачак нечага неакрэсленага, чужынскага. Ён усё больш падарожнічаў па Беларусі, збіраючы казкі, гісторыі, прадметы беларускасці – скарбы гэтыя ўсё больш пераконвалі яго ў велічы ягонага народа. Гадзіны, дні праводзіў ён, апісваючы свае знаходкі. Не было куды звярнуцца, каб паказаць народную веліч, унікальнасць – не было магчымасці хоць нешта супрацьпаставіць гэтаму глупству пра нейкую "северо-западность"! Працягваючы пісаць, Ельскі вырашыў звяртацца да розных выданняў, да ўсіх, куды толькі мог дацягнуцца. Дагэтуль ён памятае, з якой акуратнасцю, увагай і настойлівасцю пісаў у "Вѣстникъ Европы": «Осмеливаюсь спросить, не пожелаете ли Вы, господин редактор, моего сотрудничества в «Вестнике» и на каких именно условиях. Я положительно ознакомлен с местностью и мог бы Вам сообщать известия из Минска в форме писем с отражением жизненных, экономических и социальных вопросов...» Адказу не дачакаўся.

Амаль пятнаццаць гадоў! Пятнаццаць гадоў спатрэбілася, каб ягоную працу, яго запал і апантанасць беларушчынай заўважылі. Спачатку адгукнуліся польскія рэдактары і выданні. У 1882 годзе да яго звярнуліся з пецярбургскага часопіса "Край": сярод кола яго аўтараў ён хутка становіцца экспертам па беларускім пытанні. Нарэшце, ягоныя пераклады таксама становяцца запатрабаванымі. Як добры фундамент, яго праца на працягу гэтых доўгіх, ціхіх і цяжкіх пятнаццаці гадоў дапамагла яму рэалізаваць мары пра прызнанне беларускай культуры: ізноў з'явіліся людзі, якія, як і ён, будуць яе храм і паказваюць іншым яе веліч. Для Ельскага гэта быў жывы прыклад беларускай будучыні. Усё атрымаецца – застаецца толькі працаваць далей.

Сонца на небасхіле. Галіны дубка раўнамерна калыхаюцца над галавой. Вакол Аляксандра віруе жыццё, якое ён выбудаваў для сваіх родных, – сумленнае, добрае. Шанец на будучыню, якога не было яшчэ 15 гадоў таму.

Шорах паперы прымусіў старога павесці плячыма. Колькі разоў ён ужо праглядаў гэтыя старонкі, але штораз адчуваў трапятанне перад тым, як адгарнуць кнігу запісаў. Надта многа вітанняў ад славурых людзей утрымлівалі аркушы пад шчыльнай вокладкай.

– Амаль дзве з паловай сотні – гэта вам не баран чыхнуў, – любіла казаць Яна (калісьці пачула сакавіты выраз з вуснаў селяніна, што працаваў у Ельскіх). І праўда, было чым ганарыцца: у сядзібу паглядзець на скарбы, назапашаныя Аляксандрам, завітвалі вучоныя і калекцыянеры, пісьменнікі і журналісты, філосафы і мастакі (эх, шкада прададзенага Ордавага пейзажу). І многія наведвальнікі лічылі за гонар пакінуць пару добрых слоў заснавальніку такога выбітнага музея.

Вузлаватыя пальцы прабягалі па старонках, пяшчотна пагладжваючы запісы на розных мовах – польскай, нямецкай, французскай, дацкай... Толькі два аўтографы былі па-беларуску: так падпісаліся траюрадны брат Аляксандра, Леў Ельскі, а таксама этнограф Мітрафан Доўнар-Запольскі, якому тады было ўсяго 25 гадоў. Аляксандр прыгадаў, як аддаў калісьці маладому навукоўцу рукапісны экзэмпляр "Тараса на Парнасе" з уласнага архіва, падпісаны псеўданімам "Навум". Ён быў упэўнены, што гэты твор належыць яму Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, старога ягонага сябра, які і перадаў яму перапісаную ўласнаруч копію. Доўнар-Запольскі падтрымаў такую версію паходжання паэмы і праз пару гадоў апублікаваў твор разам з артыкулам пра гіпотэзу аўтарства Беларускага Дудара.

Дуніна-Марцінкевіча Ельскі ведаў доўга і блізка. Ён захапляўся характарам пісьменніка, ягоным поглядам на жыццё, яго манерай пісьма. Гэтыя цёплыя пачуцці Ельскі ў свой час выказаў у вершы-прысвячэнні «Вінцуку Дуніну-Марцінкевічу», дзе ў жартаўлівай форме зычыў літаратару працягваць тварыць у такім жа рэчышчы, спрабуючы ўсяліць хаця б нейкую ўпэўненасць у сябра, які быў пад паліцэйскім наглядам. «Бракгаўз у

Ліпску выдрукуе і грошам цябе пачастуе», – прыгадаў свае словы Аляксандр. Але гэтай парадай-прапановай адрасат так і не скарыстаўся.

Ельскі ўздыхнуў, зноў успомніўшы сумнае мінулае. Паклаў кнігу запісаў і ўзяў з паліцы сёмы том "Вялікай усеагульнай ілюстраванай энцыклапедыі". Адгарнуў даўно вядомую старонку, на якой вялікімі літарамі вылучаўся заглавак: "Беларуская мова". У тым ліку і праз гэты артыкул Аляксандра Ельскага называлі першым сапраўдным беларускім энцыклапедыстам. Гэта не дзіўна, бо ўвогуле з канца XIX стагоддзя ён падрыхтаваў тысячы артыкулаў пра гісторыю Беларусі, краязнаўства, літаратуру для разнастайных энцыклапедычных выданняў. Стары прыгадаў, як узяўся перакладаць творы Міцкевіча на беларускую мову, як яшчэ толькі пачынаў пісаць нарысы па гісторыі беларускай літаратуры. Успомніў, як трымаў у руках Біблію, надрукаваную ў Празе слаўным Францішкам Скарынай. Пасля скарынаўскіх першадрукаў Ельскі звярнуўся да этнаграфічнай спадчыны, сельскай гаспадаркі, матэрыяльнай культуры... Так з цягам часу ён выбудаваў цэлую канцэпцыю беларускасці – і людзі цікавіліся, чыталі, праводзячы потым уласныя даследаванні, распачынаючы свой беларускі шлях. Узгадаў любімую дачку Алесю, якой з дзяцінства было цікава дапамагаць бацьку з музейнай справай. Калі яна падрасла, стала бацькавай паплечніцай у галіне даследаванняў беларускай культуры і гісторыі (рукапіс яе нарыса пра Дудзічы ляжаў цяпер якраз побач з тэкстамі "Пінскай шляхты" і ягоным перакладам "Пана Тадэвуша"). Колькі б яшчэ яна зрабіла, калі б лёс не адвёў ёй усяго 39 гадоў на гэтай зямлі?

Але жыццё працягваецца, нягледзячы ні на што. Моладзь ідзе наперад, актыўная, з палаючымі вачыма і рукамі, гатовымі да любой працы. Аляксандр зірнуў на працоўны стол. На ім ужо на працягу апошніх гадоў амаль кожны дзень – з дзесятак паштовых лістоў. У іх часам былі неверагодныя для яго рэчы. Просьбы аб дапамозе, аб творчасці, навуковыя ідэі і спрэчкі, навіны аб тым, як ідзе развіццё беларускай мовы. Вось,

напрыклад, пісала нядаўна настаўніца, прасіла падарыць ёй беларускія кніжкі, каб дзеткам было па чым вучыцца роднай мове. Аляксандр падабраў і даслаў неабходныя ёй выданні. Праз пару месяцаў прыйшоў адказ: "Узімку дзякуючы маім намаганням тут паўстае школа..." Вось што робіцца!

А нейкі Іваноўскі В. усяго пару гадоў таму прасіў дапамогі з заснаваннем выдавецтва. Маўляў, ужо колькі людзей у Пецярбургу гэтым займаюцца. Але дзейнасць гэтага Іваноўскага для Аляксандра была не зусім зразумелай. З гэтымі ўсімі камуністычнымі поглядамі ён быў не вельмі згодны – ды і не вельмі разумеў увогуле, адкуль узялося столькі людзей і перакладаў, чаму пра іх нічога раней не было чуваць? Таму, вельмі шкадуючы, адмовіў маладому чалавеку. Але іхняя меркаваная назва прыйшлася яму даспадобы – "Загляне сонца і ў наша аконца". Шчыра, моцна – менавіта так Ельскі адчуваў сябе на працягу жыцця. Таму верыў – абавязкова загляне, хлопцы і дзяўчаты! Трэба чакаць і весці настойлівую працу павольна і без шуміхі, прапагандаваць сваё, беларускае.

Не ўсе, канечне, з такім падыходам пагаджаліся. Асабліва не любіла такую пазіцыю газета "Наша Ніва" – ужо некалькі яе нумароў было канфіскавана расійскімі ўладамі за артыкулы бунтоўнага характару. Ельскі паспяваў чытаць некаторыя – і там напраўду было за што забараняць. Але ён не перашкаджаў і не лез у чужыя справы. Увогуле ў ягоныя часы юнакі і не такое рабілі – бралі ў рукі зброю. Няхай моладзь гарыць, няхай яе любоў да радзімы і роднага народа праявіць сябе!..

Раптам нешта зашумела на даху. Нечаканы гук выцягнуў Ельскага з глыбіні ўспамінаў, стары ўздрыгнуў і ўскінуў галаву. Буслы! Яны гучна клекаталі. Скончыўшы свой выступ, бацян з-над Пцічы ўзмахнуў крыламі і паляцеў у бок імшараў – мусіць, паляваць на жабак. Стары правёў вачыма цыбатага здабытчыка і ціхенька ўсміхнуўся ў вусы: жыццё працягваецца. Птушкі шукаюць птушанятам ежу, людзі нясуць нашчадкаў духоўную спадчыну. Гэта адзін з непарушных законаў прыроды, а значыць, усё ідзе

сваёй чарадой. Бусяняты хутка пакінуць бацькоўскае гняздо і паляцяць будаваць уласныя.

З падворка данёсся голас Яніны:

– Дзеду, дазволь, я тут сама парадак навяду! Ідзі лепш адпачні трохі.

Сапраўды, можна і адпачыць.

БАЛАДА ФЕЛІКСА ТАПЧЭЎСКАГА
(1838—29.12.1892)

У фальварку Лёсава твой лёс
Пачынаўся... Думаеш без слёз,
Што не лепшым лёс быў у цябе,
Чым у тых, хто мэнчыўся ў журбе
І глядзеў на ўласнае жыццё,
Як на дрэў асенняе лісцё.
Вершы, што напісаны табой,
Для цябе, як першацвет вясной,
Радасцю асвечваюць душу.
«Не для друку вершы я пішу...»—
Ты казаў сабе, калі пісаў.
Рыфмамі над панствам узлятаў
І вяртаўся з вершам на зямлю,
Для якой шаптаў сваё «люблю»
І любіў, бо ёсць за што любіць.
І цябе хацелі засудзіць,
Як паўстанца, бо паэты ў нас
У душы паўстанцы. Горкі час,
Быццам горкі яблык у траве,
Над якою дым, як смерць, плыве.
Скрыпку зноў бярэш, іграеш зноў,
І ў табе зноў закіпае кроў
Вершамі, якіх не напісаць.
Век пражыў свой. Трэба паміраць.
Век кароткі, быццам першы верш.
Я чытаю верш твой. Ты жывеш!

15.10.2022

Таццяна Кіявіцкая

Вечар у пана Запруды, або Гульня ў біяграфію

Увечары каля старога млына з'явілася здань. Чорная, змрочная. Можа, і чалавек гэта быў, але ў шэрай імжы постаць у чорным доўгім плашчы, пад шырокім брылём, насунутым на самыя вочы, каму заўгодна падасца прывідам. Ды і што жывому чалавеку рабіць каля закінутага млына, у якім цяпер не схавацца ні ад ветру, ні ад дажджу? Здань кружляла, хавалася ў цёмных аканіцах, а потым знікла. Назаўтра яе бачылі побач з царквою, на цвінтары, і айцец Кірыла, стоячы ад яе зусім блізка, жагнаўся і вышэптваў малітвы.

Лістапад у той год выдаўся халодным і змрочным. Ледзь не штодня на віцебскія землі падала бласлаўлёная дажджына. Праўда, бласлаўлёнай яна была месяцы тры-чатыры таму, калі глеба трашчала ад натугі. Боская міласць спазнілася, але даводзілася цярпець. Залева пераходзіла ў лядзяную імжу, імжа – у дробны «сітны» дождж. Хмары хадзілі нізка, і здавалася, вось-вось абрынуцца на зямлю і ўсіх жыхароў боскай карай.

...І канца гэтай вадзе не відаць.

Канечне, можна было з'ехаць. Можна. Нехта і з'ехаў, хто быў спрытней ды абачлівей. Ды яшчэ меў куды ехаць. Але цяпер дарогі расхлюпаны, паўсюль – балота, грязь, слота. Тут нават дайсці да бліжэйшага суседа – подзвіг мясцовага значэння. Ды і добрыя боты для многіх раскоша.

Сумна, нудна, тужліва. Газеты не даходзяць. Навіны скупыя і нецікавыя. Кабеты неяк займаюць сябе музыкай ці шытвом, а панічы ўжо выюць, бо карты ім надакучылі, віно абрыдла, сварыцца няма імпэту.

Тым мацней цягнула местачковых на вечар да пана Запруды, дом якога ў старым зарослым садзе выглядаў звычайнай сумнай мураванкай, без

усялякай аздобы і з нізкім дахам. Але як толькі госць пераступаў парог, ён трапляў у казачны замак з зіхоткімі жырандолямі, высокімі люстэркамі, бясконцымі карункамі і смачнымі пахамі, што сачыліся з нізкай закуранай кухні. Варта было трапіць да Запруды на вечар аднойчы, каб госця цягнула сюды зноў і зноў.

Праўда, глыбокай восенню 1892 года гасцей было мала. Яшчэ месяц таму тут можна было сустрэць усіх больш-менш значных асоб акругі. Ладзіліся музычныя вечары, пан Шыпіла, сябра гаспадара, чытаў вершы розных аўтараў, сабраныя ў паездках. Нават у кухню таемна ад гаспадыні любілі прабрацца вясковыя хлопцы. Хаваліся ў садзе, чакаючы зручнага моманту, каб прабрацца ў дом. Кухарка была ветлівая, спагадлівая, і калі шанцавала не трапіць на вочы гаспадыні, то і словам добрым сагравала, і кавалкам мяса ці пірага частавала. Ну, і можна было падглядзець «панскія ігрышчы».

Але непагадзь адбіла ў добрых людзей ахвоту выходзіць далей за двор. Таму апошнія тыдні кухарка спявала толькі сваім, а кампанія ў гаспадара была збітая, добра знаёмая. Сам пан Запруда – тутэйшы ад нараджэння, сталы чалавек з вялікім досведам у гаспадарцы, крыху скептык, крыху песіміст, але вялікі знаўца мясцовых таямніц і аматар доўгіх размоў. Пан Бразгун – гадоў сарака, з чорнымі, як смоль, валасамі, добрым густам і аналітычнымі здольнасцямі; прыехаў да дзядзькі (бліжэйшага суседа пана Запруды) на тыдзень-другі адпачыць ад горада, ды так захапіўся ягонаю бібліятэкай, што ўжо пяты месяц за межы павеата не выязджаў. Пані Войнава – надзвычай светлая асоба, захопленая паданнямі і падарожжамі, аматарка гатычных раманаў і новых сукенак. Расла разам з Запрудавай жонкай і раз на год абавязкова гасціла ў Запрудаў. Ёй адводзілі невялікі домік у старым садзе, былую лазню, і там яна бавіла час ў размовах з гаспадыняй ці ў адзіноце. Гэта было надта зручна, бо Запруда хоць і любіў зваць гасцей, але не цярапеў, калі тыя швэндаюцца па пакоях у час яго моцнай занятасці або

простага адпачынку ў сваім кабінце. Муж Войнавай, вядомы адвакат, на зіму з'язджаў туды, дзе цяплей, цешыў сябе мяккім кліматам і паўднёвым віном. Дзяцей у Войнавых не было, таму муж і жонка лёгка пакідалі дом і адно аднаго, вярталіся, калі ўздумаецца, і трацілі грошы, як пажадаецца.

Запрудава жонка з гасцямі сядзець не любіла, мітусілася па гаспадарцы і кантралявала ўсё і ўсіх – ад мышы да аканомы. Кампаньёнкай Войнавай выступала старэйшая дачка Запруды Югася, якая, у адрозненне ад маці, не цярпела мітусні і любіла паказаць сябе перад людзьмі. І ў свае васьмнаццаць магла лёгка зацікавіць суразмоўцу і словам, і тварам, і тым, што выпірала з модных сукенак.

І быў яшчэ сярод іх адзін персанаж – сакратар Мікола, шэранькі, збольшага маўклівы, новы ў гэтых краях чалавек, але з вялікім жаданнем быць бліжэй да пекнай Югасі. Прызнацца, карысць ад яго была: калі трэба, ён хутка пісаў, не асабліва прэчыў, свечасова прыносіў тытунь і віно і дагаджаў жанчынам ва ўсялякіх дробязях, таму на яго мала звярталі ўвагі, але яго прысутнасцю карысталіся бязмежна.

– Ці чулі? – звярнуўся да ўсіх стомлены марнатраўствам Запруда, калі ў рэшце рэшт першы раз на тыдні кампанія зноў сабралася за сталом.

– Чулі што? – спакойна перапытала Войнава.

– З'явіўся ў нашых краях незнаёмец. Амаль што прывід! Дзіўная асоба. Таемная.

– І што з таго? Так сабе навіна, – пазяхнуў Бразгун і пацягнуўся да салёных грыбкоў. – У свой першы прыезд сюды і я быў, як вы кажаце, таемнай асобай.

– А тое, што людзі гавораць, быццам ён цень не адкідвае і з'явіўся невядома адкуль, і ніхто не можа сказаць, што за ён, дзе спыніўся і што тут робіць. Нават паштар нічога сказаць не можа. А паштар жа ўсё пра ўсіх ведае!

– Дык можа прыдумалі? – нясмела выступіў сакратар. – Сумна ж людзям ў гэткую непагадзь. Ходзіць нехта мясцовы. А паштар...

– Ды не. Сам судзя бачыў, як кружляў нехта ў чорным плашчы вакол Жыркевічаў, а потым раптоўна растаў у паветры!

– Лухта, – зноў пазяхнуў Бразгун і пацягнуўся па кнігу, якую прынёс з сабой.

– А ўсё ж цікава, – заіграла вочкамі Югася. – Што за такі чалавек? Вось я літаральна ўчора бачыла, як хадзіў нехта чорны тут пад вокнамі і падслухоўваў, як наша Агата з бабамі песні ў кухні спявае. Можа, ён і ёсць?

– Ён, не ён, – прамармытаў Бразгун. – Гэта ўсё варажба пустая.

Запруда адсунуў талерку з недаедзенай гускай і сур’ёзна сказаў:

– А я думаю, што мы з вамі маглі б разабрацца, разам дайсці да сутнасці, хто ды што.

– Надта я люблю таямніцы, – усхапілася пані Войнава і запляскала ў ладкі. – Але не вельмі разумею, як мы разгадаем загадку, седзячы ў гэтым пакоі.

– Ну, хадзіць па твані ў халоднай імжы, каб знайсці невядома каго, – гэта лепш без мяне, – адклаў кнігу Бразгун і выпрастаўся.

– Спакойна. Не будзем нікуды хадзіць, – усміхнуўся Запруда. – Мы і тут можам добра првесці час. Проста...

Раптам за дзвярыма пачуўся вэрхал з жаночых узрушаных галасоў.

– Выбачайце, – Запруда падняўся і пакіраваў да дзвярэй. – Пагляджу, што там здарылася. А вы пакуль пацікаўцеся – вось альбом мой. Мо пакінеце запіс на добрую памяць.

Запруда выйшаў, а Бразгун падышоў да шырокага падаконніка, абкладзенага карункавымі сурвэткамі, і хітнуў галавой.

– Можа, мы ўсё ж не будзем гуляць у немаведама што? Я хацеў пачытаць вам адзін раман. Знайшоў надоечы...

– Але гэта цікавей, чым раман! – запратэставала Югася. – Вашы кнігі мы паспеем пачытаць і заўтра, і пасля.

– Не крыўдуйце, Алесь, – паспрабавала змякчыць сітуацыю пані Войнава. – Трохі пафантазіруем – і адразу ж за ваш раман.

Бразгун пачаў гартаць альбом, аздоблены не інакш як жаночай рукой: засушаныя кветкі, аксамітныя стужкі. Сярод запісаў Бразгун не знайшоў нічога асаблівага. Вітанні-віншаванні ад мясцовых і не толькі паноў і паненак. Апошнім ішоў кароценькі польскі анекдот, падпісаны яшчэ ў верасні М. Здзяхоўскім з «Паўночных Афін», мястэчка Ракаў².

– Што за Паўночныя Афіны? Не чуў, – уголас прамармытаў Бразгун. – Здзяхоўскі нейкі...

– Нешта цікавае? – падыйшла да яго Войнава. І стала гартаць старонкі.

Госці не заўважылі, як у пакой пад руку з гаспадаром увайшла старая, змрочная з твару, у парыжэлай дзіравай пуховай хустцы і памутнелых акулерах. Яна ледзь сунулася і сурова глядзела на ўсіх з-пад ілба. Цяжка было адгадаць яе узрост – магло быць і сорок, і сто сорок. Здавалася, што на ёй апранута ўсё, што знайшлося ў запыленым куфры. Кожны рух суправаджаўся шапаценнем накрухмаленых спадніц і бразганнем аблезлых бранзалетаў на яе руках. З прыходам старой па пакоі разліўся зёлкавы водар. Запруда трымаў яе пад локаць і нешта шаптаў на вуха.

– Шаноўнае панства, – важна звярнуўся ён да прысутных. – Знаёмцеся, медыум з самога Пецярбурга, панна Чабета ўласнай персонай. Сядайце з намі за стол, зрабіце ласку. Для нас гонар бачыць вас у нашай сціплай кампаніі.

Старая важна села на адсунутае крэсла і агледзела ўсіх.

Бразгун і Войнава пераглянуліся. Мікола нешта запісаў у сваіх паперах.

² Маецца на ўвазе Марыян Эдмундавіч Здзяхоўскі (1861–1938), літаратуразнаўца і філосаф, рэктар Універсітэта Стэфана Баторыя (1925–1926). З 1804 г. род Здзяхоўскіх валодаў мястэчкам Ракаў (сёння Валожінскі раён Мінскай вобласці), якое Э. Ажэшка ў свой прыезд назвала Паўночнымі Афінамі.

– Пані Чабета прыехала да маёй хворай сястры з пэўнай місіяй і вымушана была затрымацца, – спакойна працягнуў Запруда. – Яна амаль не выходзіць са свайго пакоя, але сёння...

Чабета падняла руку, паказваючы, што хопіць.

–А што за вэрхал быў за дзвярыма? – уставіла сваё Югася. – Я чула, мама нешта...

–Які розум, такая і гаворка, – пахітала галавой Чабета і раптам дадала вельмі нізкім, быццам магільным голасам: – Толькі не гэта, паненка, цяпер вас цікавіць.

Ад нечаканасці Югася адкрыла рот.

– Што ж яе цікавіць, пані Чабета? – ляніва звярнуўся да госці Бразгун.

– Не што, а хто, – спакойна адказала старая, перакладаючы сабе на талерку ладны кавалак смажанага шчупака. Яна адчувала сябе як дома: ні кроплі не саромелася і не чакала ўвагі. – Але ж, дзеўка, не пра таго думаеш. Ён, – Чабета важна ўзняла ўказальны палец, – равеснік твайго бацькі. А вось яго сыны...

– Я... я... толькі... – хацела апраўдацца Югася.

Мікола рашуча замахаў у бок старой:

– Чакайце! Вы пра незнаёмца? Але гэты чалавек цікавіць нас усіх. Мы проста хацелі...

Ён паспрабаваў заступіцца, але смеласці яму не хапіла, і словы заблыталіся ў галаве.

– Маўчы! – злосна крыкнула медыум і перакуліла келіх віна. А пасля лагодным голасам працягнула, як нічога не было: – Ён добры чалавек. Вам варта з ім пазнаёміцца.

– З кім? – Войнава не магла ўцяміць, што гаворыць старая.

– З тым, хто ходзіць па гэтых сцежках-дарожках, пад вокнамі песні слухае, твар свой хавае, пра каго ніхто нічога не знае, – засакатала бабка.

– Чакайце, – раптам усхапіўся Бразгун. – Мне гэты незнаёмец мала цікавы, але... Хіба вы можаце адгадаць пра жывых? Такія, як вы, гавораць з мёртвымі.

– Малады чалавек, – старая накіравала відэлец на Бразгуна. – Не вам ведаць, адкуль я бяру інфармацыю. Я бачу больш, чым свет мёртвых. Напрыклад, надоечы вы разлілі каву на сямейную Біблію свайго дзядзькі. Не сорамна? Адкуль я ведаю? Ваш анёл нашаптаў мне на вуха. – І старая пачала смачна чвякаць, не звяртаючы ўвагі на астатніх. – А кава ваша – фу, брыдота. Кіньце дурное.

Бразгун разгубіўся.

– Прабачце, – мякка прамовіла Войнава. – А ў нашага незнаёмца няма хоць малесенькага анёла, які б крыху раскажаў пра яго вам... і нам?

– Анёла? – Старая ўважліва паглядзела праз мутныя шкельцы. – Гмм... За ім лётае дух яго бацькі. Ён можа расказаць, але, – яна агледзелася вакол, – патрэбны сеанс, каб запрасіць яго сюды. Калі добра папрасіць і быць ласкавымі, ён шмат што раскажа.

– Спірытычны сеанс! – запляскала ў ладкі Югася. – Мы былі б вам надта удзячныя!

– Зразумела, падзяка будзе адпаведная, – захітаў галавой Запруда.

– Ну што ж, калі за акном цёмна, самы час запрашаць на размову дух, – старая глынула віна і падліла яшчэ. – Не абяцаю, але... Мне патрэбны маё люстэрка і скураны кашэль. Але толькі я магу да іх дакранацца.

– Я дапамагу вам прайсці ў мой пакой і ўзяць неабходнае, – паднялася Югася. – Калі ласка, давайце зробім гэта як найхутчэй.

Пакуль у кабінэце рыхтавалася ўсё неабходнае, мужчыны дасталі тытунь і люлькі.

– Ну што за дурасць – спірытычны сеанс з-за нейкага незнаёмца, якога ніхто не бачыў! – бубнеў Бразгун.

– Пан Алесь, – мякка пахітаў галавой Запруда, – ну лічыце гэта забавай на вечар. Падыграйце. Толькі адзін раз! Жанчынам будзе прыемна. Што думаеш, Мікола?

Сакратар сабраў думкі ў купку і няпэўна прамовіў:

– Чаму не? Такого у нас яшчэ не было.

– Ну канечне! – радасна ўсхапіўся Запруда. – Алесь! У нас так мала ўцех. Давайце дастанем жытнёўкі і пацешым жанчын і сябе.

– Ладна, – здаўся нарэшце Бразгун. – Праўда, спірытызм ужо не модны, калі вы не чулі. Ды што з таго, што мы нафантазіруем жыццё чалавека? Мы ж не атрымаем адказ, ці праўда ўсё гэта.

– Хто ведае, панове, хто ведае.

У пакоі было змрочна. Па кутах і на сталі гарэлі тоўстыя тлустыя свечкі. Пані Чабета важна сядзела спінай да дзвярэй і смачна чвякала. На сталі стаяла бруднае люстэрка у срэбнай раме, кругам раскладзены былі нейкія шкельцы і каменьчыкі, а каля самой Чабеты красавалася ёмістая талерка з рознай вяндрлінай і жоўтым сырам. У руках Чабета трымала куфаль, поўны да самага верху.

– Сядайце, – амаль загадала яна і смачна сербанула.

Усе моўчкі расселіся вакол стала. Праваруч ад старой аказалася Югася, за ёй Мікола, затым Войнава, Бразгун і гаспадар.

Старая паклала далонь на тоненькую ручку Югасі і хітнула галавой. Астатнія ўзяліся за рукі і ўтварылі кола.

Наступіла магільная цішыня. Чабета нешта неразборліва прашаптала, а пасля злосна плюнула ў люстэрка і закрычала:

– О дух, што ходзіць за незнаёмцам! Будзь разам з намі! Мы пройдзем з табой свой шлях хутчэй! З’явіся! З’явіся! З’явіся!

Пачуўся нейкі шоргат пад акном, Югася ад нечаканасці войкнула і моцна сціснула далонь Міколы.

– Гэта ўсяготкі пацук, – зашаптаў ёй на вуха Мікола і затрымаў ля яго свой нос, каб наталіцца пахам юнага цела. – Не бойцеся.

– Цыц! – грывнула Чабета. – Ён тут! І не церпіць пустых слоў!

Стала ціха-ціха, ніхто не варухнуўся, пад акном зноў пачуўся шоргат, і Чабета пачала мармытаць.

– Гэта сын... сын ходзіць па вашай зямлі. А дух яго бацькі тут, з намі! Дух вандруе за ім і наглядае з малых гадоў за дзіцем сваім...

– Відаць, рана памёр, – зашаптала Югася. – Сірата з маленства наш незнаёмец.

– А імя, імя? – нецярпліва перапыніў Бразгун.

– Ціха! Нічога не чую! – разлавалася старая. – Шчаслівы, кажа дух. Хто шчаслівы? Нічога не разумею.

– Па латыні шчаслівы... Фелікс! – прамовіў амаль шэптам Запруда. – Можа, гэта і ёсць імя?

– Цікава, адкуль ён? – ціха звярнулася да пані Чабаты Войнава. – Чужынец?

– О! – медыум важна пазяхнула і стала рукамі рабіць кругі на стале. Кожны прысутны неўсвядомлена за ёй паўтараў. Старая рэзка спынілася і моцна сціснула далоні тых, хто быў побач. – Дух кажа, што з нашых полацкіх зямель. Калі дакладней... Зараз... – Чабета круціла галавой і крыху падвывала. У нейкі момант замерла і зашаптала: – Што, што? – Яна прыклала далонь да вуха, нібы прыслухоўваючыся. – Будзе...? Будзі...? Што? Не разумею.

– Будзішча, – падказаў Мікола. – Будзішча! Ёсць такое ў нашым рээстры.

– Ага, – хітнула галавой Чабета. – Дух пагаджаецца. З Будзішча гэты чалавек. Там нарадзіўся. Туды і вяртаўся. Мамка? Мама? З ім? З дзецьмі? Як квахтуха? Шмат дзяцей? Мала зямлі? Ага, ага, – яна хітала і хітала і раптам

змоўкла і нібыта задрамала. Югася не вытрымала, пхнула бабу па сталом каленкай.

– Ну? Што яшчэ кажа?

Медыум зноў захітала галавой і паглядзела па стол.

– Кажа, што як выраслі дзеці, хадзіў ён за сынам па рынкавай плошчы на Віцьбе.

– У Віцебску жывуць? – перапытаў Бразгун.

– Віцебск, Віцебск... – шаптала старая. – Там дух хадзіў за сваімі дзецьмі доўга. Бываў у казённым доме. Там апекаваў іх. Ды простыя словы і простыя рэчы былі патрэбныя таму сыну. Развітаўся з Віцьбай. Родны дом чакае.

– Што ён мае на ўвазе? – не зразумела Войнава.

–Цыц! Дух проста расказвае. Мы слухаем, – разлавалася старая. – Потым разбірацца будзеце.

І зноў яна апусціла галаву і змоўкла. Запруда ціха ступіў ёй на нагу, тады яна войкнула.

– А-а-а-а, – працягнула Чабета. – Кажа, што кінуў усё, паехаў бліжэй да простых людзей.

– Дзіўны чалавек, – пакруціў галавой Мікола.

– А яшчэ чакала яго з братам выпрабаванне. Няпростое. Цёмнае. Сырое...

– Што за загадка? – не стрымаўся Бразгун. Ён не верыў у медыумаў і спірытычныя штукі, заўсёды высмейваў іх у сваім коле, а тут даводзілася быць непасрэдным удзельнікам. Што скажуць сябры, калі гэта раскрыецца?

– Кожнаму з вас дух дасць падказку пра свайго сына. І вы самі ўбачыце, хто і што гэта за чалавек. Калі разгадаеце...

– Ён ужо блізка, – прамовіла старая пасля працяглай паўзы. – Яму не цікавыя ўжо таямніцы быцця!

– Што яна сказала? – зашаптаў сакратар на вуха Югасі. – Я нічога не разабраў.

І тут пачуўся гучны раскацісты храп. Было відавочна, што гэтыя страшныя гукі нараджае нутро пані Чабеты.

– Яна што, заснула? – першым апрытомнеў Бразгун.

– Ціха, ціха, – спыніў яго Запруда. – Сеанс заўсёды патрабуе ад медыума зашмат сілы. Цяпер яна ўжо нічога не скажа. Давайце перакладзём яе на канапу і пакінем у спакоі.

Мужчыны акуратна перанеслі старую, усе ціха вярнуліся ў гасцёўню.

Ніхто не рашаўся пачаць размову. Запруда кульнуў чарку і сеў ля акна.

– Дык што мы маем? – першай загаварыла Войнава.

– Нейкі чалавек майго узросту, з вялікай сям’і, рана асірацеў, – Запруда пачаў падбіваць пачутае.

– З нашых полацкіх зямель. Недзе з Будзішча, дзе бываў і ў сталым узросце. Гадала яго і іншых дзяцей, як мы зразумелі, маці. Пасля, верагодна, служыў ці проста бываў у Віцебску, – працягнуў Мікола, гартаючы свае запісы.

– Хутчэй працаваў, – працягнуў Запруда. – Паколькі быў доўга, да таго ж у казённым доме, а пасля па нейкіх прычынах вырашыў з’ехаць і заняцца простымі рэчамі. Напэўна, гарадская эліта была для яго чужая.

– Чакайце! – раптам ускрыкнула Войнава. – Альбом!

Яна стаяла ля падаконніка і была відавочна ўражана.

Усе падышлі да акна і сталі разглядаць старонку ў альбоме, на якую паказвала Войнава.

– Алесь, вы ж памятайце, што апошнім тут быў надпіс пана Здзяхоўскага, – звярнулася яна да Бразгуна са спадзяваннем, што той знойдзе разумнае тлумачэнне.

Алесь хацеў выйсці з гэтай гульні яшчэ на самым пачатку, але нешта яго не пускала. Магчыма, проста не хацелася ісці ў шэрую мокрую ноч,

вяртацца ў халодны ложка, абкладзены кнігамі і лістамі. Ды і жытнёўка яго адурманіла (добрая, трэба прызнаць, жытнёўка, мяккая), і ён згубіў здольнасць аналітычна думаць. Як толькі ён спрабаваў знайсці лагічнае тлумачэнне, яго галава шумела, словы блыталіся, і ён адпускаў усё і паддаваўся плыні, якой яго неслі іншыя госці і гаспадар.

Ён неахвотна паглядзеў у альбом. За тлустым подпісам пана з Ракава цяпер ішоў кароткі вершык з няхітрым подпісам «Ф. Т-скі, ён жа Сіротка». За Бразгуном падышлі Запруда з Югасяй, а Мікола стаў на дыбкі, каб разгледзець усё сваімі вачыма, бо кола было надта шчыльнае.

Ахвоці мне! была прыгожа,
Такой не відзеў, дадушы,
Вот проста той цвяточак рожа,
Хоць прылажы яе к душы.

Запруда прачытаў уголос і ўсміхнуўся:

– А вось і першая падказка. «Ф» – гэта і ёсць наш загадкавы Фелікс. Ці не да вас гэта звернута, пані Войнава?

– Да мяне? – яна нервова засмялася. – Як гэта магчыма? Тут нехта быў?

– Хіба толькі наш прывід, – усміхнуўся Запруда. – А ён, як бачым, паэт і з гумарам. Мой сябра Шыпіла збірае такія вершыкі. Трэба яму паказаць. Дарэчы, вокны зачынены, – ён уважліва агледзеў зашчапкі.

– Ахмістрыня была ля дзвярэй увесь гэты час, і калі б хто прыйшоў... – пахітала галавой Югася. – Я зараз усё ж распытаю.

– Яшчэ віна? – Запруда распачаў новую бутэльку і, быццам усё як мае быць, запрасіў усіх да стала.

– Клянецца, што ніхто не ўваходзіў, – разгубленая Югася вярнулася і села на сваё месца.

– А почырк акуратны, я б сказала, почырк сталага чалавека, – сказала Войнава. – Я некалі захаплялася графалогіяй...

– Дык можа, і вершы наш незнаёмец не так даўно пачаў складаць, – працягнуў яе думку Запруда. – Ён жа ходзіць паўсюль, як мы ведаем, слухае. Вось па-мужыцку і пачаў тое-сёе запісваць.

– Пачынаць пісаць вершы ў сталым узросце? – здзівілася Войнава. – Вось у маладыя гады...

– Ну гэта ж не любоўныя санеты, што пішуць юнакі. Хоць, як бачыце, і пра паненку складзена.

– І ўсё ж такі ўсё гэта нейкая гульня, – Бразгун падышоў да стала, адсунуў сваё крэсла і войкнуў.

– Што там? – спужалася Войнава і на ўсялякі выпадак зрабіла крок назад.

– Смык!

Бразгун быў настолькі здзіўлены такой нечаканасцю, што аступіўся і ледзь не ляпнуўся на падлогу. Югася не стрымала ўсмешкі.

– Які такі смык? – спытаў Мікола.

– Скрыпічны! – раззлаваўся Бразгун. – Смык ад скрыпкі. Адкуль ён тут?

Усе падышлі і ўтаропіліся ў сапраўдны смык, які нейкім чынам апынуўся ў крэсле недаверлівага госця.

– Не трэба так здзіўляцца. Напэўна, гэта другая падказка, – усміхнуўся Запруда. – Так-так, што мы з гэтага маем?

– Магчыма, ён музыка, – недаверліва паглядзела на смык Войнава.

– Відавочна, іграе на скрыпцы, – падтрымаў гаспадар. – Можа нават не проста іграе, а яшчэ і спявае. Ён жа любіць паслухаць простыя народныя песенькі.

– Можа, гэта мілая Югася пакінула? – з надзеяй звярнуўся да дзяўчыны Бразгун. – Вы ж іграеце?

– Што вы, я скрыпку ў руках не трымала, – замахала Югася. – І з нашых ніхто да музычных практыкаванняў асабліва не схільны.

– Супакойцеся, Алесь, – мякка звярнуўся да госця Запруда. – Я разумею, што вы скептык. Але давайце паспрабуем адгадаць усе падказкі да канца, адкуль бы яны на нас ні зваліліся. Мікола, прынясі яшчэ жытнёўкі. І віна кабетам вазьмі.

– Значыць, музыка, – сакратар хуценька занатаваў нешта ў сваіх паперах і паклаў іх на падаконнік. – Пэўна ж, яго любяць вясковыя. Такі вясёлы дзядзька, што і вершык складзе, і песеньку зладзіць. Можа і на вяселлі сыграць і пацешыць усіх.

Хутка стала яшчэ цяплей і ўтульней. Ці то ад таго, што падкінулі дроваў у камін, ці то ад чарговых порцый напояў, якія Мікола прынёс з невычэрпных Запрудавых запасаў. Нехта прапанаваў уявіць твар загадкавага незнаёмца, і Югася, якая сярод сябровак славілася мастацкімі здольнасцямі, паставіла мальберт бліжэй да акна і з радасцю ўзялася за аловак.

Запанавала цішыня. Запруда, Бразгун, Войнава і Мікола з задавальненнем назіралі за маладым талентам. Югася крыху чырванела, але вачэй не падымала. На белым аркушы пачалі вымалёўвацца буйны твар з крыху раскудлачанымі валасамі, шырокія бровы, цяжкі падбародак...

– Глядзіце, госцейкі. – Запруда разбіў цішыню сваім голасам, і ўсе адначасова паглядзелі на яго. Хутчэй незадаволена, нават злосна, бо знікла адчуванне ідылічнага вечара, казачнага спакою. Госці ўжо разамлелі і ціха сядзелі вакол Югасі, ні словам не перашкаджаючы яе фантазіі

Запруда паказваў рукой на бутэлькі, што стаялі на кансолі і амаль не былі відаць з-за таго, што свечкі размяшчаліся на адлегласці ад сцяны. Гаспадар паднёс агонь, каб святло падала акурат на кансоль.

Да адной з бутэлек быў прывязаны нейкі цёмны мяшэчак. Запруда акуратна яго зняў і паклаў перад усімі на стол. Гэта быў стары, расшыты

срэбнымі ніткамі кашалёк. У кашальку было некалькі дробных манет.

– Прыгожы, – ціха прамовіла Югася. – Відаць, шляхецкі. – Яна ўзяла яго ў рукі і паднесла да святла.

– Дробнашляхецкі, – паправіў Бразгун. – Не так багата расшыты. Ды і стары. Шытво пацёртае. А грошай-та кот наплакаў.

– Дык пэўна род шляхецкі, але збяднелы, – уздыхнуў Запруда. – Грошай амаль не было. І бацька ж рана памёр – не было каму сям’ю трымаць.

– Можа, нават вучыліся без аплаты, – працягнула фантазію бацькі Югася. – Можа, пашкадавалі дзяцей.

– Ёсць такая практыка, – пагадзіўся Бразгун. – Вось і ў нас, як я вучыўся ў Віцебску, былі такія хлопцы. Праўда, ставіліся да іх не надта... Можа, так і было.

Бразгун пасля чарговай чаркі жытнёўкі падабрэў, стаў часцей пагаджацца, а спрацацца ўжо не меў сіл. Яму ўжо пачынала падабацца гэтая гульня ў біяграфію. Нават вучнёўскі партрэт, намалёваны Югасяй, ужо ажываў у яго галаве, і здавалася, таямнічы пан Фелікс зазірае ў вокны і смяецца з падпіўшых гасцей, што адгадваюць падкінутыя ім загадкі.

– Запішыце і гэта, Мікола, – фрывольна звярнуўся ён да сакратара. Той узяў свае паперы і раскрыў рот. Яшчэ адна неспадзяванка!

– Што ў вас, мой даражэнькі? – Запруда падышоў да хлопца і зазірнуў у аркуш. – Ага, вось яшчэ падказка. Ідзіце сюды.

Кола самкнулася над сакратарскімі нататкамі. Унізе на старонцы тым жа акуратным, нахіленым почыркам, што і ў альбоме, было напісана *«судовы пісарчук-канцэлярыст, а пазней валасны пісар»*.

– Дык вось хто ты, – усміхнуўся Бразгун. – Пісар!

– Напэўна, ён працаваў у Віцебскім судзе. Вось вам і казённы дом! – усхапілася Югася.

– Працаваў там, а пасля з'ехаў пісарам у родныя мясціны. Думаю, так, – падсумаваў Запруда. – Таму ён добра ведае людзей і жыццё вакол. Судовы пісарчук шмат што чуе і бачыць: і люд розны, і жыццё без прыўкрас.

– Нешта было там пра выпрабаванне. Успомніце словы пані Чаботы, – прыгадала Войнава. – Гэта калі ж яно было, у той час, як пісарам працаваў? Ці раней?

– Можа, звольнілі яго, не давяралі з-за надта дэмакратычных поглядаў, – прапанаваў сваю версію гаспадар.

– Можа і так, – пагадзілася Войнава. – Але ж наша пані медыум казалася, што выпрабаванне было сырое і цёмнае. А не проста...

– Трэба шукаць яшчэ адну падказку, – Югася замітусілася па пакоі. Яна ўважлівым позіткам агледзела паліцу над камінам, стол, крэслы, падаконнікі і ў нейкай разгубленасці збіралася ўсесціся на сафу.

– Акуратна! – рэзка спыніў яе Бразгун, але жадання і сіл не было, каб падскочыць і падтрымаць пекную паненку. – Там мае кнігі!

Югася няёмка павярнулася, і верхні томик саслізнуў на падлогу, з яго выпала невялічкая картка. Югася падняла яе і падала госцю:

– Ваша картка?

– Не, – разгубіўся Бразгун. – Тут нешта... – Ён пакруціў картку ў руках.

І зноў нейкім таемным чынам усе прысутныя апынуліся ў адным цесным коле. Схілілі галовы над малесенькай карткай, што трымаў у руцэ Бразгун. З аднаго боку на ёй была намалявана невялікая птушка, што сядзела за кратамі і глядзела на сонца. З адваротнага боку тая ж птушка ляцела вольная да аблокаў.

– Вось што за выпрабаванне, – спакойна прамовіла Войнава. – Зразумела, чаму сырое і цёмнае. Наш незнаёмец трапіў у астрог!

– А чаму птушка ляціць да аблокаў на адваротным баку? – здзівілася

Югася.

– Напэўна, яго вызвалілі, – выказаў здагадку Запруда. – Свабода! Вось і ляціць.

– Вызвалілі? – перапытаў Бразгун і закашляўся. – Пэўна ж, яго закрылі пасля падзей шэсцьдзясят трэцяга. Разумеце, пра што я? Можа, ён сам быў адным з тых... А пасля такога... Самі ведаеце.

– Мы ж не ў каменны век жывём, – запырэчыў яму гаспадар. – І не вядзьмарак ловім. Доказаў віны не знайшлі. Вось і адпусцілі.

– Не, – запратэставаў Бразгун. – Калі ўжо трапіў туды... Ды яшчэ пасля такога... Колькі мы такіх няшчасных ведаем. У адным Віцебску...

– Спыніцеся, Алесь! – Войнава ласкава кранула Бразгуна за плячо. – Хай будзе так. Не спрачайцеся. Хай будзе ў нашага Фелікса добрая гісторыя.

– Не веру я ў гэта, – прабубнеў Бразгун. – Але хай так.

Госці замаўчалі. Запруда цяжка ўздыхнуў і неяк сумна, нібыта сам сабе прамовіў:

– А пасля жаніўся, нарадзіў дзяцей і жыў сабе ціха-мірна недзе на Полацкай зямлі.

Гадзіннік пачаў біць дванаццаць. Ён біў так звонка, так напружана, што здавалася, разбівае крыштальную казку ўшчэнт, на драбнічкі. Усё стала звычайным, праяічным. Дом як дом. Людзі як людзі. Ноч як ноч. Госці спахапіліся. У галавах звінела, размова разладзілася.

– Я думаю, трэба заканчваць гэтую гульню, – рашуча прамовіў Бразгун. – Хопіць фантазій на сёння. Час нам разысціся.

– Як пажадаеце, панове, – ласкава згадзіўся Запруда. – Не ведаю, як вам, але мне было цікава гэтым вечарам. І, спадзяюся, не адмовіце прыйсці заўтра на абед. Прыгод не абяцаю (хаця хто ведае), але смачна паесці – гэта калі ласка.

Назаўтра Войнавай было неспакойна. Адмовіць і не прыйсці на абед было проста нельга, бо яна, па сутнасці, жыла ў Запруды. Ды і сяброўка-гаспадыня надта прасіла ўважыць мужа. Мікола ж, наадварот, быў у захапленні. Абедаць за адным сталом са сваёй музай – гэта быў падарунак лёсу. Таму ён прыйшоў раней за саму Югасю і ласкава распытваў пана Запруду пра здароўе і гаспадарку. Бразгун ісці не хацеў. Але з самай раніцы яго дзядзька быў злосны, крычаў на ўвесь дом на чэлядзь, і гэта было невыносна. Алесь прывык жыць у спакоі і цішыні, скандалы выбівалі яго з каляіны. Немагчыма было засяродзіцца над кнігамі і лістамі нават на гарышчы. Ды і дажджу – нарэшце! – не было. Можна было чвякаць па гразі, але не баяцца вымакнуць з галавы да ног. Ён спадзяваўся, што абед пройдзе без сюрпрызаў, а пасля можна будзе крыху пастаяць на ўзгорку і паглядзець, як сыходзіць вада.

За абедам размова доўга кружляла вакол надвор'я і розных прыкмет, якія абяцалі скупое восеньскае сонца. У рэшце рэшт, вярнулася на ўчарашняе.

– Вечарам, кажуць бабы, на старым млыне зноў бачылі нашага незнаёмца, – закінула вуду Югася.

– Для нас ён ужо нібы свой, – скупа ўсміхнуўся Бразгун. – Мы ж самі яго, так бы мовіць, зляпілі, прыдумалі.

– Не зляпілі, мы раскрылі яго! – запратэставала Югася. – Раскруцілі клубок яго жыцця. Хоць крышачку!

– Напэўна, песенькі там спявае, ці мясцовыя анекдоты слухае, – вырашыла Войнава.

– Цікава, колькі ён яшчэ пражыве? – раптам падаў голас Мікола. І гэта быў ужо голас мужчыны.

– Не, Мікола, гэта не будзем, – замахаў рукамі Запруда.

– Чаму? Мы ж прыдумалі яго жыццё ад нараджэння. Давайце і завершым. Хай гэта скончыцца прыгожа, зімовым вечарам...

Запруда замахаў рукамі, рэзка падняўся і пайшоў да дзвярэй. Не паспелі госці і слова сказаць, як гаспадар увайшоў у пакой, штурхаючы наперад сталага чалавека ў зношаных ботах і са змятай газетай у руках. Ён быў дакладна разгублены такой неспадзяванкай. Чакаў, верагодна, за дзвярыма, калі Запруда скончыць свае гавэнды. З твару ён быў вельмі падобны на той партрэт, што накрэсліла ўчора Югася. Малюнак стаяў на мальберце каля акна і цяпер выглядаў амаль што неверагодна. Таму ўсе пераглянуліся і чакалі. Выпадковасць?

– Дазвольце прадставіць, – задаволена прамармытаў Запруда. – Пан... – ён зрабіў тэатральную паўзу, – Фелікс Тапчэўскі! Уласнай персонай. Паэт і неблагі музыкант. Цяпер кіруе справамі ў Сялявы. Тут недалёка. Добры знаўца мясцовых песенек і анекдотаў.

Твар Бразгуна перакасіўся, пані Войнава абмякла на сафу, сакратар ад нечаканасці схапіў недапітую бутэльку і абрынуў сабе ў рот – аж закашляўся.

А Югася радасна запляскала ў ладкі:

– А вось і ён! Нарэшце!

– Патрабуем тлумачэнняў! – рашуча выступіў наперад Бразгун. – Што за жарты?

– Спакойна, – спыніў яго Запруда. – Усё скажу. А пакуль, – ён узяў пад локаць разгубленага госця і скіраваў яго да дзвярэй, – будзьце ласкавы, пан Тапчэўскі, прабачыць маіх гасцей і пачакаць мяне ў кабінэце. Жонка прынясе вам паперы. А я хутка да вас далучуся. Не звяртайце на нашыя дзівацтвы ўвагі. Я хутка. Толькі паразумеюся з маімі гасцямі.

Войнава нарэшце пачала цяміць, што адбылося насамрэч. Яна глядзела на Тапчэўскага і дзівілася, як жа лёгка правёў іх Запруда. Яна ж штодня была ў іх доме, і чула галасы ў Запрудавым кабінэце, ведала, што апошнімі днямі да яго нехта прыходзіць і яны гадзінамі абмяркоўваюць справы. Праўда, гаспадыня ніколі не гаварыла, што за чалавек іх госць. Проста прасіла ў гэты час трымаць цішыню і па магчымасці абыходзіць гэтую частку дома.

А вось Бразгун раззлаваўся. Гаспадар сыграў жарт, пагуляў з імі ўсімі, як з лялькамі.

– Што гэта было? – падскочыў ён, як толькі Тапчэўскі выйшаў. – Каго вы прывялі?

– Таго самага незнаёмца. Асоба, як бачыце, зусім рэальная. Сочыць за гаспадаркай у Сялявы, як я і казаў. Мой таварыш і добры чалавек. Мы з ім задумалі зрабіць сірочы прытулак, таму ён і ходзіць паўсюль – выбірае месца, глядзіць, хто як жыве, каго трэба падтрымаць, а хто зможа дапамагчы. А такім надвор’ем у чорным доўгім плашчы, пад шырокім брылём, у вечаровым змроку ён многім здаецца таемным чужынцам.

– А як жа прыдуманая жыццё?

– І зусім не прыдуманая. Я добра ведаю гэтага чалавека. З малых гадоў. І таму біяграфія атрымалася надзвычай рэальнай. Паверце! Трэба было толькі скіроўваць вас у патрэбны бок.

– І гэта было даволі проста, – усміхнулася Югася.

– Дык вы былі заадно? – не ўтрымалася Войнава. – Я думала...

– Але ж мы добра бавілі час, – Югася стала абараняцца. – Прызнайцеся, гэта было цікавей за карты, палітычныя спрэчкі ці чытанне ўголас гатычных раманаў.

– А як жа спірытычны сеанс? – Войнава не адступала.

Запруда засмяўся і падышоў бліжэй:

– Пані Войнава, гэта ўсяго толькі мая цётка, што жыве ў флігелі і мала выходзіць з-за хворых ног. Але ж яна добрая актрыса, прызнайцеся. Такі талент! Нават выступала на сцэне ў маладыя гады! Праўда, цяпер яна надта ласая да віна. Таму трэба было сачыць, каб нічога нам не сапсавала раней часу.

– Але ж я яе ніколі не бачыла! Хоць жонка ваша і згадвала нешта пра цётку...

– Бачылі, здалёк, – Югася кранула яе за плячо і паказала на акно. – Вы бачылі яе здаля, праз акно, у значна больш простым выглядзе. Так яна мала падобная на пані Чабету. Яна амаль не выходзіць, але ж ёй так надакучыла слухаць, як дождж ляпае ў вокны, што яна пагадзілася крыху пазабавіцца. Успомніць былыя гады. Ды і на людзей паглядзець.

– А падказкі? – не супакойвалася Войнава.

– Іх было проста падкінуць, – засмяялася Югася. – Пакуль мужчыны курылі, а вы прыхарошваліся.

– Чакайце! Адкуль ваша цётка ведала пра дзядзькаву Біблію? – падскочыў Бразгун.

– О, Алесь, – засмяяўся Запруда. – Ваш дзядзька, мой добры сусед, напісаў мне надоечы цыдулку, прасіў прадаць яму шчанюкоў, ды і паскардзіўся на вас, што на святое каву вылілі. Думалі, ён не заўважыць?

– Але ж надпіс у паперах Міколы з’явіўся ў той час, калі мы былі ў пакоі! – Войнава не хацела верыць у тое, што гэта гульня. – Як гэта магчыма?

– Надпіс у альбоме зрабіў пан Фелікс, гэта так, а вось у паперах... – Югася ўсміхнулася, – пісала я. Почыркі ў нас падобныя. Таму вы і падумалі.

– Гэта занадта, гэта гульня ў жыццё чалавека! Гульня з намі! – запратэставаў Бразгун і схапіў свае кнігі.

– Думаю, самы час развітацца, – дыпламатычна прамовіў пісарчук, і ўсе пакіравалі да дзвярэй.

Мікола быў у захапленні. Ён ведаў славу Запруды ў наваколлі: авантурыст і казачнік. Але дагэтуль нічога асабліва цікавага ў гэтым доме не здаралася. За кнігамі і паперамі сакратар думаў толькі пра Югасю. Адночы ён нават ледзь не самлеў, калі падгледзеў, як яна прыхарошваецца перад музычным вечарам, які ладзіла яе маці. Запруда тады адцягаў яго за вушы, але ад папер і ад дома не адлучыў. А гульня з таемным Феліксам дазволіла трымаць Югасю за руку, дакранацца да яе спакваля, звярнуць яе ўвагу і адчуць сябе членам калі не сям’і, дык бліжэйшага кола.

Мікола не разумеў, чаму злуюцца Бразгун і Войнава. Магчыма, яны яшчэ не ўцямілі, які незвычайны быў гэты вечар і што такое ніколі ўжо не паўторыцца ў іх жыцці.

Тапчэўскі глядзеў у акно і назіраў, як разыходзяцца дзіўныя госці пана Запруды. Яму было няўцям, чаму ён, такі звычайны, не знаёмы ім чалавек, раптам выклікаў такую рэакцыю. Ніхто не сказаў яму ані слова, хоць Тапчэўскі выйшаў развітацца разам з гаспадаром. Але кожны глядзеў на яго, як на нейкі цуд, што з'явіўся невядома адкуль, як на абраз, які раптам ажыў і дакрануўся да іх.

Войнава, калі стаяла перад ім, чамусьці нагадвала маці, якая гадала іх – трох сыноў і трох дачок, – пасля смерці бацькі і моцна ўсіх апекавала. І вочы ў яе былі такія самыя, глыбокія, сумныя. Толькі апранута пані Войнава багатая і акуратная, маці такія сукенкі не сніліся. Шыла маці збольшага сама, а пасля і з дочкамі, седзячы каля акна ў самым светлым пакоі. Шылі і перашывалі тое, што аддавалі ім больш забяспечаныя цёткі і дзядзькі. Выходзіла не па модных часопісах, але акуратная.

Чарнявы высокі Бразгун падобны да выкладчыка дакладных навук з Лепельскага вучылішча. Там Фелікса з братам пазбавілі з-за беднасці аплаты. Было крыху сорамна, хлопцы пасмейваліся з іх, а выкладчык шкадаваў і частаваў час ад часу сухімі грушамі са свайго саду. З яго лёгкай рукі і апынуліся браты пасля ў Віцебску, а каб атрымаць месца ў земскім судзе, Феліксу давялося пайсці на падман і накінуць пару гадоў для саліднасці.

Толькі чаму гэтыя Запрудавы госці выклікалі ў яго ўспаміны?.. Як яны з ім звязаны? Аніяк. Тады якога чорта?..

– Дзіўныя людзі, – уздыхнуў Запруда. – Самі ж хацелі забавіцца. Ну колькі можна гуляць у карты і чытаць гатычныя раманы! Цьфу!

Тапчэўскі зноў і зноў дзівіўся свайму сябру. Той з маладых гадоў любіў акружаць сябе людзьмі рознага кшталту, з абсалютна паралельных сусветаў і сутыкаць іх ілбамі ў сваёй гасцёўні. Але менавіта гэтая здольнасць і нават

талент Запруды гаварыць з людзьмі адыгралі ў жыцці Фелікса лёсавызначальную ролю тады, у 1864-м. Улады не давяралі ім з братам: занадта дэмакратычныя, як казалі. Таму і звольнілі са службы. А пасля наогул схапілі і кінулі ў астрог, нібыта тыя мелі сувязь з паўстанцкім атрадам. Так Фелікс зноў апынуўся ва ўлюбёным Віцебску, але цяпер горад не быў гасцінным. Па сутнасці, выратаваў тады іх з братам мясцовы святар. Але айцец Мікалай нічога не зрабіў бы, не пайшоў бы ў суд, не махаў бы сцягам за збяднелых братоў Тапчэўскіх, бо не бачыў далей свайго двара. Тады Запруда пайшоў да яго і распавёў усё так, што зварухнуў душу. Святар быў сентыментальны і верыў у справядлівасць не толькі на небе, але і на зямлі. Таму згадзіўся засведчыць, што браты Тапчэўскія былі ў яго на вячэры і пасля збіраліся ехаць не на крамольныя справы, а дадому, і нават везлі малодшым дзецям пачастункі. А пасля пусціў слязу і ўжо ад сэрца дадаў, што браты *«очень не одобряли варварских польских поступков»*. Зманіў. Але чаму яму паверылі – дагэтуль загадка. Бо і без усялякіх доказаў пакідалі моладзь гніць у турме.

З жонкай (а жаніўся ён ужо пасля, з надзеяй знайсці аднадумцу, каханку і сябра адначасова) у іх размовы не атрымліваліся, яна не стала Тапчэўскаму апорай, не разумела яго парыванняў і не падзяляла поглядаў. І дзеці былі, але не звязалі яны мужа з жонкай, а наадварот – аддалілі. Розныя былі ў іх погляды на выхаванне, розныя яны мелі каштоўнасці. Яго захапленне простаю народнай музыкай і вясёлымі вершамі жонка лічыла марнатраўствам. І хавала ўсе яго сшыткі падалей, каб нікому на вочы не трапілі. Адночы нават спаліла ў печы некалькі аркушаў, пакуль муж ездзіў па справах у горад. Як наогул іх лёсы маглі сысціся ў адну кропку?

А вось з Запрудам было лёгка – і гаварыць, і спрачацца, і маўчаць, і вершы складаць, седзячы ў яго садзе пад яблынямі. Ён не трымаўся за грошы, і людзей цаніў не за срэбра і золата.

Сябра любіў паслухаць вясёлыя паэтычныя анекдоты, складзеныя Феліксам па-простаму, па-мужыцку. Учора нават папрасіў у альбом чыркануць некалькі радкоў.

І з дзецьмі сваімі ён пачуваў сябе лёгка, свабодна. Сам сірата, ён добра адчуў на сабе, што такое жыццё без бацькі. Таму імкнуўся як мага часцей бываць з малымі. Па вечарах ён браў скрыпку і іграў ім простыя вясковыя песні – і вясёлыя, і жалобныя. І спяваў сам. Ім чытаў свае вершы, выдаючы іх за ананімныя, запісаныя на кірмашы ці на станцыі. Дзеці не ўсё разумелі, але вельмі любілі такія вечары. А пісаў Фелікс збольшага пра тое, што сам бачыў і чуў. Вось неяк падгледзеў у гарадскім садзе, як паніч да дзяўчыны заляцаецца, надта смешна ўсё ў іх выходзіла, і тут жа на службовых паперах склалася:

Відаць, сказаць ён нешта хоча,
Не знае толькі, як пачаць,
Ён так і гэтак замармоча,
Пасля ізноў стане маўчаць.

Яна ж цвяток у пальцах круціць,
Нюхне, махне каля ліца,
Патупіць вочкі, то апусціць,
То паглядзіць на паніча...

Ды бывалі і сумныя думкі. Яшчэ як у судзе працаваў, бачыў, як людзі з грашыма і рознымі граматамі ставіліся да тых, хто працаваў на зямлі, хто не меў магчымасці ўзняцца па сацыяльнай лесвіцы. Ён сам быў нешта пасярэдзіне. Роду шляхецкага, ды ні грошай, ні зямель, працаваў з малых гадоў і ведаў цану кавалку хлеба. Так пасля напісаўся верш «Грошы і праца».

Чым лбом разбіты муры?
Хто разрыў валы, акопы?
Хто ж не драў мужыцкай шкуры?
Гдзе ж няма хамскай работы?

Але асабліва ён ганарыўся сваім «Панскім ігрышчам», бо ўпотаі ад усіх адаслаў яго ў «Віленскі веснік», дзе верш надрукавалі. Зразумела, прозвішча ён змяніў. Толькі Запруда разгадаў загадку, бо верш гэты яго знаёмы Шыпіла перад гэтым запісаў для сваёй калекцыі...

– Павер мне, – паляпаў Запруда сябра па плячы. – Кожны з іх цікавы чалавек. Наступным разам абавязкова запрашу цябе ў нашу кампанію.

Наступны раз быў даволі сумны. Напрыканцы зімы пан Запруда, спадарыня Войнава ў новым модным футры, узрушаны чарговай сустрэчай і ўспамінамі Бразгун, крыху стомлены працай, але абнадзеены Мікола і чароўная Югася стаялі на ціхіх местачковых могілках ля свежага драўлянага крыжа і маўчалі. Здавалася, той вечар у Запруды буў жартам, забаўкай, што забудзецца праз час. Госці разышліся, але кожны ў сваім ложку не мог пазбавіцца ад думкі, што ён прыдумаў жыццё, якое з хуткасцю святла паспеў пражыць сапраўдны чалавек. Яны казалі, што сям'я збяднела – сям'я і збяднела. Яны вырашылі, што ён працуе ў Віцебску – ён і працаваў. Яны падумалі, што пайшоў за краты – ён там і апынуўся. Яны захацелі яму свабоды – яго апраўдалі. І вось яны казалі памерці яму зімовым вечарам – і ён памёр.

– Добры быў чалавек, – сардэчна ўздыхнуў Запруда. – У маёнтку парадак трымаў. Шкада, шкада. Сыны і дачка з'едуць хутка ды забудуць. А мне яго ўжо не хапае.

– Я таксама еду, – ціха прамовіў Бразгун. – Досыць. Час вяртацца туды, адкуль прыехаў.

– І я паеду, – амаль прашаптала Войнава. – Да мужа. Даўно абяцала.

– Дзякуй вам, мае даражэнькія, дзякуй за нашыя вечары, за размовы, – Запруда паціснуў ім рукі і пайшоў да брычкі. – Я таксама вырашыў паехаць на які час у сталіцу. Буду глядзець на брудны горад і крэмзаць мемуары.

Дэлегацыя ланцужком расцягнулася ўздоўж магіл.

Югася з Міколам ішлі апошнія, таемна пераглядаліся і ўсміхаліся адно аднаму. Фелікс Тапчэўскі спачыў, але той вечар нарадзіў надзею на нешта новае і светлае, на пачуццё, якое толькі абуджалася.

БАЛАДА ФРАНЦІШКА БАГУШЭВІЧА
(21.03.1840—15.04.1900)

«Яснавяльможнай пані, напэўна, вядома, што яе высакароднаму сыну я абавязаны ўсёй сваёй будучыняй; мабыць і да сянняшняга дня я абіваў бы без усякай карысці віленскі брук, калі б не ягоная шляхетная дапамога...»

З ліста Ф. Багушэвіча да А. Карловіч ад 26 жніўня 1865 г., Нежын

Лукішкі. Пляц. Натойп маўчыць, чакае.
Пятля чарнее, як змяя, якая
З усходу прыпаўзла да нашай волі,
Каб мы не зналі лепшай светлай долі.
І ты ў натоўпе, быццам сэрца ў целе
Паўстанца, што яшчэ жывы, але
Надзею на змаганне ўжо ледзь цепле.
Жыццё, як снег на веснавым святле,
Знікае і слязой цячэ па твары
І ўжо Кастусь, нібы ў звана язык,
Вісіць пад небам, дзе дымяцца хмары,
І ты ў натоўпе, як у горле крык,
Стаіш, не знаючы як жыць у Вільні
Цяпер, калі натоўп маўчыць, чакае,
Калі пятля, нібы змяя жывая,
І Вільня ўся, нібыта склеп магільны,
З якога хочацца ўцячы, каб жыць,
Каб потым скрыпка з дудкай на крыжы
Заплакалі аб лепшай светлай долі...
Нічога ўжо не зменіцца ніколі
І ты па бруку віленскім брыдзеш,
Нібыта крыж у Беларусь нясеш...

28.03.2005

Наталля Бахановіч

Бацька

У адзін са звычайных сакавіцкіх вечароў вясны 1840 года ў аддаленай ад сталічнага жыцця расійскай правінцыі, на Віленшчыне, у фальварку Свіраны, дзе жылі маладыя Казімір і Канстанцыя Багушэвічы ў шляхецкай сядзібе яе гасцінных бацькоў, было вельмі мітусліва: на свет збіралася прыйсці дзіця. Жанчына, змучаная нялёгкай цяжарнасцю, даўно чакала дня, калі здолее вызваліцца ад сваёй жывой ношы: пусціць яе жыць уласным, асобным ад сябе жыццём.

Да гэтага моманту муж і жонка перажылі з'яўленне на свет першынца Уладзіслава, смерць нованароджаных блізнят Анастасія і Нарцыса, прынялі ў сям'ю адзіную дзяўчынку Ганну. І вось, недзе праз два гады пасля старэйшай сястры, настаў чарод з'явіцца наступнаму дзіцяці даўняга шляхецкага роду Багушэвічаў. Яго члены знешне ўжо амаль што не валодалі прыкметамі татарскай крыві, аднак яна па-ранейшаму надзейна цекла ў іх жылах, і ўважлівае вока заўсёды магло прыкмеціць гэта ў характары сямейнікаў. Круты нораў маладога бацькі ад пачатку не спрыяў хлопчыку – так, па-свойму, муж спачуваў пакутам цяжарнай жонкі, якой апошнія месяцы было не да малых. Яна амаль увесь час ляжала ў ложку, абкладзеная падушкамі, у дрэнным настроі, радуючыся хіба візітам доктара, з якімі звязвала беспадстаўныя надзеі на палёжку. Але ўсё ў жыцці мае пачатак і канец, набліжаўся да завяршэння і адвечны жаночы абавязак: даўно адышлі воды, і на свет марудна ірваўся той, хто не даваў матцы спакою...

Зіма ў гэтым годзе моцна трымалася, і, хоць мароз быў зусім невялікі, яшчэ ні разу за сакавік не паказалася на небе сонца. Паўсюль ляжалі гурбы старога бруднага снегу, а ў гэты дзень ніадкуль з самай раніцы яшчэ і пачала

круціць завіруха, зусім па-лютаўску. Калі ў вароты загрузалі, ахмістрыня пабегла глядзець, хто ў такую непагоду зазірнуў да іх. Даведаўшыся, што гэта жабрак, уладальнік сядзібы загадаў дагледзець госця і пайшоў: хатніх даймаў іншы клопат.

На кухню правялі старога, у падшытай ветрам вопратцы, мужчыну, твар і ўвесь выгляд якога намякалі на разлад духа з целам. Ён некаторы час стаяў нерухома, спыніўшы зрок на абразе з раскрыжаваным Хрыстом, каля ног якога поўзала Марыя Магдаліна з застылай усмешкай распачы на вуснах. Неспадзявана ўбогі папрасіў паклікаць гаспадароў і, убачыўшы перад сабой дваіх мужчын, незадаволеных, што іх вырываюць з палону трывогі, спакойна сказаў:

– Той, хто пакутліва ідзе да вас у гэтую гадзіну, стане нібыта... – моцна задумаўся, паказваючы ўсім выглядам напружаную работу нязвыклага да абагульненняў розуму, – мясцовым апосталам. Паверне жыццё краю і людзей у іншае рэчышча... Праўда, будзе яму не сказаць што лёгка... Ды і не дазнаецца ён пра тое, быццам не зразумее, ці не ўсвядоміць у сваёй скрусе...

– І без цябе ясна, што кепска будзе! – нервова выкрыкнуў малады мужчына. – Сяляне паабівалі парогі: вымелі ўвесь свіран, каб дацягнуць да свежай травы. У высакосны год пра добрае людзі не думаюць, ды яшчэ ў сённяшняю віхуру. Як табе і ўдалося наткнуцца на нашыя вароты!

– Цішэй! – супыніў выбух маладога старэйшы мужчына, хоць добра разумеў перажыванні зяця за жыццё маладой жонкі, якой цяжка даваліся роды. – Не трэба нам тваіх прароцтваў! – незадаволена буркнуў жабраку, а ахмістрыні загадаў: Пакарміць і выправіць!

У гэты момант паветра разрэзаў крык здаровага немаўляці, якое па жыццёвай завядзёнцы зусім не радавалася свайму прыходу на зямлю, яшчэ памятаючы пра каляіны на прызначаным шляху.

I

Падрастаючы, маленькі Францішак-Бенядзікт неаднойчы чуў гісторыю, што адбылася ў дзень яго нараджэння: дзед па матчынай лініі пры кожнай сустрэчы з задавальненнем узнаўляў абставіны таго сакавіцкага вечара і змест размовы мужчын з неспадзяваным госцем. Але маленства хлопчыка праходзіла не ў таварыстве матчынага бацькі, што ў той сапраўды няпросты год вітаў яго з’яўленне на свет і неўзабаве, у дзень вясновага раўнадзенства, хрысціў у касцёле ў суседніх Рукойнах. Дзіця расло пад строгім наглядом яго татарскага дзеда побач з мястэчкам Жупраны, у абступленай з усіх бакоў густымі лясамі Кушлянскай сядзібе, куды сям’я пераехала пасля нараджэння сына Валяр’яна і дзе Бог прывёў да іх яшчэ аднаго нашчадка – Апалінарэя.

Дзед выхоўваў унукаў у любові да Айчыны, зноў і зноў нагадваючы, што іх род жыве тут здаўна і што гэта іх прашчурны абаранялі сваімі шчытамі і дзідамі славыты Грунвальд ад тэўтонаў. Дзеці прызвычайваліся да працы з ранняга ўзросту, каб стараннасць і руплівасць – адзіныя цноты, здольныя прывесці чалавека да шчасця, – сталі часткай характару. Атмасфера ўзаемнай павагі, чэснасці і справядлівасці, якая панавала ў Кушлянах, змалку вучыла адрозніваць дабро і зло і на працягу стагоддзяў і гарантавала роду пашану. Строгае паслушэнства малодшых старэйшым членам сям’і дазваляла хутка ўсвядоміць сынаў доўг перад бацькамі і тое, што супраць старэйшых у сям’і не можа пайсці ніхто.

Хлопчык рос задуменым: любіў бавіць час у адзіноце, аддаючыся дзіцячым марам. Што ў іх было, вядома аднаму Богу ды валуну, каля якога ў парку любіў гуляць маленькі Францішак. Ён меў добрае, чулае сэрца быў блізкі з маці, якая асабліва любіла гэта дзіця, можа, таму, што ў маленстве знешне было так да яе падобнае. Засяроджаны твар, удумлівы позірк, падманлівы знешні спакой выдавалі здольнасць бачыць і адчуваць трохкі болей, чым даступна іншым. Пакутлівыя дзевяць месяцаў цяжарнасці і

цяжкія роды паўплывалі на сужэнцаў па-рознаму: сталі прычынай асаблівай матчынай прыхільнасці, у бацькі ж, наадварот, спарадзілі невытлумачальную строгасць і недзе нават прадузятасць да сына.

Казімір Багушэвіч быў для дзяцей, асабліва для сыноў, прыкладам найлепшых мужчынскіх якасцей: паслядоўнасці, дысцыпліны, адказнасці. Вельмі часта малыя чулі ад маці: «Паглядзі на бацьку!» І яны глядзелі, шукаючы пахвальбы і падтрымкі, але часцей сустракаліся са стрыманым маўчаннем, а часта і незадаволенасцю, якія, аднак, спараджалі жаданне дагадзіць. Ва ўяўленні хлопца бацька быў чалавекам усемагутным: разумным, моцным, значным, таму хацелася ўсяму навучыцца ад яго, каб дабіцца прыхільнасці, прызнання, спагады і быць добрым нашчадкам.

Бацька стараўся зрабіць сыноў такімі, як сам, і нават лепшымі за сябе. Калі яны ўсёй мужчынскай суполкай хадзілі ў жупранскую пушчу на паляванне, Францішку, тады яшчэ маленькаму, часта неаднойчы даводзілася чуць пахвальбу ў бок старэйшага брата Уладзіслава. Ён ужо многае ведаў і ўмеў, да таго ж валодаў першынствам сярод дзяцей – і гэта спараджала ўнутры малога спусташальную рэўнасць бацькі да брата і жаданне даказаць ім абодвум сваю вартасць.

Толькі Уладзіславу дазвалялася дакранацца да схаванай у адным з пакояў кушыянскага дома старажытнай гербавай пячаткі – увасаблення родавай магутнасці Казіміра Багушэвіча. Да сямейнай рэліквіі хлопчыку таксама хацелася быць далучаным, але чапаць яе іншым дзецям строга забаранялася, і яны слухаліся, таму што бацька мог быць скорым на расправу і доўга не разбірацца.

Аднойчы ў Францішка з'явіўся свой скарб, які падараваў малому адчудванне ўласнай выключнасці, таму што выпадак, які з ім здарыўся, быў нешараговым. Вясной хлопец заўсёды з нецярпліваасцю чакаў штогадовага гаспадарчага занятку ачышчэння сялянскімі дзецьмі поля ад камянёў – у гэтай справе ён традыцыйна прымаў удзел, таму што зямля хавала ў сабе

шмат таямніц, вялікіх і малых. Вясковыя дзеці такую работу таксама любілі: пасля яе ўсе беглі ў кушлянскі дом у чаканні шчодрага ўзнагароджання смачным абедам, а, можа, і салодкімі цукеркамі. У сваю дванацатую вясну падчас вышуквання камянёў на полі Багушэвіч знайшоў нетыповае ўтварэнне велічынёй з бацькаву далонь. Яго вызначалі няроўная форма, аплаўленыя пляміны, металічны бляск пад сколамі – словам, камень не быў падобны да тых, што выносілі з поля. Пазнейшыя доследы з прыцягненнем асоб дасведчаных пераканалі, што ў руках Францішка аказаўся сапраўдны касмічны госць. Метэарыт стаў гонарам хлопца, які цяпер дэманстраваў знаходку ўсім, хто наведваў Кушляны, а, застаючыся сам-насам, прыкладаў яе да вуха і выслухоўваў гукі Сусвету. Дзіцячая душа была ўзрушаная цудам: у ім хлопец прадчуваў нейкую наканаванасць і з цікавасцю думаў пра дарослае жыццё, якое было ўжо на парозе.

Малому Багушэвічу даўно хацелася вырвацца з роднага дому на волю, у вялікі горад, пра які расказваў дарэктар, манатонна ўбіваючы ў галовы дбайных кушлянскіх вучняў азы вялікай навукі. Хлопец стараўся, каб паехаць вучыцца, імкнуўся дагадзіць бацьку і літаральна ўціскаўся ў крэсла ў хвіліны, калі ў доме гаварылася пра поспехі ў навучанні дзяцей. Устаноўлены ў сям’і нагляд, жорсткія правілы і абмежаванні сфарміравалі ў Францішку этычны падмурак і трывалую сістэму каштоўнасцей, але ў многім падавілі пачуццёва-эмацыйны бок яго жыцця, абудзіўшы замест гэтага разумовыя здольнасці, якія з кожным годам усё больш праяўляліся.

Калі надышоў час паступлення ў гімназію, сям’я Багушэвічаў пачала клапаціцца пра магчымасць безаплатнага навучання дзяцей, спасылаючыся на матэрыяльныя цяжкасці, як было прынята. Ганарлівым шляхціцам, якія маглі б знайсці грошы на навуку дзяцей, не хацелася ўзмацняць за кошт сваіх сродкаў самадзяржаўную казну. Дазвол не плаціць быў атрыманы – і хлопец разам з малодшым братам Валяр’янам (каб было весялей і спарней) пачаў збірацца ў горад. Цяпер у сям’і штотараз даводзілася, што Францішак

старэйшы, а значыць адказны за ўсё і асабліва за брата, – у гэтыя моманты будучы гімназіст з прыемнасцю адчуваў, што бацька яму давярае. Для кожнага навучэнца падрыхтавалі вызначаную вучэльную амуніцыю: шынялі, мундзіры, сурдuty, шапкі, па дзве пары суконных і летніх штаноў, чобаты – юнакі былі гатовыя і ўсёй душой праглі ісці ў свет, каб апраўдаць давер родных і стаць годнымі людзьмі.

Вучыцца было цікава, хоць творчага духу ў гімназіі не хапала: там былі ў асноўным выхадцы з той сярэдняй праслойкі высакароднага саслоўя, на якую ў Расійскай імперыі глядзелі з асаблівай падазронасцю, таму што ім няшмат чаго было губляць. Да таго ж у грамадстве яшчэ была жывой памяць пра філамацкае мінулае віленскай вучэбнай акругі: юнакі з гонарам усведамлялі сябе нашчадкамі смелых папярэднікаў і шанавалі іх каштоўнасці і ідэалы. Але цар старанна дбаў пра дабранадзейнасць сціплай установы ў Сватаянскіх мурах, якія перайшлі да яе пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта – расадніка непатрэбных ідэй і хваляванняў. Дваццаць з лішнім гадоў прайшло з таго часу, але заўзятасць, з якой правяралі іх, яшчэ дзяцей, толькі ўзмацнялася: навучэнцам не дазвалялася нават жыць на прыватных кватэрах, а толькі ў агульных.

З усіх прадметаў Францішак асабліва вылучаў славянскія мовы – рускую і польскую: у іх прасторы ён разумова рос, сталаў, развіваўся. Праўда, у гімназічнай бібліятэцы асабліва не было чаго чытаць, акрамя казёншчыны, неадпаведнай ні часу, ні настроям, ні зацікаўленням навучэнцаў. Паліцы былі запоўнены бескарыснай станоўчай літаратурай, абмяркоўваць якую бурлівым маладым галовам зусім не хацелася, таму што многія з юнакоў бачылі далей і глыбей. У гімназіі хлопец пазнаёміўся з заканадаўствам, выбраўшы гэтую дысцыпліну ў ліку нямногіх вучняў, і ў межах звязаных з ёю інтарэсаў упершыню даведаўся пра Статут Вялікага Княства Літоўскага. Забаронены на тэрыторыі царскай Расіі якраз у год

нараджэння Багушэвіча, сусветна вядомы дакумент даводзілася чытаць употайкі, каб не трапіць на вочы настаўнікам і кіраўніцтву.

Гімназіст не мог справіцца толькі з лацінай, па якой яму ўсё часцей выводзілася прыкрая адзінка. Нейкай бессэнсоўнай непатрэбшчынай уяўлялася мёртвая старажытная мова, аўтарытэт якой у яго пакаленні слабеў не па днях, а па гадзінах, ды і на дух не пераносіў настаўніка, такога ж безжыццёвага, як і прадмет. Начамаі завучваў канчаткі скланенняў, здзекуючыся над арганізмам, – і ўсё роўна атрымоўваў дрэнныя адзнакі. За гэта даставалася і ад бацькі, які лічыў, што сын стараецца недастаткова, таму недацягвае да станоўчага выніку. Але ўпартага Францішка было не пераканаць: вучань лічыў непатрэбным жывіць тое, што ўжо стагоддзі як незваротна адышло ў нябыт. Тым больш, калі ён трапляў у гушчар народнага жыцця, мёртвымі пачыналі ўяўляцца яму і гімназічныя руская і нават польская мовы: напрыклад, у атмасферы кірмаша, карчмы, вёскі, яны або зусім не жылі, або былі так моцна пакалечаныя, што балюча было чуць. Паўсюль у іх краі, нягледзячы на афіцыйны рускі лад, гучала звонкая, мілагучная беларуская гаворка – у гімназіі ж ад яго патрабавалі лаціну!

Францішак скончыў вучэльню ў ліку чатырох лепшых вучняў і радаваўся, уяўляючы, як будзе задаволены бацька: па чатырох прадметах у яго было «выдатна», па дванаццаці – «чацвёркі» і, праўда, яшчэ па двух – сараматныя «траякі». Акрылены хлопец ехаў дадому з набытымі з нагоды паспяховага заканчэння гімназіі і далейшых універсітэцкіх планаў томікамі Уладзіслава Сыракомлі і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча для бацькавай хатняй бібліятэкі. Асабліва ўражваў аўтар «Гапона» смеласцю гаварыць на ўвесь край жывым беларускім словам, якое, выключанае з такіх высокіх сфер грамадскага жыцця, як навука, адукацыя, рэлігія, культура, мастацтва, паўсюль парадаксальна квітнела.

А бацька быў шчаслівы тым, што сын, нарэшце, адвучыўся – пасля гадавога адпачынку з-за сутычак з настаўнікам па той самай злашчаснай

лаціне. Калі маці аднеслася да гэтага гімназічнага правалу па-жаночы мякка, з разуменнем дзіцяці і яго ганарлівага мужавага характару, які з часам пачынаў усё болей праяўляцца, то ніткі паміж Францішкам і бацькам моцна нацяліся і не раз пагражалі парвацца. Але і Казімір Багушэвіч усведамляў карані хваравітага нораву спадкаемцы: «сава не родзіць сакала, а такога ж чорта, як сама» – запалі яму ў галаву словы, кінутыя ахмістрыняй, якая дзівілася заўзятасці супрацьстаяння. Больш за ўсё бацька быў задаволены тым, што хлопец, нарэшце, пакідае Вільню, якая з кожным годам усё болей бурліла і хвалявалася. Трэба было паставіць на ногі кожнага з дзяцей, і гэтага, падобнага да яго наравістага аматара славянскіх моваў, з якімі неабачліва хацеў звязаць далейшы лёс. Але слова старэйшага ў старасвецкай, з добрай татарскай закваскай, сям’і магло быць толькі апошнім, таму не атрымалася ў Францішка заняцца ўлюбёнымі мовамі: цвярозы бацькаў розум адчуваў панаванне натуральных ведаў, верыў, што за імі будучыня, і арыентаваў сына на дакладныя навукі. Дзеці павінны слухацца – такім быў сямейны закон, і хлопец мусіў маўкліва пагадзіцца, таму што яго задача – не падвесці, а ўмацаваць род і стаць апорай блізім.

Адразу пасля заканчэння Віленскай гімназіі Францішка прынялі на фізіка-матэматычны факультэт Пецябургскага ўніверсіта. Студэнт пасяліўся на Васільеўскім востраве і кожны дзень блукаў у ваколіцах Ісакіеўскага сабора, уяўляючы, што зямля пад яго нагамі памятае крокі вялікіх Аляксандра Пушкіна і Івана Крылова. Неаднойчы па целу хлопца разлівалася асалода ад судакранання з гістарычнай вялікасцю горада, і хацелася падобны бляск надаць радзіме.

Надзяліўшы нашчадка сродкамі для жыцця ў расійскай сталіцы, бацька спадзяваўся спаць без цяжкіх думак і чакаць толькі добрых навін. Але ўберагчы сына ад удзелу ў бунце не здолеў, таму што ў Пецябургу аказалася не менш беспакойна, чым у правінцыйнай Вільні. Распачаць навучанне хлопцу так і не ўдалося: студэнцкія віраванні ды юначая бравада зрабілі

сваё – і ён без ваганняў далучыўся да моладзевага руху, скіраваўшы ўвагу не да падручнікаў, а да падпольных выданняў ды паўстанцкіх брашур. Францішак падтрымаў пратэст супраць новых правілаў, якія сапраўды моцна абмяжоўвалі студэнцтва, але было ў тым і ледзьве ўлоўнае ўнутранае супраціўленне бацькавай волі: не хацелася грызці граніт дакладанай навукі, навязанай без увагі на ўласныя жаданні і памкненні. У ліку такіх жа амбіцыйных самаўпэўненых таварышаў новаспечаны студэнт адмовіўся прыняць свой матрыкул, добра ўсведамляючы пагрозу выключэння з навучальнай установы, – і адплата надкладна легла на іх усіх.

Ехаць дадому ні з чым няўдаламу сыну было страшна, таму ён адважыўся на гэта не адразу і яшчэ некаторы час без мэты і без настрою бадзяўся з такімі ж, як сам, па паўночным горадзе. Штуршком да вяртання на Бацькаўшчыну, стала смерць аўтарытэта студэнцтва Мікалая Дабралюбава – прапаведніка ідэалаў навукі і асветы, чалавечнасці, любові, братэрства і роўнасці. «Кепска будзе!» – у тую пецярбургскую восень упершыню ў галаве Францішка пагражальна загучалі словы, сказаныя, паводле сямейнага падання, у хвіліны яго з’яўлення на свет бацькам. Цяпер у іх праўдзівасці хлопец не сумняваўся: як трымаць адказ перад роднымі, якія ўскладалі надзеі на паспяховага вучня і скіравалі ў вялікі горад не для таго, каб ён, бессэнсоўна выдаткаваўшы грошы, неўзабаве вярнуўся назад? Разам з таварышамі па няшчасці ён збіраўся «ісці ў народ», але дрыжэў ад думкі, што спачатку давядзецца паказацца на вочы бацьку.

І баяцца было чаго: скалануліся сцены кушлянскай сядзібы, калі на парог ступіў блудны сын, поўны зніштажальных віны, сораму і расчаравання ў даволі прадказальным для тых часоў павароце лёсу. Бацьку таксама разрывалі пачуцці: недзе ён ганарыўся вольналюбівым і, як з часам станавілася відаць, падобным да яго Францішкам, але не мог дараваць безнадзейна сапсаванай ў самадзяржаўнай сістэме будучыні. Вядома, службыць у адміністрацыі саслоўю, прыніжанаму царом «разборамі шляхты» і

іншымі новаўвядзеннямі, не хацелася, але як ім, людзям не надта багатым, яшчэ было выжываць у Расійскай імперыі?

Пакідаючы Кушляны, хлопец вёз з сабой цяжар на сэрцы, таму што так і не памірыўся з бацькам, хоць адчуваў і сваю правату: ці ж не ў сям’і яго навучылі мець гонар, дзейнічаць адпаведна сумленню, адстойваць свае правы ў грамадстве? Поўны болю, што не апраўдаў даверу, несамавіты студэнт падаўся далей ад роднага дому і знайшоў прытулак і працу ў маёнтку Доцішкі на Лідчыне, дзе пачаў вучыць мясцовых дзетак, стараючыся не ўзгадваць пра сваю паразу.

Настаўніцтва захапляла, хоць і было арганізавана недасканала: навучанне прадметам праходзіла на польскай мове, што становілася сапраўдным выпрабаваннем для дзяцей. Сама пальшчызна давалася ім цяжка, нягледзячы на блізкасць да распаўсюджаных на Бацькаўшчыне мясцовых гаворак. Малыя, расчараваныя заглыбленнем у чужародную для іх моўную стыхію, якая існавала побач нібы сама па сабе, адарваная ад праўдзівай глебы, нярэдка кідалі школу. Так сыны інстынктыўна захоўвалі вернасць бацькам, выбіраючы паўтарыць іх лёсы: у сялян вучэнне звязвалася з адлучэннем ад традыцыйнай працы з зямлёй і ўяўлялася чымсьці за межамі правільнага. Разам з тым так у закінутай Богам глыбінцы імперыі адстойвала сябе, шукала дарогі, прасіла месца і нешта іншае, натуральнае, спадчыннае, што стагоддзямі існавала на доле жыцця, – так патрабавала ўвагі, хацела быць пачутай жывая беларуская гаворка.

Сувязей з малой радзімай Францішак не парываў, а, наадварот, знайшоў нагоду прыязджаць: наведваў таварыства Піянтковічаў. Яго члены збіраліся тут па пятніцах абмяркоўваць «Мужыцкую праўду» ды наладжваць «хаджэнне ў народ»: несці асвету сялянству, рыхтаваць яго да грамадскіх зменаў, што ўяўляліся маладым шляхціцам хуткімі і немінучымі. Тут, на малой радзіме, стоячы на камені на Жупранскім рынку, Францішак

Багушэвіч раздаваў землякам нумары газеты Яські-гаспадара з-пад Вільні і тлумачыў напісанае ў ёй:

– Вашы рукі створаны не толькі для сахі! Вашы дзеці могуць вучыцца ў школах і зарабляць на хлеб галовамі, якія не менш разумныя за панскія, а толькі ў іх яшчэ не трапіла кропля ведаў! Досьць спадзявацца на ўрад! Многа свабоды вы зведалі ад маніфесту? Цар толькі дае абяцанкі і не думае зрабіць вам палёгкі. Каму з вас удала выкупіць, вядома, заплаціўшы ўтрыдорага, землі ў прыгоннікаў? Не, досць цярпець на Бацькаўшчыне чужынцаў, трэба адваёўваць у іх край і самім ладзіць гаспадарку, усталёўваць законы паводле сваёй Праўды!

Спачатку мужыкі глядзелі на яго нямымі і пераважна абьякавымі вачыма, даўно знявераныя і абяцаннямі, і ўгаворамі, ды больш звыклыя да пераканаўчых нагаек царскіх казакаў. Але паволі людскія твары пачыналі святлець і запальвацца жаданнем зменаў і адчуваннем сваёй сілы, што ў атмасферы забароны такіх выступленняў толькі надавала імпульсу маладому падбухторшчыку.

Калі Францішак уткнуўся ў знаёмы з маленства, суровы, жорсткі позірк, адчуў, што цяпер гэтыя вочы глядзелі іначай: нязвыкла лагодна, добразычліва і, як яму падалося, мелі павалоку вільгаці. Бацька ўжо хвілін з дзесяць з цікавасцю слухаў прамойцу, а цяпер рухаўся да каменя, асцярожна рассоўваючы людзей, магутны і, як у дзяцінстве, непрадказальны. Сын на момант нават застыў, спужаны нечаканай сустрэчай, і зноў адчуў сябе ці то малым хлопчыкам, ці то выключаным з універсітэта няўдачнікам, залежным ад усемагутнага патрыярха.

Падышоўшы, бацька працягнуў руку, каб зняць Францішка з каменнай трыбуны, і ціха сказаў:

– Хадзем, сын!

Паўстанне канчаткова іх прымірыла: старэйшы адчуў і правату маладога, і яго сілу, якая з гадамі, як расплаўлены метал, уваходзячы ў

патрэбную форму, цвярдзела. Чарговы грамадскі ўсплёск пакутлівага стагоддзя, у які лепшыя прадстаўнікі беларускай шляхты скіравалі свае матэрыяльныя і разумовыя сілы, каб скінуць прыгонніцтва і самадзяржаўе, здарыўся зарана. Яго вынік прадвызначыла няспеласць вялікай сялянскай масы, натуральная пры псіхічнай затузанасці і духоўным амярцвенні людзей, што цягнулася ў краі ўжо болей чым паўстагоддзя. На працягу гэтага часу, знешне спакойна-мёртвага, у чалавечых сэрцах шмат што адбывалася, таму ўжо ў другі раз грамадства, як жалезная спружына, нацялася – і канвульсійна выпрасталася. Цудоўныя гады – надзеі і смеласці, прагі добра і святла, калі магутнасць мараў і жаданняў была мацнейшая за страх і бязвер’е, – змяняліся гадамі жахлівымі – адчаю і смуты, падзення ў апраметную без надзеі на вяртанне, калі наперадзе чакалі толькі цемра і катаванне. Як памяць пра вялікую ідэю і ў пратэст мерапрыемствам па «абрусенні», якія зноў пачалі праводзіцца на радзіме, пасля паўстання Францішак з бацькам і сялянамі за адну ноч пабудавалі ў Кушлянскай сядзібе каплічку.

Усе сям’я Багушэвічаў – бацька, чацвёрэ сыноў і дачка – прынялі ўдзел у спробе народа спыніць панаванне чужынца на радзіме. Усе яны яшчэ доўга загойвалі раны: лячыў параненую нагу выратаваны селянінам Францішак, хаваючыся ў адной гасціннай шляхецкай сям’і, год сядзелі ў Віленскай турме разам з бацькам брат Апалінарый і сястра Ганна, вымушаны быў пакінуць Бацькаўшчыну Валяр’ян. З Боскай дапамогай сям’я пазбегла страты маёнтка, абышоўшыся штрафам за садзеянне «злачынцам». Многім шляхціцам у бітве з самадзяржаўнай уладай пашанцавала меней: яны былі пазбаўлены маёмасці, пакутавалі ў халоднай Сібіры ці Якуціі. Душэўным ранам, атрыманым мужнымі людзьмі ў тыя незабыўныя гады, ніколі не суджана было загаіцца. Лепшыя палілі гарачай крывёй тутэйшую зямлю, якая яшчэ доўга будзе стагнаць і плакаць, сумуючы па прыгожых і неверагодна свабодных сынах, разам з якімі памірала не проста мара пра сваю дзяржаву, а сама ідэя чалавекалюбства і свабоды.

*Ўсё злягло, зіма гарцуе
На спусцелым полі,
Шуму іх ніхто не чуе,
Плачуць сосны з болю!..
Плачце, родныя, няўцешна,
Плачце на ўсе грудзі!
Мо абудзіце памершых
І радасней будзе...*

Імя Францішка-Бенядзікта Багушэвіча не было названа ні на адным з масавых допытаў, якія пранесліся па Беларусі пасля паўстання. Планіда берагла хлопца для ўвасаблення ў жыццё іншых, яшчэ няясных, слабых і няспелых, цьмяных у ранняй пасляпаўстанцкай рэчаіснасці сэнсаў. А пакуль што ён знаходзіўся ў палоне кону і таго бацькавага неабачліва кінутага «кепска будзе», якое ад гэтага часу стане гучаць у яго галаве ў момант кожнай жыццёвай няўдачы. Ён пакутаваў ад пачуцця віны за тых, што загінулі, што будуць губіць здароўе на расійскіх рудніках, што воляй неміласэрнага лёсу страцілі ўсё, уступіўшы ў няроўную барацьбу. Малады чалавек без ваганняў здаў у музей старажытнасцей у Вільні метэарыт – рэчыўнае ўвасабленне ўласнай абранасці і расстаўся з рамантычным юначым уяўленнем пра прысутнасць у сваім лёсе місіі. Францішак цяпер быў упэўнены, што касмічны госць аказаўся толькі нябесным папярэджаннем будучага ліха і марнасці ўсіх спроб павярнуць свет да лепшага.

Але ўсеагульная параза і расчараванне пасля ўдзелу ва ўзброеным выступленні не спынілі духоўных пошукаў Багушэвіча. Аказалася, што Праўды не дашукацца, – і гэта яшчэ болей прымушала разбірацца: як створаны свет? па якіх прынцыпах жыве? Жандары і іх упартыя росшукі давялі амаль кожнай шляхецкай сям’і абяздоленага краю, што свет стаіць на

царскім законе, але сам гэты закон уяўляў сабой нешта супрацьлеглае жыццю. У велікакняскія часы Праўду рэгуляваў Статут – дакумент, які ўвасабляў спалучэнне звычайнага закону і закону дзяржаўнага, сцвярджаючы нікім нябачную, але справядлівую ўсёвідую сілу. Цяпер у Расійскай імперыі пісаны яе кірылічнымі літарамі закон паўсюль бессаромна падрываў усталяваны прашчурамі закон спаконвечны. Францішка зноў, упершыню пасля заканчэння Віленскай гімназіі, зацікавіла права, і, урэшце, ён намацаў далейшы шлях – Нежынскі юрыдычны ліцэй.

Напярэдадні ад’езду з Бацькаўшчыны хлопец прачнуўся рана і адчуў, што неверагодна ўзрушаны, таму што перад абуджэннем бачыў сябе ў незвычайным сне. У памяці засталася толькі як плыў на зробленым з дрэва вялізным старажытным караблі з высокімі бартамі па бяскрайняй вадзе, а за штурвалам стаяў бацька. Францішак прачнуўся на ўпэўненай ноце намеру: ён сядзе ў свой карабель жыццёвага падарожжа, ён абяцае крэўным трымацца за барты моцна, старацца усімі сіламі, каб болей не падвесці продка, які на гэты раз без адзінага слова пярэчання благаславіў сынаў выбар – вывучаць заканадаўства. Маладому чалавеку было небяспечна заставацца ў краі, дзе жанчыны дагэтуль не паздымалі з галоваў жалобных чорных шаляў. Мяцежніку, якога – не без шчодрай бацькавай рукі – не зачাপіла рука мураўеўскіх жандараў, трэба жыць далей.

II

Тры доўгія дні Францішак ехаў паштовым вазком ва Украіну, а ў кішэні трэслася хусцінка з кушыянскай зямлёй, узятая ў якасці абярэгу не толькі ад хваробаў, але і ад тугі па радзіме. Так параіў Ян Карловіч, з якім малады чалавек пазнаёміўся яшчэ ў гімназічных гады і з таго часу падтрымліваў сувязь. Цяпер гэтая годная асоба праявіла сябе ў якасці

зычлівага мецэната: дзякуючы яго падтрымцы ў жыцці хлопца з'явілася надзея на змены да лепшага і пачаўся новы этап.

Чужына сустрэла прыгожымі стэпамі, якія сваімі неагляднымі абшарамі і іх валадарамі-вятрамі ўражвалі Багушэвіча, як і ўсіх прызвычаеных да стрыманага лясістага ландшафту беларусаў. У невялікім утульным Нежыне хлопец з асалодай угрызаўся ў заканадаўства, задавальваючы сваю прагу навукі, якую ў апошнія гады даводзілася стрымліваць. Глыбей пазнаёміўшыся са Статутам Вялікага Княства Літоўскага, студэнт быў прыемна ўражаны дасканаласцю прававой сістэмы, якая некалі панавала на яго гістарычнай радзіме: старадаўні закон служыў чалавеку, абараняў яго, а не вёў да злачынства, як гэта рабіў цяпер закон царскі, самадзяржаўны. Неверагодна здзіўляла і сама мова статута, што аказалася надзіва падобнай да той, на якой гаворыць увесь просты люд на роднай Віленшчыне, на ўсёй Францішкавай Белай Русі.

У далечыні ад Бацькаўшчыны часта было няпроста: матэрыяльнай падтрымкі з дому асабліва не было: адкуль ёй узяцца, калі ўсё назапашанае пайшло на тое, каб адкупіцца ад абвінавачванняў і турмы? Ды і не адчуваў хлопец права на сямейныя грошы пасля таго няўдзячнага ў адносінах да крэўных заўчаснага вяртання з пецябургскай вучобы. Няўдаламу студэнту было ўсё яшчэ сорамна перад дагэтуль вялікім і магутным у яго ўяўленні бацькам, але адгукаліся ў ім і свая ўласная Праўда, і правата, і патрэба захавання вернасці сабе. Францішак не быў кінуты сям'ёй на адзіноту і безграшоўе, таму што ў Нежыне лекарам працаваў матчын брат, з якім яны цяпер вадзілі сяброўства. Але абцяжарваць сабой сваякоў было б непрыстойна, таму з імпэтам пачаў займацца прыватным выкладаннем і нават знайшоў работу з высокай аплатай. Вопыт настаўніцтва саслужыў добрую службу: ліцэіст добра ведаў сваю справу і заўсёды выконваў яе з задавальненнем. Чатыры гады стараннага навучання прабеглі імгненна, і на

працягу іх бацькі атрымоўвалі з Нежына толькі добрыя навіны пра сынавы поспехі і далейшыя планы.

Атрыманне дыплама дазволіла Багушэвічу тут жа, ва Украіне, уладкавацца на працу. Малады чалавек старанна падыходзіў да спраў, паколькі на чужыне ў кар’еры, апроч сябе, спадзявацца не было на каго. Ён аказаўся даволі няўрымслівым, таму з земскай службы ў Чарнігаве хутка перайшоў у губернскую ўправу, але і сваім новым месцам не цалкам быў задаволены. Шляхціцу хацелася прыносіць сапраўдную карысць людзям, а не бясконца перакладаць паперы ў якасці канцылярскага чыноўніка, забяспечваючы нудную працу бюрактатычнай машыны. Таму неўзабаве і пасаду губернскага сакратара ў чарговы раз рашуча змяніў, пайшоўшы выконваць абавязкі судовага следчага ў Чарнігаўскай палаце крымінальнага і грамадзянскага суда. Толькі тут ён наблізіўся да свядома абранага юрыдычнага профілю: новая работа надзяліла асаблівай адказнасцю – дала права весці следствы і выносіць прысуды.

Адным Чарнігавам жыццёвае падарожжа Францішка не абмежавалася: давалося паездзіць па Украіне і за яе межамі, дысцыплінаванасцю зарабляючы павагу і аўтарытэт у прафесійным коле. Адмаўляцца ад якой бы там ні было працы сумленнаму службоўцу з паўночна-заходняга краю не выпадала, таму ў жыццяпісе з’явіліся і Гразавец, і Барзна, і Канатоп. Чалавечнасць, абвостранае пачуццё справядлівасці, неўласцівыя, калі глядзець агулам, чынавенству, паўсюль цягнулі да судовага следчага простых людзей, якія звярталіся па дапамогу.

З часам ён атрымаў чаканы чын калежскага асэсара – доказ не толькі сацыяльнай вагі, але і правільнасці абранага некалі ў нялёгка дні пасляпаўстанцай рэакцыі шляху. Багушэвіч упершыню адчуў сябе вартым нашчадкам свайго роду і злавіў сябе на думцы, што цяпер яму не сорамна перад бацькам. Малады мужчына ўвабраўся ў тую ўласцівую прадстаўнікам моцнага полу ў гады іх росквіту сілу, якая дае адчуванне ўласнай годнасці,

цвёрдай глебы пад нагамі і дазваляе думаць пра нешта больш значнае ў сваім чалавечым і мужчынскім лёсе. І судовы следчы пачаў сутыкацца з непрыемным пачуццём, што дасягнутага яму станоціца як быццам недастаткова, што нечага не хапае. Настрой падрываўся яшчэ і двойчы перажытым тыфам, з якога выйшаў вельмі аслабелым. У гарачцы быў на мяжы жыцця і смерці, таму цяпер думка пра крохкасць чалавека і магчымасць знікнуць, не пакінуўшы пасля сябе нічога, не адступала.

Сумуючы па крэўных, ён браў у рукі зроблены перад ад'ездам з радзімы сямейны фотаздымак і ўважліва глядзеў на твары, узгадваючы і сваё аблічча. Мужчына ўсведамляў, што ў ім вельмі мала засталася ад маці, што ён станавіўся падобны да бацькі і нават з гадамі чамусьці палюбіў насіць вусы. Перабіраючы ў памяці партрэты прашчураў у кушлянскім доме, Францішак адчуваў, што абліччы продкаў сутнасна мала змяняліся, і што ён паўтарае іх, а ад аднаго да другога з мінуўшчыны ў будучыню пераходзіць нешта добрае і вартае. За папярэднікамі адчувалася глыбіня, яны ўвасаблялі сілу, якая трывала стагоддзямі, нягледзячы на часовасць жыцця. У ім зараджалася патаемнае жаданне стаць не проста часткай, але звяном сямейнай гісторыі: нашчадак Багушэвічаў саспяваў да таго, каб у яго жыццё ўвайшла галоўная ўкраінская знаходка.

Судовы следчы быў прынцыповым, і, пры неабвержных прафесійных і чалавечых вартасцях, усё ж многія лічылі яго чалавекам няпростага характару: не любіў бываць на людзях і ігнараваў нешматлікія мясцовыя салоны. Малады мужчына чым далей, тым болей станавіўся пераборлівым у сувязях, а часта і ўвогуле выбіраў адзіноту, у абдымках якой засяроджваўся на чытанні «Кабзара» ў чарнігаўскім парку ці блукаў па барзненскіх вуліцах, як некалі Тарас Шаўчэнка. У праведзення сам-насам гадзіны ён пачынаў дапускаць думку, што свет, у якім круціцца, усе калегі па службе, засяроджаныя на ордэнах і пасадах, яму чужыя.

Выключэнне складала таварыства лекараў, да якога схіляла не толькі прыхільнасць да матчынага сваяка ў аддаленасці ад Бацькаўшчыны, але і агульная стомленасць пасля хваробы. Тыф зблізіў Багушэвіча з тымі, хто можна трымаў удар эпідэміі, хто працаваў удзень і ўночы, не шкадуючы сябе і штохвілінна рызыкуючы ўласным жыццём. Суботнімі вечарамі ён стаў наведвацца ў адзін з драўляных дамкоў нападсялянскай Барзны і нават прызвычаіўся бавіць там час за дэгустацыяй украінскага партвейну ды гульнёй у віст з перапыткамі на піццё кавы і паленне цыгарэт – заняткамі, традыцыйна прыпраўленымі размовамі пра гістарычныя лёсы палякаў былой Рэчы Паспалітай.

У гэтым невялікім гарадку, у закінутай людзьмі і Богам украінскай глухмені з бруднымі ўвесну і ўвосень небрукаванымі вуліцамі, па якіх няспешна гуляла хатняя жывёла і куды пошта прыязджала толькі два разы на тыдзень, Францішак ужо ўсіх у асноўным ведаў, а яго, чалавека аўтарытэтнага, тым больш зналі. Але ў адзін з такіх вечароў, увайшоўшы ў пярдні пакой правінцыйнага салона, ён зразумеў, што тут прысутнічае нехта, яму неведомы. Убраны падсвечнікамі раяль, што звычайна маўкліва стаяў у куце залы, сёння раптоўна загучаў. Мужчына запаволена рухаўся ў бок залы пад гукі Шапэна, але на момант спыніўся перад дзвярыма, нібы прадчуваючы значнасць наступнага моманту ў яго жыцці. Вытанчаная меланхалічная мелодыя сёмага вальса запрашала ўвайсці і нават зацягвала, у наступную хвіліну змяняючыся кароткімі фартэпіяннымі ўздыхамі ў рытме польскай мазуркі, – і ён адчыніў дзверы.

За раялем сядзела маладая жанчына з паставай каралевы ў зялёнай аксамітнай сукенцы моднага крою, пагружаная ў знешнія наіўнасць і прастату поўнай пачуцця мелодыі, якой аддавала сябе дарэшты. Адчуўшы, што нехта ўвайшоў, яна злёгка павярнула – і Францішак убачыў вытанчаную, упэўненую ва ўласнай абаяльнасці, прыгожую жанчыну. Іх

вочы сустрэліся, апаліўшы адзін аднаго жарам новага знаёмства і абяцаннем лёсаноснай узаемнасці.

Пасланую яму Богам жанчыну звалі Габрыэля, як анёла, і знешнасць яна мела амаль што анельскую, хоць і трошкі ганарлівы для боскіх пасланцоў пагляд. Прыяцелі зрабілі Францішку сапраўдны сюрпрыз, запрасіўшы да сябе далікатную польскую госцю – мінчанку з дому Шклёнікаў. «Габа, Габачка, Габуся», – паўтараў ён бязгучна, з непрыхаванай цікавасцю прыглядаючыся да жывога напаміну пра далёкую Бацькаўшчыну і сям'ю. У рысах новай знаёмай ён бачыў нешта ледзьве ўлоўнае, знаёмае, але забытае, што аддалена нагадвала выраз матчынага твару ў хвіліны задаволенасці ім, калі тая хваліла сына і глядзела з любоўю.

Габрыэля з задавальненнем карысталася нагодай прадэманстраваць земляку, калежскаму асэсару, сваю жаночую бездакорнасць, шляхетнасць, адукаванасць і ўменне трымацца. Упэўнена гаварыла на польскай і нямецкай мовах, а таксама трошкі на італьянскай, але асабліва любіла лапатаць па-французску, дэманструючы прыкметную абазнанасць і ў літаратуры на мове гэтага народа.

– Ці ўмее пані імправізаваць? – спытаў Францішак, запрашаючы новую знаёмую да папулярнай у салонах забавы вольнага музіцыравання.

– Не асабліва. Затое магу напісаць для пана кампазіцыю і выканаць яе пры наступнай сустрэчы.

Вечарам мужчына вярнуўся дадому ўзрушаны і не мог заснуць, не да канца ўсведамляючы прычыны нервовага ўздыму. Спачатку асацыяваў свой стан з напамінам пра радзіму, адкуль Габрыэля, запрошаная ў яго лекарскае таварыства, нядаўна прыехала наведаць сваякоў. Ён амаль да раніцы разважаў, прыкідваў, пакуль урэшце рэшт не адчуў, што прычыны яго хвалявання не толькі ў напаміне пра дом. Новая знаёмая прыадкрывала яму дзверы ў дагэтуль нязнанае жыццё: праз гэту жанчыну ён быў здольны здзейсніць тое, што выведзе за межы яго самога, дасць працяг у свеце, як гэта

некалі зрабіў бацька, абраўшы маці. Унутры Багушэвіча прачыналася сіла, якая давала магчымасць абараняць іншых і клапаціцца пра іх, – і яму ўпершыню захацелася стварыць свой уласны дом. Ім авалодала тое, што, як здагадваўся, заўсёды жыло ўнутры, схаванае і нябачнае, а цяпер, абуджанае, з усіх сіл ірвалася на свет і патрабавала звярнуць на сябе ўвагу. Пакутуючы ад бяссоння, ён неспадзявана падумаў, што хоча жыць з гэтай жанчынай, быць ёй мужам і нават хоча стаць бацькам. Праўда, не такім уладарным і патрабавальным, якога меў сам: ён будзе любіць і песціць сваіх дзяцей, каб яны сталелі ў спрыяльных, лагодных умовах.

Нейкая нітка сувязі ўзнікла паміж Францішкам і Габрыэляй у той вечар і не адпускала абодвух увесь тыдзень, прымушаючы думаць адно пра аднаго, узнаўляючы ў памяці гукі шапэнаўскай мелодыі, пагляды, размовы. Пры наступнай сустрэчы ў тым жа салоне на раялі была сыграна абяцаная кампазіцыя, якую аўтарка, стрымаўшы слова, напісала як падарунак для земляка. Залу запоўніла пластычная мелодыя, у якой поруч ішлі два рады нотаў, гуляючы адзін з адным, дапаўняючы і абумоўліваючы адзін аднаго. Акорды, у кожнай кропцы звязаныя таемным узаемадзеяннем, плылі ў паветры, уваходзячы між сабой у танец, які не паддаваўся кантролю і перадаваў нешта такое, што можна толькі перажыць душою, сэрцам і што немагчыма выказаць чалавечымі словамі. У паветры быццам луналі бесцялесныя анёлы і спявалі песню, лёгкую і шчаслівую, без болю і смутку, спараджаючы ў Францішку мару пра рай, салодкую тугу па дому быцця. Гукі становіліся то больш канцэнтраванымі і моцнымі і кружыліся, замыкаючыся ў сабе, то незвычайна расслабленымі і стомленымі, павольна разліваючыся па пакоі. Інтанацыя мяняла рытм і тэмп, ноты нервова дрыжэлі, набрынялыя то надзеяй і жаданнем, то страхам няпэўнасці – гэта была музыка жаночага захаплення і маўклівай згоды.

Аўтарка не дала музычнаму твору назвы, хоць ведала яе, але не магла дазволіць сабе агучыць ні адрасату, ні тым больш прысутным. Багушэвіч,

чалавек глыбокі і сур'ёзны, хоць і быў толькі аматарам у музыцы, адразу, як і кожны ў зале, адчуў сілу і сапраўднасць гэтага жаночага «Прызнання». Пад гукі створанай мелодыі душа выбрала душу, злучыўшы ў вечнасці два лёсы – мужчынскі і жаночы, якія некалі – так даўно, што забыліся, – ужо абяцалі сябе адно аднаму.

Францішак і Габрыэля неўзабаве абручыліся і затым пабраліся прыгожым асеннім днём у прысутнасці самых родных і блізкіх людзей, ды сталі віць гнездо ў далечыні ад радзімы ва ўкраінскім Канатопе. Мужчына і жанчына сталі пачуваць сябе больш шчаслівымі, таму што цяпер яны былі адно ў аднаго, спавядаліся адно аднаму, давалі адно аднаму так патрэбную на чужыне падтрымку.

Сужэнцаў яднаў і інтарэс да абуджэння ўкраінскага культурнага жыцця, якое з кожным годам адчувалася ўсё болей: шмат чыталі, наведвалі канцэрты, выставы. Муж і жонка праз украінскую мову і культуру знаёміліся з прыгожым, свабодным, годным народам і захапляліся яго славытымі постацямі. У маладых Багушэвічаў Украіна выклікала патрыятычныя думкі, нагадваючы, што і іх прашчурны былі вольнымі і незалежнымі і некалі мелі ўласную дзяржаву, таму ўсё ж недарэмна іх пакаленне пакідала свае лёсы ў крывавае паўстанцкае жэрла. І ў іх, на Бацькаўшчыне, ёсць свае вядомыя цывілізаванаму еўрапейскаму грамадству героі: Вітаўт, Касцюшка, Міцкевіч, Агінскі, Манюшка!

Праўда, прызнаныя ўсім светам рамантыкі Адам Міцкевіч, дагэтуль папулярны і амаль святы для грамадзян былой Рэчы Паспалітай, Ян Баршчэўскі з яго чароўным фантастычна-казачным светам айчыннай міфалогіі, у вачах Францішка пачыналі здавацца несучаснымі. У той час як мэтры перакладалі аўтэнтчнае, спадчыннае на штучную для асноўнай часткі іх народа польскую мову, украінцы здолелі вывесці сваю гаворку на ўзровень вядучай і загаварыць на ёй са светам. Яны паказалі ўсім, і найперш самім сабе, як на галоўную сцэну гісторыі выходзіць тое, што пакуль яшчэ

сціпла называюць культурай і што ў аснове яе ляжыць літаратура, творы якой сцвярджаюць важкасць пранесенай праз стагоддзі жывой мовы. Украінцы прадэманстравалі ўсім, што даўні прынцып «*cujus regio, ejus lingua*» («чыя ўлада, таго і мова») можа быць аспрэчаны.

Францішак, бачачы на свае вочы, як на спрадвечнай украінскай глебе вырастала, з кожным днём смялей прад'яўляючы сябе свету, нешта цікавае і вартае, інтуітыўна адчуваў, што падобнае трэба здзейсніць і жыхарам закінутага паўночна-заходняга краю, якія затрымаліся на раздарожжы – на мяжы дзвюх стыхій, перасячэнні заходняга і ўсходняга пачаткаў. Не было сумнення, што хада часу нараджае новыя формы грамадскага жыцця і што яго землякам неабходна іх адчуць і ўбачыць, спазнаць і зразумець, падтрымаць і ўзмацніць. Беларусы павінны, услед за прыкладам украінскага народа, узяўшы за аснову сваю старыжытную мову, накруціць на яе, як на верацяно, доўгую нітку народнай гісторыі, традыцыі, філасофіі, каб нарадзіць сваю вялікую культуру.

Аднойчы ён падзяліўся гэтымі патаемнымі думкамі з Габрыэляй:

– Самая распаўсюджаная ў Беларусі гаворка, якой карыстаюцца сяляне, дробная і сярэдняя шляхта, павінна загучаць на ўвесь свет, як гэта зрабіла ўкраінская!

– Мой дарагі, ты занадта заглыбіўся ў свет фантазій, – усміхнулася жонка.

– Добра валодаць чужымі мовамі, але найперш трэба шанаваць і песціць сваю. Беларускаю гаворку мы ўсе ўсмакталі з малаком маці, яна ўбудаваная ў нашу істоту, – глядзеў Францішак на Габу поўнымі захаплення і любові вачыма. – Трымаешся, як фрэйліна французскага імператара, як член каралеўскай фаміліі, а твой жа дзед уласна ручна апрацоўваў свой шляхецкі надзельчык!

У гэты момант, заўважыўшы іскру раздражнення ў вачах абранніцы, Багушэвіч упершыню адчуў, што яна мае адрозны погляд на свет і што ў ёй

адсутнічае нешта такое, што ўласціва яму ад прыроды. Але гэта не стрымлівала судовага следчага ў палёце яго думкі пра тое, каб ператварыць гаворку прашчураў, на якой напісаны Статут Вялікага Княства Літоўскага, у самадастатковую еўрапейскую мову – надаць, а, калі быць шчырым, то толькі вярнуць тыя ўласцівыя ёй у старадаўнія часы вагу і законнасць. Таму і расцвіло кнігадрукаванне, каб праз чытанне даць чалавеку асвету, зрабіць кожны народ вялікім і асобным, стварыць культурную мазаіку ў свеце. Літаратура павінна абапірацца на тое, што з’яўляецца ўвасабленнем повязі пакаленняў, што звязвае мінулае і будучыню з сучаснасцю, – на сапраўдную мову, якая жыве і квітнее на яго радзіме. Натхнёны культурна развітымі ўкраінцамі, шчасліва закаханы мужчына пачаў пісаць – пакуль што яшчэ на п’явучай суседскай мове – для сваёй Габачкі вершаваныя прызнанні, якія, аднак, незадаволены і расчараваны, адразу ж ірваў на дробныя кавалкі, адчуваючы ў словах незразумелую несапраўднасць.

Жыццё ішло, у маладых сталі з’яўляцца дзеці: спачатку названая ў гонар Францішкавай маці дачка Канстанцыя, а праз шэсць гадоў і сын Тамаш. Падараваўшы асабістае шчасце, у іншым лёс як быццам перастаў спрыяць судоваму следчаму, які заставаўся на той жа пасадзе і ў тым жа чыне, з той жа аплатай. Узнагароды ў падзяку за верную службу – ордэн святога Станіслава і ордэн святой Ганны – асабліва не адбіліся на матэрыяльным баку жыцця і не спрыялі кар’еры, таму, па сутнасці, заставаліся прыемнымі цацкамі. Немагчымасць сцвярджаць сябе ў прафесіі ціснула на мужчынскі і чалавечы гонар Багушэвіча і адмоўна уплывала на агульную атмасферу ў іх доме. Яго Габрыэля выходзіла замуж не за калежскага сакратара, а за будучага надворнага саветніка, але дагэтуль заставалася жонкай шараговага дробнага чыноўніка. А яна была звычайнай жанчынай: хацела разнастайна жыць, густоўна апрацаваць, бываць на людзях і прымаць у сябе, набываць прыгожую мэблю і вытанчаныя рэчы.

Дзеці хутка падрасталі, і бацька задумваўся пра спрыянне іх чалавечаму лёсу не толькі добрай адукацыяй, але і грашовым капіталам, які добра было б пакінуць пасля сябе. Паўстала патрэба больш рупліва клапаціцца пра будучыню нашчадкаў, якая павінна быць не горшай, а лепшай за бацькоўскую. Але Францішак з кожным годам усё болей адчуваў цяжар застою: былая задаволенасць прафесійнымі поспехамі даўно саступіла месца стану душнай зняволенасці службай. Ён пачаў вінаваціць у гэтым чужыну і нават ўпотаікі думаў: Бог карае сына за тое, што пакінуў Бацькаўшчыну. Сам не заўважыў, як яго пачаў раздражняць некалі такі прывабны стэп, што цяпер уяўляўся абрыдлай пустэчай без канца і краю, у якой няма ні кроплі паэзіі. Яму не ўдалося вызваліць родную зямлю ад імперскіх путаў, але трэба было спрыяць ёй інакш. Ён яшчэ не ўяўляў праўдзівых шляхоў, але выразна адчуваў патрэбу вяртацца да некалі бяздумна пакінутай на радзіме справы. Францішак болей не падзяляў бацькаву ідэю старой Польшчы, таму што вырас з яе, бачыў карані глыбей, адчуваў патрэбу весці работу на іншым, культурным ці сацыяльным полі.

Ад перажыванняў, звязаных з сямейнымі турботамі і працоўнымі цяжкасцямі, Францішак страціў апетыт і прыкметна схуднеў. Галоўнай жа прычынай агульнага пагаршэння і фізічнага, і нервовага стану стала тое, што мужчына паўгода амаль што не спаў, а ў тыя нешматлікія гадзіны, калі яму ўдавалася прыжмурыць вочы і ненадоўга забыцца, пакутаваў ад кашмараў. Яго змучыў ужо бачаны перад ад’ездам у Нежын сон пра рух па воднай паверхні ў драўляным караблі. Толькі цяпер суднам ніхто не кіраваў, яно гойдалася на хвалях, штохвілінна ледзьве не пераварочваючыся, а часам вецер ірваў ветразь ці ламаў мачту – і падарожны прыкладаў усе намаганні, каб утрымацца за слізкія, пакрытыя цвіллю барты. Такія сны забіралі апошнія сілы, і ўжо колькі разоў ён прачынаўся змакрэлы, стомлены перажываннем непамернага напружання. З абуджэннем мужчына адчуваў,

што яго рукі сціснуты ў кулакі, і знаходзіў крывавыя ранкі на далонях ад пазногцяў – знакі барацьбы з уяўнай стыхіяй.

Унутрана Багушэвіч разумеў, пра што гэтая начная пакута: столькі гадоў, ідучы па жыцці, падобна смелым мараходцам, плаванне якіх апісана старажытнымі паэтамі, ён імкнуўся пераадолець абмежаванні, знайсці прытулак быцця, уласны востраў – сваю зямлю. Шукаў сябе ў рабоце і кар’еры, у каханні і дзецях, але ў выніку яго пасудзіна ідзе па моры без капітана, кожны момант рызыкуе перакуліцца, калыхаючыся на бязлітасных, раўнадушных да падарожніка хвалях жыцця, а сам ён ледзьве-ледзьве трымаецца ў вандроўцы. У рэдкія хвіліны яснага бачання ён разумеў, што трэба нешта здзейсніць: зрабіць рашучы крок, які выцягне з замкнёнага кола ды надасць яго жыццю новы штуршок.

Неўзабаве імператар Аляксандр III, уступіўшы на трон, аб’весціў амністыю паўстанцам, якая дазваляла не асцерагацца пераследу і зняволення – прыйшла пара вяртання Францішка дадому.

III

Выязджаючы з украінскіх стэпаў, якія безнадзейна стамілі і надакучылі, Багушэвіч з нецярплівасцю чакаў з’яўлення сцяны непраходнага лесу, узгадваючы, як у дзяцінстве яны з бацькам і братамі палявалі ў гушчары Жупранскай пушчы, дзе было столькі звяроў і дзе самі Радзівілы любілі лавіць дзічыну. Зялёная коўдра, ахінаючы беларускія дарогі, паранейшаму лашчыла вока і душу, але гэтым разам у глыбіні лесу, які ў многіх мясцінах страціў былую гушчыню, адчуваўся прыкметны рух: то тут, то там стаялі коні, варушыліся людзі, чуліся гукі сякеры, якая без шкадавання ўпівалася ў векавечныя ствалы. Габрэі ў змове з прамыслоўцамі вывозілі дрэва ў Еўропу, выкарыстоўваючы трывушчыя спіны пакорлівых мужыкоў і

не думаючы пра наступствы для мясцовай прыроды, якая ўспрымалася толькі як сродак узбагачэння. На месца рускіх памешчыкаў, якія запаланілі Бацькаўшчыну напярэдадні ад'езду паўстанца ва Украіну, цяпер папрыходзілі новыя гаспадары жыцця – капіталісты, а сяляства, як і раней, толькі бяднела. Зусім згалелы за час амаль дваццацігадовай адсутнасці Францішка край задыхаўся ва ўмовах панавання чужынцаў, якія ўсё наступалі і наступалі сюды, падаецца, з усіх бакоў свету.

Але дарога дадому паказвала і добрае: шлях яго, дваццацітрохгадовага хлопца, з Беларусі ў Нежын доўжыўся каля трох дзён, а цяпер, дзякуючы пракладзенай Лібава-Роменскай чыгунцы, саракачатырохгадовы мужчына даімчаў да радзімы за паўтара дні. Вясной 1884 года ён упэўнена ступіў на віленскі перон, думаючы, што гэтымі сакавіцкімі днямі, у месяц свайго нараджэння, у чарговы раз пачынае жыццё спачатку, што атрымлівае яшчэ адзін шанец адбыцца як чалавек і як сын сваёй пакутлівай зямлі. Упершыню за доўгі час ён адчуў сябе на сваім месцы: ён там, дзе павінен быць, да яго вяртаецца страчанае з ад'ездам на чужыну, – жыццё ўваходзіць у спрыяльную каляіну.

Багушэвіч стаў прысяжным адвакатам у Віленскім акруговым судзе і разам з сям'ёй надоўга пасяліўся ў драўляным аднапавярховым доме на рагу вуліцы Коннай і старога рыначнага пляца. Яны з жонкай адразу адчулі розніцу паміж жыццём ва Украіне і на радзіме ў тым, што датычыць агульнай грамадскай і культурнай атмасферы. Беларусь цяпер успрымалася адзіна як Богам забыты куток зямлі, куды, здаецца, з часоў закрыцця цэнтраў інтэлектуальнай думкі – Віленскага ўніверсітэта і Горы-Горацкай акадэміі праз шчыльную заслону самадзяржаўя не траплялі ніякія ідэі з еўрапейскага свету, а таму і не нараджаліся свае. Ні на выставы, ні на канцэрты тут амаль ніхто не хадзіў: сужэнцы сядзелі ў напайпустых залах, не маючы з кім абмяняцца ўражаннямі. Прыкметны недахоп разумовага жыцця Вільня

кампенсавала іграю ў вінт і балямі, на якіх і Францішак па саслоўнаму абавязку мусіў час ад часу з'яўляцца.

Удыхнуўшы айчыннае паветра, мужчына ақунуўся ў адвакацкую практыку і пачаў жыць надзеяй зрабіць кар'еру: стаць сталым юрыстам, каб, умацаваўшы матэрыяльнае становішча, не толькі паклапаціцца пра сям'ю, але і – пасля бадзяння па Украіне, якое толькі адняло здароўе, – прынесці карысць Бацькаўшчыне. На чужыне думаў, што радзіма будзе спрыяць чалавеку адданаму і працавітаму, але яна сустрэла яго раўнадушна і дала хіба што няпэўную надзею на станоўчыя зрухі, якія, аднак, ніяк не спраўджваліся. Уплываў на гэта не толькі след яго адчувальнага ў сувязі з украінскай старонкай біяграфіі паўстанцкага мінула, але і непажаданае на тэрыторыі Расійскай імперыі каталіцтва. Уплывалі і рысы характару адваката – прынцыповасць і непадкупнасць, якія, аднак, не павялічылі колькасць добрых знаёмых у прафесійным коле. Судовая сістэма была апірышчам самадзяржаўя, а прысяжныя павераныя – сродкам падтрымання рускага закону, хоць туліўся той у непрыстасаваных сціпрых памяшканнях, дзе залы не здольныя змясціць прысутных, а сведкі чакаюць у разваленых сенцах. Шмат пытанняў выклікалі і самі суды, нягледзячы на нядаўнюю рэформу, таму што часта яшчэ да пасяджэння рыхтаваліся пастановы, якімі карысталіся пазбаўленыя сумлення суддзі:

Законы ж, а думачкі нашага брата,

Як ноч, а то дзень; гэта будні, то свята.

Паўсюль прысяжны павераны бачыў заняпад шчырасці і Праўды, месца якіх адразу ж, як лебяды на гародзе, займалі подласць і хцівасць. Гэта абарочвалася праблемамі ў матэрыяльнай і маральнай сферах жыцця чалавека і грамадства, таму перспектывы бачыліся змрочнымі. Але Францішак разумеў, што ён мусіць несці адказнасць у першую чаргу за сябе,

пачынаць з сябе, таму стараўся захоўваць у сэрцы спагаду: умацоўваў у сабе веру ў чалавека, надзею на яго паляпшэнне, нават пасля ўчыненага злачынства, і асаблівую ўвагу звяртаў на акалічнасці, якія – пад раўнадушнае маўчанне іншых – прывялі да няшчасця. Словам, адвакат паводзіў сябе нетыпова, выклікаючы здзіўленне ў калег, калі, напрыклад, свядома мірыў варожыя бакі, не даводзячы справу да суда, які толькі апаражняе кішэні ў адных і напаўняе ў другіх. Прыстойнаму чалавеку складана было змірыцца з тым, што заканадаўчая сістэма як быццам арыентавана не на выкараненне, а на падтрыманне і памнажэнне ўсяго адмоўнага.

Багушэвічавы прынцыпы спрыялі з’яўленню ў яго жыцці асяроддзя, у якім адчуваў сябе сапраўды патрэбным – удзячнай беднаты, што з асцярогай грукала ў дзверы яго віленскага дома, а затым сціпла тапталася ў пярэднім пакоі з надзеяй на тое, што «благадзецель» не адмовіць. І ён не адмаўляў землякам у грубых сялянскіх світках у просьбах парадзіць: на хаду складаў лісты, ахвяруючы сваім часам, і размаўляў як роўны. Была ў ім нейкая асаблівая чулівасць да ўсялякага зла, якая не дазваляла моўчкі падпарадкоўваць літары пісанага закону тое, што не адпавядала закону звычайнаму. Выхаваны з празмерна развітым маральна-этычным пачуццём, ён гатоў быў абараняць Праўду нават бясплатна. А наведвальнікі паволі шырылі на Віленшчыне славу Багушэвіча як мужыцкага адваката – добрага і бескарыслівага абаронцы сялянства.

У хвіліны шчырасці з сабой да мужчыны прыходзіла думка пра тое, што ён не любіў сваю прафесію, якая кожны дзень сутыкала з праявамі і людскай, і казённай несправядлівасці. Немагчымасць зрабіць кар’еру з апорай на сапраўдны, а не самадзяржаўны закон прыводзіла да расчаравання ў судовай справе і вымушала шукаць аддушыну ў сям’і. Ён з асаблівым імпэтам пачынаў абжываць уласны свет: стараўся быць добрым мужам і бацькам, адказна выконваць сямейныя абавязкі, якія некалі добраахвотна на сябе ўсклаў. Францішак усё так жа кахаў сваю Габрыэлю, праўда, у пачуццё

час па-здрадніцку стаў падмешваць драбінку недавальнення. Дакучаць яму пачынала тое, што некалі прыцягнула да жонкі: раней быў захоплены яе шляхетнасцю, адукаванасцю, выхаванасцю і жаночкасцю – цяпер жа раздражняўся, што найлепшыя рысы вядуць маці яго дзяцей да прыкрага стану разумовага і духоўнага банкруцтва. Яна мела добрую душу, але не магла пераадолець выдаткаў выхавання, набытых у сістэме тагачаснай адарванай ад рэальнага жыцця жаночай адукацыі. Габрыэля настойліва гаварыла ў сям’і па-французску, а з дзецьмі асабліва паслядоўна карысталася гэтай штучнай у краі, ілжывай, бессэнсоўнай мовай. Яна абараняла саслоўную культуру і не заўважала, што дзеецца вакол: сацыяльныя слаі раствараліся часам, таму што прывілегіяваная частка грамадства бяднела, як і большасць вясковага і гарадскога насельніцтва, затое некаторыя мужыкі, наадварот, багацелі і вучылі дзяцей на ўласныя грошы. Пакуль Габрыэля думала пра новыя ўборы для сябе і малых, свет перакульваўся дагары нагамі, хоць была ў тым бязладдзі надзея на сутнасныя змены, якія дапамогуць не столькі вярнуць былое, колькі ўсталяваць новае.

Калі ён адчуваў стомленасць ад гэтай жанчыны з-за таго, што агульных тэмаў для размовы ў іх з кожным годам становілася ўсё меней, у галаве чамусьці пачынала гучаць тая мелодыя «Прызнання». Тады гнеў паслабляў ціск жалезных абцугоў, а на яго месца прыходзіла адзінота, пашыраючы межы душы і вызваляючы месца нечаму новаму. Каб не труціць атмасферу ў сям’і, адвакату давялося змірыцца з пасткай, у якую трапіў: каханне да Габрыэлі ён атрымаў у падарунак, а сужэнства – у адплату, і цяпер мусіць разлічвацца кожны дзень.

Расчараванне ў жонцы і незадоволенасць стасункамі дзіўна змешваліся з пачуццём удзячнасці жанчыне, якая зрабіла яго не толькі мужам, але і бацькам. У глыбіні душы Францішак па-свойму зайздросціў прадстаўніцам чароўнага полу: яны маглі плоданасіць, быць жыццядайнымі – і так сцвярджаць сябе ў свеце, а ён не мог і як бы меў патрэбу ў жонцы, каб даць

нашчадкаў, а яна ў ім – не мела. Гэта выводзіла з раўнавагі, вымушала нешта сабе даказваць і нават употайкі задавацца пытаннем: хто і калі вырашыў што шлюб павінен быць вечным? У хвіліны нясцерпнага унутранага напружання Багушэвіч задумваўся, што яго трымае побач з жанчынай, якая не толькі не падзяляе яго ідэй і поглядаў, але нават не жадае зразумець ці хаця б паставіцца з павагай. І хоць у такія моманты ў галаве глухімі ўдарамі балюча адгукалася тое самае бацькава «кепска будзе», кожны раз, калі Францішак прымушаў сябе застацца з Габрыэляй, ён адчуваў, як унутры яго нараджаўся мужчына. Ад перажыванняў ён знешне спахмурнеў, набыў вастрывню і праніклівасць у паглядзе, а калі ў дадатак да звыклых вусоў пачаў стала насіць бараду, стаў зусім падобны да бацькі.

Чым часцей з’яўляліся на Коннай вяскоўцы і бедната, прыносячы з сабою сярмяжны пах і гукі грубай мовы, тым цяжэйшай становілася атмасфера ў доме Багушэвічаў. Габрыля па-ранейшаму іграла для мужа па вечарах любімыя творы Моцарта і Шапэна, але фартэпіянная ноты, заліваючы дом, не здольны былі напоўніць яе сэрца пачуццём любові да тых, каго муж лічыў вартымі. Жонцы, як і раней, хацелася цікавага жыцця, і з вяртаннем на радзіму атаясамлівалася надзея на паляпэнне, але справы ў Багушэвіча не ішлі: калі ва Украіне гняла адсутнасць кар’ерных перспектыв, то на радзіме стала яшчэ і не хапаць грошай. З безаплатным адвакатам жонцы даводзілася нярэдка самой быць і кухаркай, і настаўніцай, і аканомкай, а, улічваючы погляды мужа, замест таварыства высокіх паноў ёй выпадала вітаць у гасцёўні мужыкоў. Жанчына пакутавала і ад таго, што развіты розум мужа перакрываў дарогу яго пачуццям і яе душэўныя турботы заставаліся непачутымі, а яго – нявыказанымі. Ён звяртаўся да яе па-беларуску, а яна знарок, у знак пратэсту, адказвала па-французску, удаючы, што не чуе ці не разумее мужавых мужыцкіх слоў. У такія хвіліны Францішак пачынаў замыкацца ў сабе і з’едліва думаць пра тое, што іх з

Габрыэляй звялі, каб разам ужываць ежу і моўчкі чытаць у прысутнасці адно аднаго.

Духоўныя патрэбы Францішка не маглі задаволіць ні яго празмерна арыстакратычная жонка, ні яго прафесійнае кола, у большасці павярхоўнае, зацікаўленае толькі ў заробку. Пры ўсёй спагадзе адваката да сялянства, і з ім ён не мог наталіць смагу высакароднай шляхецкай душы і яснага розуму, які ўмеў бачыць далёка наперад і шмат прадчуваць. Карыстаючыся дамамогай свайго абаронцы, бедната ўсё ж такі лічыла яго вялікім дзіваком і задавалася пытаннямі: чаму пан у сялянскім ходзіць? для чаго размаўляе з імі памужыцку? навошта цікавіцца старымі паданнямі? Асноўная частка гэтай людской масы не верыла ў Багушэвічавы словы пра новы лад, да якога вядзе сама безупынная хада няўмольнага часу. Вясковец аддаваў належнае прыхільнаму пану ў добрым разуменні гаротнага сялянскага жыцця, аднак не здольны быў у адзін гістарычны момант пераадолець тое, што валодала ім стагоддзямі.

Тонкія памкненні віленскага сялянскага адваката былі зразумелыя хіба што людзям, якіх жыццё чамусьці заўсёды трымала ад яго на пэўнай адлегласці. Між тым, Францішка ўмацоўвала само адчуванне трывалай духоўнай повязі з такімі светапоглядна блізкімі яму асобамі, як Ян Карловіч з сям'ёй. Гэта ў лістах да яго Багушэвіч неаднойчы спавядаўся: «...*Нейкі дзіўны настрой прыгнятае мяне: пакуль я быў далёка ад радзімы і ад сваіх, хацеў, нібы таго біблейнага збавення, быць тут, а сёння... не бачу сваіх і шукаю іх ва ўспамінах. Што гэта? Дзе тое, чаго шукаў я, і дзе тыя берагі, за якія не будзе сягаць туга? Скуль жа той незразумелы настрой душы, тое неспатольнае жаданне чагосьці?.. Гэта павінна азначаць, што я не ўмею жыць рэальнасцю, але прызнацца ў гэтым не хачу!*» Карловіч быў духоўна блізкім Францішку, які гэтаму чалавеку давяраў думы і надзеі, клопаты і перажыванні, мог з ім быць сабою.

Выключаны ў тыя перадпаўстанцкія часы з універсітэта малады хлопец без спагады сябра не быў бы цяпер прысяжным павераным. Пад уплывам Карловіча Багушэвіч нечакана для сябе пачаў выходзіць і за межы рэгламентаванай царскім законам судова-следчай справы: стаў пісаць для «Краю» нататкі з невясёлага правінцыйнага віленскага жыцця. Спачатку сумняваўся ў сваіх здольнасцях, але, абаяваючыся на адвакацкі досвед, хутка выявіў уменне бачыць сутнасць справы і даносіць думку ў патрэбным, каб пакінуць жаданае ўражанне, выглядзе. Усё тая ж юрыдычная кампетэнцыя дазваляла Францішку напоўніцу праявіцца ў якасці публіцыста – у выкрыцці агульнаграмадскіх праблем, якія абмежаваны паспаліты вілянчук не хацеў бачыць за прыватнымі клопатамі. Не заўважалі людзі, як безадказнасцю распаўсюджваюць хваробу: частымі гасцямі ў горадзе з'яўляліся воспа, адзёр, дэфтэрыт і іншыя пошасці. Не заўважалі, як нехайнасцю памнажаюць бруд на гарадскіх вуліцах і як ён утварае паўсюдны жахлівы пах, які для многіх, на жаль, становіцца нормай. Гэта жывучы ў цеснай Вільні Францішак так палюбіў дажджы, якія добраахвотна і бескарысліва змывалі за неразумным чалавекам усе злачынствы і недагляды, і часта паўтараў сабе: «Бог стварыў вёску, а людзі горад».

Праз некалькі гадоў пасля вяртання на радзіму жыццёвыя пуцявіны прысяжнага паверанага перакрываюцца з дарогамі яшчэ аднаго годнага і прыгожага чалавека, якой нечакана для яго стала... жанчына. Жыхарка Гародні Эліза Ажэшка завочна была вядомая Францішку, і пра сустрэчу з ёй думалася неаднойчы, а раптам знайшоўся і агульны знаёмы калега Нагорскі. Амаль што равесніца Багушэвіча, у параўнанні з яго сціплым лёсам звычайнага чалавека, якому не шанцуе амаль што ва ўсім, нават у прыкрых дробязях, яна была прызнанай пісьменніцай, і публіцысткай, і ідэолагам. Сапраўдным святкам стала знаёмства з каралевай жывога слова і пакутлівай праўды, пяро якой, не па-жаночы смелае, не пакідала без увагі нічога, што мела патрэбу ў абароне. Яна дбала аб развіцці цярымасці і правах габрэяў,

распаўсюджанні асветы сярод сялянства, абароне слабога полу і яго самастойнасці. Паміж мужчынам і жанчынай узнікла шчырае сяброўства, якое сагравае не частымі сустрэчамі ці спавядальнасцю размоў, а хутчэй інтуітыўным адчуваннем агульнасці выпакутаваных за жыццё вышэйшых сэнсаў, без якіх усё астатняе робіцца нявартым.

У размовах з гэтай дальнабачнай і маштабнай ва ўсіх адносінах асобай Францішак канчаткова зразумеў, што вырас не толькі з бацькавай ідэі вяртання Польшчы ў межы Рэчы Паспалітай. Захапленне Ажэшкай, чалавечае і недзе мужчынскае (яго глушыў у сабе, не пакідаючы надзеі акрэпнуць і разгарэцца) дазволіла Багушэвічу адчуць, што светапоглядна ён перарос і традыцыйны шлюб, у якім стагоддзямі жылі бацькі і дзяды і ў якім ён таксама, паводле старасвецкага звычаю, рызыкнуў паспрабаваць сябе. Адукаваная, духоўна і інтэлектуальна развітая жанчына, якая засяроджваецца выключна на выхаванні дзяцей, абмяжоўваючы гэтым кола разумовых інтарэсаў, падавалася яму перажыткам часу. І ён гатоў быць прыняць эмансіпацыю слабога полу, калі яе паслядоўніцы будуць такімі ж годнымі і прыцягальнымі, як пані Эліза. Гэта жанчына стала адной з нямногіх, хто знайшоў у сабе смеласць і сілы развесціся з мужам, далёкім ад яе ідэйных перакананняў і разнастайных зацікаўленняў. З Ажэшкай Багушэвіча яднала і цікавасць да ўкраінскага культурнага жыцця: ён яго добра ведаў, а яна толькі вывучала, звяртаючыся па парады ці каб заручыцца падтрымкай у навадзённай сувязей. Галоўным жа, што іх лучыла і цягнула адзін да аднаго, была неадольная прага Праўды, яе адстойвання і служэння ёй: для яго – пераважна судовай Праўды, для яе – мастацкай, якую і ён вучыўся – не без заахвочвання сяброўкі – класці на паперу ў паэтычнай форме.

Ім адным, Карловічу і Ажэшцы, Францішак мог адкрыта і без асцярогі асуджэння ці асмяяння, як гэта бывала з іншымі, даверыць думкі пра тое, што досыць вялікаму народу быць полем бітвы Польшчы і Расіі, што тут, у Беларусі, на спрадвечным перакрываванні шляхоў, живе свая вялікая

гістарычная Праўда. Адвакат меў унутраную патрэбу зняць магільную пліту з тутэйшай зямлі і прад’явіць свету старажытны народ у яго велічы і прыгажосці, таму, вызваляючыся ад спраў, пакорліва ішоў ствараць сваю краіну ў кабінет віленскага дома. Адчуваў, як з-пад яго рук птушкай ірвецца да жыцця тое, што мае адвечнае права на існаванне і валодае такой сілай, якую цяпер няпроста і ўявіць, але якая неўзабаве выбухне. Край, які цяпер Францішак спрабаваў, увасобіўшы ў вершах, адкрыць для спадчынных жыхароў, у будучыні ўяўляўся яму прасторай росквіту высокай культуры. Яе вялікім аўтарам стане той сацыяльны слой, які ў вясковай прозе прыадкрывае свету Ажэшка. Беларускаю культуру некалі створыць адукаваны, развіты, забяспечаны, свабодны і ва ўсіх адносінах прыгожы беларускі бядняк: селянін, рамеснік, урэшце, сярмяжны шляхціц.

Культура гэта і цяпер жыла, але пасля няпростых для беларусаў апошніх стагоддзяў тулілася на самым доле народнага жыцця, таму што цяперашні так званы паўночна-заходні край даўно не мае правадыра – зацікаўленага ў духоўным станаўленні людзей і эканамічным развіцці гаспадаркі бацькі. Усё занепадае з кожным годам болей і болей, і ўжо немагчыма ігнараваць, не бачыць таго, што бязбацькаўшчына нарабіла тут. Нават вера, якая стагоддзі лучыла людзей, умацоўвала іх блізкасць і агульнасць, болей не можа быць скрэпай: яе аўтарытэт прыкметна пахіснуўся. З занятага тысячагоддзе таму п’едэсталу рэлігію змяшчае навука і ўкаранення ў штодзённае жыццё вынаходніцтвы, а завяршаюць падзенне Бога на зямлі мерапрыемствы па «абрусенні» мясцовага насельніцтва, якія рэгулярна праводзіць царская ўлада, знішчаючы дарэштны давер людзей да храма і якіх бы там ні было намеснікаў Бога на зямлі. Айчыне і яе насельнікам цяпер як ніколі патрэбны бацька, які дасць новую аб’яднальную сілу, нешта больш значнае і грунтоўнае, чым, на дзёрзкую думку Францішка, паводле прыкладу суседніх украінскага, чэшскага, балгарскага і іншых народаў, можа стаць жывая мова народа і створаная на ёй культура.

Высокая культура ўзнікае на глебе традыцыйнай, якую кожны чалавек выносіць з сям’і, засвойваючы там узоры мыслення і паводзінаў. І Багушэвіч яшчэ ў дзяцінстве намацаў свой культурны грунт – пераняў ад бацькі, затым сам стаў бацькам, а цяпер, страціўшы продка, застаўся адзіным вытокам звычайнай спадчыны для нашчадкаў. Бацька ў апошнія некалькі гадоў жыцця Францішка ва Украіне ў лістах настойліва клікаў сына дадому, спасылаючыся на шматлікія хваробы і немагчымасць з-за ўзросту трымаць Кушляны ў добрым стане. Вяртанне аказалася своєчасовым: літаральна праз некалькі месяцаў, адчуўшы, што цяпер ёсць на каго пакінуць родавае гняздо, Казімір Багушэвіч пайшоў у лепшы свет. Пахаваўшы бацьку, віленскі адвакат нечакана адчуў сябе галоўным мужчынам ва ўласнай не вельмі вялікай сям’і і нават з асалодай узяў на сябе гэта старшынства. Старэйшы брат Уладзіслаў меў слабое здароўе, не быў жанаты, таму не называўся ў ліку спадчыннікаў сядзібы і трымаўся ў Вільні разам з сям’ёй малодшага, Францішка, які, у адрозненне ад бацькавага першынца, падараваў продку дваіх унукаў. Сястра Ганна выйшла замуж і не патрабавала апекі, а Валяр’ян пасля паўстанцкіх падзей трывала асеў у Нямеччыне, таму сувязь з ім і яго блізкімі заўсёды была слабой. З Апалінарам, што жыве непадалёку ад Вільні, яны дамовіліся ў перспектыве, калі адвакацкая кар’ера Францішка пойдзе ўгору, пра выкуп ім братавай часткі кушлянскай спадчыны.

Старшынства ж ва ўласнай сям’і мужчыне не так добра ўдавалася, таму што рэалізаваны ім спосаб бацькоўства пачынаў даваць непажаданыя вынікі: ён стараўся быць больш мяккім і пяшчотным, чым яго ўласны бацька, – дзеці ж, падростаючы, пачалі ўспрымаць падатлівасць як слабасць характару. На стасунках адбівалася і неразуменне сям’ёй яго ідэалаў: маці не ўхваляла дапамогу сялянам – і малыя імгненна ўвабралі ў сябе яе зняважлівае стаўленне, таму агульны дэфіцыт павагі, які адчуваў Багушэвіч, быў у многім жончынай віной. Францішак зайздросціў бацьку з яго патрыярхальнай вялікасцю, павага да якой прывіталася з калыскі, распаўсюджваючыся ад

маці на ўсіх. Аўтарытэт галоўнага мужчыны ў сям’і быў нязрушны, таму цяпер сын шануе не толькі пісанья на паперы законы, але і негалосна прынятыя ў родзе і грамадстве. Чалавеку патрэбны аўтарытэт, а дзецям – бацька, таму ён павінен быў быць больш цвёрдым у сваім бацькоўстве, а цяпер яны зусім дарослыя і жывуць, як хочуць.

Але і традыцыйная этыка, якая надавала аўтарытэт бацьку, напрыканцы стагоддзя губляла значнасць: аграрнае грамадства змянялася індустрыяльным, а ў капіталістычным свеце адзінай мерай чалавека станавілася паспяховасць. Яе ўвасабленнем выступалі перамогі, здзяйсненні, прызнанне грамадствам і, канешне, матэрыяльныя дасягненні. Грошай жа, займаючыся дабрачыннасцю ў выглядзе бясплатнай абароны інтарэсаў бяссрэбранікаў, Францішак так і не зарабіў. Дзеці, як і жонка, хацелі бачыць перад сабой моцнага бацьку, а ён, хоць і больш упэўнена крочыў па роднаму віленскаму бруку, чым па ўкраінскаму, чамусьці адчуваў сябе тут яшчэ слабейшым. Яго як галоўнага ў сям’і ацэньваюць па грамадскай вазе – дэманстрацыі сілы ў той сацыяльнай ролі, якую іграе сярод людзей, па ступені іх павагі, па здольнасці абараніць сябе і блізкіх, у тым ліку матэрыяльна. Багушэвіч адчуваў недавальненне кар’ерай, па-ранейшаму жывучы надзеяй атрымаць пасаду сталага юрыста, і перажываў, што як бы не валодае ўласным жыццём. Часам яму здавалася, што сын глядзіць з папрокам, не разумеючы вялікай бацькавай сілы, якая заключалася ў здольнасці ісці па сваім шляху, не здраджваць сабе, быць верным Праўдзе. Тое, што было перавагай – уменне ісці супраць агульнай плыні і закаснелым грамадскім поглядам, заставацца шчырым, сумленным чалавекам – крэўным падавалася недахопам. Але і ён не мог ганарыцца гэтым як свядомым выбарам, таму што быў нявольнікам унутранага закону, кіраваўся асабістым духоўным заканадаўствам.

Муж зайздросціў жонцы, аўтарытэт якой у дзяцей быў непарушным: яны былі звязаны фізічна, яна насіла гэтых малых у сабе, нараджала ў

пакутах, выкармливала сваім целам – і дачка, і сын выпакутаваны Габрыэляй, што замацоўвала яе прыродны статус маці. У адрозненне ад шчасця мацярынства, бацькоўства ўяўлялася Францішку драмай, якая заключана ў тым, што мужчына не мае такой жывой, непасрэднай сувязі паміж сабой і дзіцем, што адчуванне еднасці неабходна намацаць, узнавіць, стварыць, прызнаць, здзейсніць. Мужчынская роля ў сям’і адрозная ад жаночай: жанчына ведае, як быць маці, а мужчыне трэба вучыцца, таму што, у адрозненне ад маці, бацькам трэба стаць. І адвакат стараўся: вернасць Габрыэлі і пастаянства ў сям’і былі вынікам жорсткай дысцыпліны і прагі адпавядаць атрыманым у спадчыну ідэалам. Яго продак вышэй за ўсё цаніў жонку і нашчадкаў – і ён павінен цаніць і быць ім удзячным.

Канстанцыя і Тамаш Багушэвічы былі ўжо даволі дарослыя, калі іх бацька ўсвядоміў сваю культурную – у адрозненне ад жаночай прыроднай – ролю ў сям’і, зразумеў адказнасць за светапогляд нашчадкаў. Паводле матчынага выхавання, дзеці лічылі сябе палякамі і адстойвалі прыналежнасць да прыгнечанай польскай дзяржавы – Рэчы Паспалітай, а яго любоў да сялянскай мовы і беларушчыны ўспрымалі ў якасці дзівацтва і саромеліся. Часам Францішак думаў, што ён спазніўся і прайграў жонцы, і ўсё ж намагаўся выканаць сваю бацькоўскую ролю ў сям’і: стаць настаўнікам, прывіць сапраўдныя каштоўнасці, давесці неабходнасць прафесійнага станаўлення. Дачка мела выдатны голас, які, як сцвярджалі яе настаўнікі ў еўрапейскім пансіянаце, даваў надзею выступаць у славутай La Scala, а сын добра маляваў. Бацька арыентаваў нашчадкаў на служэнне высакародным мэтам, каб іх заняткі былі карыснымі для Бацькаўшчыны і маглі стаць часткай нечага прыгожага і значнага.

– Туня, Тунька, Тунечка... – шаптаў ён сваёй улюбёнай першынецы, якую яшчэ нядаўна насіў на руках, – жыццю трэба надаваць сэнсы. Я хачу, каб і ты адшукала свой вялікі сэнс і з гонарам несла яго свету.

– Татачка! Калі ты і далей будзеш братацца з мужыкамі, ні адзін прыстойны чалавек не ажэніцца са мной, – хінулася да яго дачка, цалуючы ў скронь, і, прыціскаючы да сябе, асцярожна давала: – Дачкой вар’ята, сялянскага бацькі.

Дзеці не хацелі думаць самастойна, ім складана было прыняць бацькавы хлапаманскія каштоўнасці, і не дзіва: гэта высмейвалася не толькі маці, але і сваякамі, суседзямі, знаёмымі, нават школьнымі настаўнікамі. Прысяжны паверыны перажываў за будучыню нашчадкаў: яго гняло і мучыла, што ў іх, падобна сітуацыі, якая ўжо стагоддзі існуе на радзіме, няма сапраўднага аўтарытэта, такога, якога ён сам меў у выглядзе бацькі – чалавека са словам, важкасцю казання святара. У абставінах разбурэння старых каштоўнасцей і няпэўнасці новых, якія ледзьве прабіваліся на свет, будучыня насцярожвала і палохала. І бацька намагаўся даць нашчадкам апору, якой ён яе ўяўляў, таму настойліва вярнуў іх жыццёвыя сілы ў стваральнае рэчышча высокай культуры. З вялікімі спадзяваннямі ён знаёміў з Ажэшкай дачку, каб нахтніць яе гэтай ва ўсіх адносінах вартай жанчынай на станаўленне ў музычнай справе, як пры кожнай сустрэчы натхняўся сам, вяртаючыся з Гародні акрыленым і поўным запалу.

Не забываўся Францішак і бываць на радзіме, у родных Кушлянах, куды ад чыгуначнай станцыі Солы яго звычайна вазіў фурман Мацей – чалавек прыкладна аднолькавага з ім узросту і целаскладу. Мужчыны любілі паразмаўляць, і гаворка ў іх заўсёды была прадметная, таму што з селяніна складана было выцягнуць думкі на абстрактныя тэмы, якія цікавілі Францішка. Затое ў словах вяскоўца дыхала векавая мудрасць, народныя назіранні і светлыя ідэалы Праўды, якія шукалі яго прашчурны. Фурман распавядаў цікаўнаму седаку розныя гісторыі, выдуманя і рэальныя, і многія з іх Багушэвіч любіў затым пераносіць на паперу: пра хціўца і шуканы ім скарб на Святога Яна, пра падсалоджаны гарэлкай масавы перавод сялянства ў праваслаўных мужыкоў. Дзяцей у возчага нараджалася многа,

але засталіся жывымі трое: двое сыноў разышліся па свеце (аднаго забралі ў салдаты, другі паехаў у Амерыку шукаць долі), а з ім жыла дачка – нявеста без пасагу. Мацей валодаў невялікім надзельчыкам, з якога немагчыма было пракарміцца, але чыгунка давала сям’і падтрымку. Мужчына стала працаваў фурманам, развозіў панства са станцыі па ваколіцах, паганяючы коней пад перанятую ад бацькі прыгаворку «ой, гора ж маё!»

Шмат гадоў Багушэвіч з задавальненнем садзіўся ў Мацееў вазок, адчуваючы, што просты жупранскі мужык разумее яго лепей, чым адукаваныя калегі, якія легкадумна трацяць час на пільзенскае і флякі ў віленскіх кавярнях, на пустыя размовы ў Дваранскім клубе, што з кожным годам усё болей ператвараецца ў звычайную піўнушку. У размовах з возчыкам Францішак штораз задаваўся пытаннем: чым ён адрозніваецца ад гэтага чалавека, які таксама муж і бацька, таксама перажывае за лёс дзяцей і таксама не мае чым іх матэрыяльна падтрымаць? Мацей таксама сварыцца з забабоннай жонкай, якая не хоча пускаць дачку ў школу, сумняваючыся ў карысці навукі. Мацей, як і ён, амаль што пяцьдзясят гадоў таксама змагаецца з гэтым жыццём як умее, як можа і як у яго атрымліваецца. Адукаваны шляхціц кожны раз углядаўся ў твар селяніна, імкнучыся ўбачыць гэту знешне так відавочную розніцу між імі, але жыццё яе сцірала, як раўняла дрэвы ў адну суцэльную зялёную сцяну імклівая хада коней. У галаву адваката прыходзіла думка, што ён менш варты за фурмана, таму што, валодаючы большымі магчымасцямі, дадзенымі яму ад нараджэння саслоўем, павінен быў прынесці краю болей карысці. Гэты чалавек не бадзяўся бессэнсоўна па свеце, як Францішак, апусціўшы рукі, пакінуўшы люд на волю ліхога лёсу, аддаўшы край чужынцам, якія даўно адчуваюць сябе тут як дома, а, можа, і лепей, а неадлучна жыву на Бацькаўшчыне і служыў ёй як мог.

– А ці ведаеш ты, Мацей, што на тваёй мужыцкай мове некалі размаўлялі князі?! – запытаў селяніна Багушэвіч, каб вырвацца з кола нудных навязлівых думак.

– Князі? Гаварылі, як мае бацькі, як мы з вамі? – з недаверам пазіраў фурман. – Ой, гора ж маё!

Мацей нават і не ўяўляў старажытнасць вытокаў яго прыгожай гаворкі, якая даўно ўспрымалася выключна як тое, што прыніжае, падкрэслівае яго нявартасць і мізэрнасць, як тое, што кожнаму дае права да яго спіны. Не ўсведамляў Мацей і важкасць адвечнай справы чалавека яго племені, хоць усё навокал зроблена такімі, як ён: засаджаны палі, пабудаваны дамы, пракладзена праз Беларусь стужка чыгункі. Не ведаў Мацей, што менавіта яго мова, якая адвеку льецца з вуснаў згалелага, прыгнечанага, занядбанага шматмільённага народа, і робіць беларусаў паўнапраўнымі спадчыннікамі вялікай традыцыі і культуры.

– Калі я цяпер вяду размову з табой па-беларуску, значыць і яны маглі гаварыць так з тваімі прашчурамі. І ты павінен адчуваць вагу векавечнай працы сваіх бацькоў, ганарыцца як уласным мужыцтвам, так і сваёй роднай матчынай мовай, якую здолеў, у адрозненне ад тутэйшых паноў, пранесці скрозь стагоддзі.

Аднойчы Францішак неспадзявана знайшоў у Мацею прызнага слухача для сваіх напісаных па-беларуску вершаў і казак. Чытаць творы крэўным не выпадала: сям'я не вітала народнага вершаплётства, а ў шляхецкім коле падавала як забаву ці ўвогуле пазбягала ўзгадваць. Адвакат укладаў уласныя творы ў лісты да Карловіча і Ажэшкі ў спадзяванні атрымаць водгук на тое, што нараджалася ў яго сціпрых паэтычных практыкаваннях. Асабліва цешылі словы пані Элізы, якая ўхваляла вершы на беларускай мове, бачачы ў іх не толькі прыгажосць, але і значнасць – гістарычную своечасовасць узнікнення. Прачытаць народныя творы аматар рыфмавання мог і на культурных вечарынах, якія, праўда, былі ў затурканай Вільні рэдкасцю, аднак сведчылі, што рух народа да самаспазнання ўжо не спыніць. Багушэвіч з задавальненнем выпраўляў сям'ю на канікулы ў вёску, і, пачуваючы сябе саламяным удаўцом, аддаваўся творчай справе цалкам.

Кожную вольную ад юрыдычнай работы гадзіну ішоў у кабінет і, як павук, настойліва плёў там сваё беларускамоўнае павуцінне.

У вершаванні на роднай гаворцы ён не адчуваў традыцыі: быў перапоўнены павагай да мэтра Адама Міцкевіча, але ўвасоблены ім шляхецкі свет без думаў пра народ, які па-ранейшаму ў дні віленскіх кірмашоў утвараў чаргу каля дома прысяжнага паверанага на Коннай, быў пазбаўлены сэнсу. І хоць Багушэвіч сам нярэдка пачуваўся Конрадам Валенродам, дзесяцігоддзямі працуючы ў самадзяржаўнай судовай сістэме, ці героем казачна-рамантычных балад, вобраз самотнага бунтара згубіў для яго гістарычную значнасць. У свет павінны вось-вось выйсці, заявіць пра сябе мільёны забытых людзей, таму патрэбна стваральная праца па нараджэнні масавай асобы: чалавека неабходна ў вачах яго самога ўшляхціць, зрабіць вартым і годным, надаць яму правы, адукаваць. Перастаў здавальняць і Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, адарваны ад рэальных клопатаў Беларусі, ад якіх хаваўся ў пазбаўленае праўдзівага сялянскага грунту ідылічнае рыфмаванне, калі клаў на паперу гісторыі сяброўства добрых паноў з вернымі хлопамі. Францішак чуў у гэтым яшчэ і непатрэбнае самалюбаванне, якое на сыходзе стагоддзя выглядала нібы вызваленае вясною з-пад коўдры снега струхлелае леташняе лісце, непрыгожае і непатрэбнае.

Адзінае, у чым у паэта не было сумненняў, дык гэта ў тым, каб на поўную моц сваёй душы гаварыць свету Праўду, болей за тое, яму часам здавалася, што гэта не ён, а яна сама гаворыць у ім і крычыць праз яго. Праўдай для Багушэвіча даўно стала святая, таму што самім Богам дадзеная, мова, разам з вялізнай тэрыторыяй яе распаўсюджання і працяглай гісторыяй людю, што здаўна жыве тут. А цяпер – Францішак адчуваў усёй сваёй істотай – настаў час з’яднаць у адно ўзаемадапаўняльнае цэлае гэтыя тры апоры яго народа. Адвакат мусіў не толькі акрэсліць геаграфічныя межы Беларусі, але і вярнуць беларусам сябе – іх народную памяць ад часоў Вялікага Княства Літоўскага да сёння. Неабходна дапамагчы селяніну зрабіць

рашучы крок да самаўсведамлення – з тутэйшага ператварыць у беларуса, даць грамадству новую скрэпу ў выглядзе жывой гаворкі, ушляхетненай да магчымасці стварэння высокай літаратуры і культуры:

*Ой, нашто ж мне дана тая мая мова,
Як я не умею сказаць тое слова,
Каб яго пачулі, каб яго пазналі,
Каб яго, то слова, ды Праўдай назвалі;
Каб і разышлося то слова на свеце...
Каб жа тое слова ды людцоў з'яднала...
А без таго слова я – нямы калека!..*

Адкрыць простым людзям вартасць іх роднай мовы, паводле паэтавага пераканання, было выпакутаваным ім вялікім жыццёвым сэнсам, да якога паўвека пакутліва рухаўся. А каб сцвердзіць гэтую Праўду, каб абараніць не пісаны царом, а гэты тутэйшы, звычайны закон, неабходна было выкрыць у вершах усю самадзяржаўную сістэму, і ў прыватнасці юрыдычную практыку, якая была штодзённай вайной паміж сялянамі і памешчыкамі ды ўладай. Сваю работу Багушэвіч усё болей не любіў, але і быў ёй удзячны: судовыя працэсы давалі ідэі для творчасці, а, выступаючы на паседжаннях, ён адточваў уменне прамоўцы, здольнасць уплываць на людзей словам і справай. Цяпер прысяжны павераны мусіў, найперш унутрана, раз і назаўсёды не толькі развесці па розныя бакі царскі закон і Праўду, але і незваротна вызначыцца. Каб бескампрамісна ісці за Праўдай, трэба было канчаткова разысціся з прафесійнай суполкай – развітацца з дзялянкай свайго жыцця, адмовіцца ад часткі сябе.

«Дудку беларускую» ад імя добрага знаёмага Мацея Бурачка Францішак «скруціў» інтуітыўна: уклаў у кнігу гатовыя беларускія вершы, аздобіў прадмовай. У ёй канцэнтравана выклаў празрыстыя ідэі, стараючыся

быць зразумелым асноўнаму адрасату – беларускаму мужыку. Паэт даўно адчуваў цяжар вершаў, якія саспелі стаць нечым большым, таму цяпер спазнаваў радасць, уласціваю жанчыне, калі тая вызваляецца ад дзіцяці ўнутры, выпускаючы на свет Божы. І часам Багушэвічу здавалася, што не ён майстраваў зборнік, а яго нешта вяло, ім уладарна кіравала і вымушала здзяйсняць задуманае.

Лацінку выбраў як знак павагі да каталіцтва, прыгнечанага ў рускім свеце, ды і сама гэтая графіка падавалася больш прыстасванай перадаць жывыя беларускія гукі. Карэктура зборніка была страшэнна дрэннай, хоць – пры адсутнасці якіх бы там ні было выразна акрэсленых нормаў – такая недапрацоўка наўрад ці пашкодзіць чытанню ці разуменню. Выдавецкі працэс паказаў, што, каб наладзіць у Беларусі «музыку», мову трэба парадкаваць: збіраць народныя залацінкі, выпрацоўваць правілы вымаўлення і пісьма. У гэтым існавала рэальная патрэба: моўныя адрозненні ў рэгіёнах спарадзілі і яго навуковую спрэчку з Альгердам Абуховічам. Таму паэт падхапіў ідэю Карловіча пра складанне слоўніка беларускай мовы і стаў, спачатку чамусьці з асцярогай, ліставацца з Аляксандрам Ельскім пра падрыхтоўку беларускай граматыкі.

Калі Францішак узяў у рукі выданне, то не мог даць веры здзейсненаму: кранаў гладкую паперу, удыхаў пах свежай кнігі, гладзіў і прыціскаў да спакутаванага сэрца. Немалых намаганняў каштавала прысяжнаму паверанаму пераправіць выдадзеныя за свой кошт у друкарні Анчыца ў Кракаве цэлыя тры тысячы экзэмпляраў «Дудкі» праз расійскую мяжу. Цяпер ён самотна сядзеў у кабінцеце і пачуваўся сапраўдным кантрабандыстам, ганарліва параўноўваючы сябе з мэтрам Міцкевічам, кнігі якога некалі таемна вазілі з-за мяжы. *«На злосць шпікам цара зноў на шляхах глухіх / Жыд праз кардон вязе ў Літву стос кніг маіх»*, – з задавальненнем прамаўляў сам сабе. Тым часам свечка дагарала, і са сплываннем воску мужчына адчуваў прыемнае размякчэнне мозгу пасля цяжкага дня,

правальваючыся ў павярхоўны, які звычайна і застае яго ў крэсле, кароткі сон для хуткага адпачынку. Язык полымя дрыжэў ад ледзь улоўнага скразняку, і Францішку здавалася, што яго хістае назад і ўперад, управа і ўлева... Знаёмая пасудзіна паўстала ў свядомасці нечакана, гойдаючыся на хвалях велізарнага ляснага возера. Ён сам быў за штурвалам, вёў карабель па спакойнай роўнай паверхні вады, якая сінявата-блакітнай плямай расцягвалася далёка і з усіх бакоў замыкалася высокім шчыльным зялёным морам маўклівага лесу.

Прахапіўшыся хвілін праз пятнаццаць у поўнай цемры, Багушэвіч адчуваў сябе так, быццам праспаў некалькі гадзін, і цяпер меў поўную яснасць у галаве. Фонавы ўспамін пра сонную вандроўку па воднай паверхні пакінуў прыемны след, які фізічна разліваўся па целе здаровай сілай: ён сам вёў карабель па спрыяльнай вадзе, сам выбіраў шлях. На душы было лёгка і спакойна, ён, нарэшце, знайшоў тое, што шукаў у жыццёвым плаванні, здзейсніў сваю Праўду. Яна нарадзілася са шчырасці з сабой, а ўсё лішняе, чужое, навязанае, непатрэбнае адвалілася, як мёртвае шалупінне. Высветлілася, што само жыццё не мае ніякага сэнсу, але ўсім даецца магчымасць знайсці свой. І ён знайшоў: сумленне, закон, абавязак сталі ўладарамі яго лёсу і скіравалі на шлях служэння беларускай зямлі і яе народу справай, творчасцю, жыццём.

За зборнікам пабачыла свет народжанае з назіранняў над народным жыццём апавяданне «Тралялёначка», якое магло б стаць і аповесцю. З выхадам двух папяровых скарбаў у прысяжнага паверанага з'явіўся яшчэ адзін клопат і справа гонару – неабходнасць вярнуць свайму нязменнаму мецэнату Карловічу грашовую дапамогу, без якой наўрад ці ўдалося б выпусціць кнігі. Немагчымасць па збегу гаспадарчых абставінаў хутка разлічыцца з зычлівым сябрам выклікала вялікі сорам: лягчэй было б голаму прайсціся па вуліцах Вільні, чым бясконца выбачацца і прасіць чарговай адтэрміноўкі. Справы ў бясплатнага юрыста ішлі, як звычайна, слаба, таму спадзяваўся на спадчыну ўлюблёнага ў яго і хлапаманскія праекты набожнага

варшаўскага дзядзечкі. На свой сорам, паэт цяпер адчуваў сябе падобна пушкінскаму Яўгену Анегіну, якому даводзілася *«вздохать и думать про себя: когда же черт возьмет тебя!»*

І ўсё ж цяпер, пасля чарады цяжкіх, духоўна і фізічна зніштажальных гадоў, пасля яго валацужнага жыцця, бяздумна патрачанага на прамыванне цукру ў вадзе, ён упершыню адчуў надзею, што цяпер лёс паверне да лепшага. Францішак заўсёды ведаў, што ўнутры яго ёсць нейкая жывёльная сіла, якую ён ігнаруе, ад якой уцякае, таму жыццё і помсціць яму за гэта гнятлівай атмасферай у сям’і і на працы, а цяпер ён усвядоміў і вызваліў гэту сілу – вывеў на паверхню.

Пасля выдання кніжак жыццё ўзнагародзіла Багушэвіча знаёствам з чалавекам, які стаў яго аднадумцам – Зыгмунтам Нагродскім. Паміж імі завязалася добрае сяброўства, якое рэдка здараецца з людзьмі ў перыяд, калі жыццё перакульваецца за палову. Іх даўно вяла адзін да аднаго «Дудка», якая атрымала розгалас у інтэлігенцкім асяродку пасля археалагічнага з’езду 1893 года. Перачытаўшы вершы Бурачка, зацікаўлены беларушчынай Зыгмунт загарэўся асабіста пагаварыць з паэтам, а пасля знаёмства паміж адвакатам і ўладальнікам віленскай крамы сельскагаспадарчага начыння амаль адразу ўсталяваліся прязныя адносіны. Нагродскі быў адным з нямногіх, хто вітаў чалавечую і мастацкую смеласць прыроджанай культурнай і палітычнай «польскасці», але і па-мастацку заявіць пра свае погляды на ўсю Беларусь. Францішак і Зыгмунт змаглі разгледзець адно ў адным не толькі аднадумцаў, якія атаясамлівалі будучыню з часам, калі селянін стане асноўным спажывцом і стваральнікам культурных скарбаў, але і такую нешматлікую ў краі духоўную эліту.

Бачачы Зыгмунта ў простаі вопратцы, Багушэвіч з задавальненнем усміхаўся:

– Мы з табой адчулі смак у сялянскай адзежы, – гаварыў, паціскаючы руку. – Але ці не лепей будзе паздымаць світы з беднаты і ўбраць яе ў шляхецкія строі?

– Сталыя пакупнікі маёй крамы наўрад ці апрануць твой сурдут, і ведаеш чаму? – падтрымаў іранічны тон Нагродскі. – Шорніку ў ім не з рукі вырабляць зброю, краўцу – рэзаць тканіну. І селяніну гузікі могуць перашкаджаць у штодзённых занятках.

У адну з паездак з Солаў у Кушляны паэт падараваў «Дудку» Мацею (ён жа так шчодро і бескарысліва натхняў сваімі аповедамі, насычанымі сакавітымі словамі!), не спяшаючыся, аднак, прызнавацца ў аўтарстве. І ўжо ў наступную сустрэчу возчык захоплена дзяліўся ўражаннямі ад чытання тэкстаў гэтага новага сялянскага «Псалтыра», напісанага добрым знаўцам мужыцкага праўдашукальніцтва. Францішак сэрцам усміхаўся таму, што кніга, як скарб, ляжыць у фурмана за абразамі, а ў нядзелю пасля абедні жупранцы яе разам чытаюць.

З запалам падганяючы коней, Мацей на памяць дэкламаваў напісаныя Бурачком радкі:

*Не люблю я места (па-расейску горад).
Надта там цяснота і вялікі сморад.
А паноў як маку ды серад гароду,
Апроч таго пропасць рознага народу!
Наш брат як увойдзе, – сам сябе баіцца:
Ці ісці без шапкі, ці гдзе пакланіцца?
Дык надта ж і стыдна, каб не памыліцца:
Пакланіцца неміу ці якому жыду!
Няхай яго сточа – набярэшся стыду;
Няхай лепей з дому я той дзень не выйду.*

Пасля гэтай размовы Францішак пачаў заўважаць, што час быццам разганяецца, забіраючы з сабой дні і гадзіны яго жыцця, і трэба спяшацца далей ладзіць для тутэйшых жыхароў «музыку». Перастаўшы пісаць допісы ў «Край» (не хацелася болей падтрымліваць польскую ініцыятыву), ён вызваліў вялікі кавалак часу для літаратурных спраў. Паэтам кірвала адчуванне асаблівай місіі – данесці прыадкрытыя яму вялікія сэнсы да знямелага беларуса, патрэба расказаць пра старадаўнасць іх годнага, некалі вядомага ўсяму свету племені. Таму Францішак паслухмяна падпарадкоўваўся абавязку: ішоў і пісаў, пратоптваючы сцежку ў будучыню мільёнам, часткай якіх лічыў сябе. Гэта будучыня была з развітай гаспадаркай і медыцынай, добрымі дарогамі і мастамі, густымі лясамі, апрацаванымі палямі, чыстымі гарадамі, а валодалі скарбамі радзімы не прыхадні, што цяпер запраўляюць, а карэнныя, тутэйшыя людзі.

Цяпер паэту ці не ўпершыню было чым натхняцца: ён адкрыў для сябе народныя песні Яна Чачота, кожны вечар чытаў іх – і ў яго жвава нараджаліся ўласныя песні. Але над запланаваным наступным зборнікам – «Смыком беларускім» Францішак неяк болей разважаў, прыкідваў. Быў перакананы ў тым, што кожнае яго слова павінна дыхаць жыццём і клікаць на Страшны суд. Адвечная традыцыя мусіць загаварыць у томіку, а разам з ёй – закрычаць на ўвесь голас пра свае крываваыя раны і набалелыя патрэбы і сам беларускі мужык.

Апроч песень Чачота і Мацеевага захаплення Францішка незвычайна натхніла лютня: хоць быў хворы на прывезенае з няўдалай паездкі ў Варшаву запаленне лёгкіх, вырашыў наведаць канцэрт Варшаўскага харавога таварыства у Вільні. Узнёслаць грання старажытнага музычнага інструмента, які цяпер набываў другое жыццё, уразіла творцу: заплюшчыўшы вочы, каб цалкам трапіць пад уладу мелодыі, ён узгадаў, як пад гукі фартэпіяна пакахаў Габрыэлю – жанчыну з анельскім імем і зусім не анельскім характарам. Лютня іграла экспрэсіўна, але і эпічна адначасова, а

калі б яго спыталі, пра што было тое гранне, ён адказаў бы: пра ўсё і пра нішто. Але музыка трапляла ў самае чалавечае нутро, прымушаючы пракручваць у галаве ўсё сваё бадзяжнае жыццё.

Даседзець да канца канцэрта не ўдалося (надта нывдвіў ад надакучлівай хваробы левы бок), але, выходзячы з залы, чулівы паэт зразумеў, якім павінен быць яго верш. Гэтым «Смыком» адвакат у чарговы раз мусіць давесці беларускаму чытачу, што трэба не хваліць побыт амаль распыленага гісторыяй саслоўя ў «Панскіх ігрышчах», а паказваць народу яго штодзённасць у працы і ў адпачынку: распачна і бязлітасна біць у самае сэрца, шчыра спавядацца і плакаць, крычаць і пратэставаць, «перакоўваючы» ў мастацтва само народнае жыццё.

Такое гранне патрабавала ад музыкі нейкага ахвяравання: адно ён ужо здзейсніў сваёй «Дудкай», унутрана адмовіўшыся ад пісанага царскага Закону і сваёй часткі юрыста і службоўца. Ідэю «польскасці», па-ранейшаму дарагую яго сям'і, ён таксама даўно адрываў, а цяпер скіраваў намаганні на выкараненне таго, што найбольш атаясамлівалася з ёю, – «панскасці» на карысць будучыні шматлікага простага народа. Яго саслоўе, размытае і пераплаўленае часам, перажывала агонію і цяпер павінна было канчаткова падпарадкавацца гістарычнай хадзе – саступіць месца тым, якіх усё яшчэ называюць нізамі. Нешта падказвала Францішку, што неўзабаве настане час, калі быць панам будзе сорамна і нават у нечым небяспечна, таму што належнае месца зойме духоўнае высакародства. Сцвердзіць вартасць селяніна, зрабіць яго сапраўдным чалавекам мела на ўвазе для шляхціца Багушэвіча знішчыць яшчэ адну, прыроджаную частку сябе. Пад навязлівы шэпт абавязку ён раз за разам ішоў у кабінет і там здзяйсняў сваю саслоўную і творчую ахвяру, а рука выводзіла радкі:

Маліся ж, бабулька, да Бога,

Каб я панам ніколі не быў...

Каб людзей прызнаваў за братоў...

Каб за край быў умерці гатоў...

Каб не здрадзіў за грошы свой люд...

Дык прасі ж ты у Бога, малі...

За вобразам Мацея Бурачка ў «Дудцы» Францішак разам і хаваўся ад самадзяржаўных уладаў, і набліжаўся да мужыка, а цяпер выдуманы ім Сымон Рэўка з-пад Барысава сваім «Смыком беларускім» мусіў жывіць і шырыць упершыню маніфэставаную папярэднікам «беларускасць». Ствараючы ў айчыннай прасторы атмасферу шматлікасці такіх простых, але адукаваных мужыкоў, як самі, няхай містыфікаванья аўтары стануць правадырамі народа ў культуру. Яны пакажуць натуральную прыналежнасць тутэйшых адзін да аднаго і з'яднаюць у супольнасць агульнай мовай, зямлёй, гісторыяй. Мацей з Сымонам наблізяць час, калі з'явіцца калектыўны бацька, каб сцвердзіць і ўмацаваць адзінства, ігнараваць якое ўжо немагчыма. Настане спрыяльны момант – і непраяўленае стане бачным, каб павесці ў будучыню мільёны беларусаў.

Між тым свядомае віленскае грамадства, з якім даводзілася мець узаемадачынненні Багушэвічу, не далучалася да яго поглядаў пра вызначальную ролю беларускай гаворкі. Яно падзялялася на два традыцыйныя лагеры: польскі – яму не хапала шырыні поглядаў, бачання агульнай перспектывы разгортвання еўрапейскай гісторыі, рускі – ён абслугоўваў імперскія інтарэсы, рабіў агрэсіўныя захады ў бок польскага і быў асабліва варожы да тых нямногіх, якія асмельваліся называць сябе беларусамі – выхадцаў з Вялікага Княства Літоўскага. З-за сваіх хлапаманскіх заціўленняў Францішак не мог адчуваць сябе сваім у коле палякаў, а рускія толькі абуралі яго тым, што прыязджалі сюды за падвойнымі пенсіямі і ўзнагародамі, якія зарабляліся гвалтам і прыгнётам бяспраўнага мясцовага насельніцтва. Паэту цяжка было чуць на інтэлігенцкіх

сходках, дзе музыка Глінкі і Чайкоўскага выжывала з салонаў Шапэна, Агінскага і Манюшку, рускую мову, тым больш ад саміх палякаў.

Абаронцу мужыкоў на свецкіх прыёмах таксама не радаваліся: ён выклікаў раздражненне, здольны ўвайсці ў залу да выпешчаных шляхціцаў у простай дамацканай світцы і высокіх мужыцкіх ботах. Здзеклівыя погляды, стрыманыя смяшкі даўно сталі спадарожнікамі паэта ў такіх выхадах, а з часам ён пачаў зусім пазбягаць грамадства, адчуваючы недахоп сугучных яму духоўных памкненняў у віленскім асяроддзі. Францішак глядзеў на яго ўсё болей крытычна, што абарочвалася рэзкімі слоўнымі выпадамі з яго боку і ў вусным, і ў пісьмовым выглядзе: знаёмыя натыкаліся на з’ездлівыя публікацыі ў газетах, пазнавалі сябе ў героях сатырычных вершаў, напісаных па-польску і – чамусьці гэта ўспрымалася асабліва абразліва – па-беларуску. Усё часцей Багушэвічу даводзілася чуць за спінай здзеклівае для тых, хто прамаўляў, і зусім не крыўднае для яго «хлоп» – яно выклікала хіба апатычную ўсмішку на вуснах.

Калі аднойчы на віншаванні старшыні адвакацкай рады Тадэвуша Буйка з нагоды дваццаціпяцігадовага юбілея яго працы ў самадзяржаўнай машыне Шастакоўскі пачаў гаварыць прывітальнае слова па-руску, то выклікаў незадаволенасць прысутных палякаў. Ужыванне польскай мовы ў Дваранскім клубе было даўно забаронена, але тут, на прыватнай кватэры рускія словы гучалі як страшэнная непавага да краю і многіх прысутных. У той час як усе здрадліва маўчалі, Багушэвіч дэманстратыўна выйшаў з пакоя, з абурэннем грукнуўшы дзвярыма, і гэта стала пачаткам чарады лёсаносных падзей у яго жыцці. Хтосьці бачыў у ім ворага, хтосьці пабойваўся, не жадаючы стаць героем фельетона ці эпіграмы, а хтосьці, гледзячы на іншых, проста пераставаў вітацца.

Абставіны вялі паэта да родных Кушлянаў: напрыканцы шостага дзясятку Бог ласкава паглядзеў на прысяжнага паверанага – і пасля зневажальнай судовай цяганіны са сваякамі ён атрымаў спадчыну заможнага

варшаўскага дзядзькі Тадэвуша Багушэвіча. Ён спачуваў пляменніку і спагадаў яго высокім ідэалам, таму што сам паклаў жыццё на алтар ідэі: быў паўстанцам і шмат гадоў правёў у далечыні ад радзімы ў ссылцы. Францішак мог думаць пра выкуп часткі сядзібы ў брата, якую цяпер з правам адзінаўладнага спадчынніка зойме пасля бацькі. Але маёнтак патрабаваў ад уладальніка ўкладання грошай і сіл, таму што арандатары за столькі гадоў нядбайнага гаспадарання разбілі Кушляны дашчэнтку. Там давялося ўсё аднаўляць, а найперш будаваць новую хату:

*Кепска ж мая хатка, падваліна згніла,
І дымна, і зімна, а мне яна міла;
Не буду мяняцца, хоць бы і на замкі, –
Калок свой мілейшы, як чужыя клямкі.*

Неўзабаве пераезд сям’і Багушэвічаў з душнай Вільні ў вёску быў здзейснены, а ўслед за людзьмі і рэчамі прыехалі дзве фурманкі з кнігамі. Сярод іх пераважалі юрыдычныя талмуды – усё тое, што адабрала ў Францішка лепшую частку яго жыцця. Але была тут і іншая літаратура, якая адлюстроўвала другія зацікаўленні віленскага адваката: томікі Дуніна-Марцінкевіча, Сыракомлі, Шаўчэнкі, Салтыкова-Шчадрына, Някрасава. Кожны з асобнікаў упрыгожвала акуратная пячатка іх уладальніка – «Францішак Багушэвіч». Пасля ганаровага размяшчэння ў кабінэце родавага маёнтка кнігі сталі вернымі суразмоўцамі паэта, у іх маўклівым таварыстве ён працягваў сваімі сціплымі сіламі ствараць вялікую будучыню беларусаў. А яна ўжо ірвалася на шырокі вольны прастор, прагна ўбіраючы самааддана прысвечаныя ёй гадзіны, вечары і месяцы яго ўбогага, як нярэдка думаў, жыцця. Францішак нудзіўся самотнасцю – і хацеў яе, адчуваў сябе забытым і пакінутым – і сам адмаўляўся ад стасункаў з тымі, хто лічыў яго здраднікам

польскай ідэі. У кабінэце хаваўся не толькі ад віленскага кола, але і ад сям’і – захоўваў вернасць сабе.

Служыў культуры чынным удзелам у рабоце таёмнага юбілейнага камітэту, стараннямі якога пасля працяглай падрыхтоўкі быў урачыста адкрыты помнік Адаму Міцкевічу ў Варшаве. А цяпер Францішак клапаціўся пра ўсталяванне мемарыяльнай дошкі з бюстам знакамітаму зямляку ў віленскім касцёле Святога Яна. З гэтай нагоды прасіў Ажэшку, акружаную ў Гародні зацікаўленымі справамі культуры людзьмі, дапамагчы ў зборы сродкаў, а заадно высылаў для яе гербарыя сабраныя ў самотных ранішніх праходках расліны. Габрыэля ж папракала мужа, што ён прачынаўся па сялянску рана, каб блукаць па ваколіцах або працаваць з мужыкамі ў садзе і гародзе. Выходзячы яшчэ да свету, Францішак з асалодай хадзіў паляваць на дзікоў і зайцоў у жупранскі лес, узгадваючы, як у маленстве іх з братамі да гэтага занятку прывучаў строгі бацька: паказваў, дзе лепей шукаць дзічыну, як высочваць і падпільноўваць зручны для дакладнага стрэлу момант. Цяпер паляванне выратоўвала, калі хацелася пазбегнуць баўлення часу з суседзьмі, якіх не надта любіў: убачыўшы нежаданы вазок, браў стрэльбу і кіраваўся ў лес, каб не давялося слухаць нудныя байкі. Тым больш не ўсе візіты былі бескарыслівымі: шляхта, ведаючы пра адсутнасць у адваката прымітыўнай прагі нажыцца, разлічвала на яго кампетэнцыю. Але з гэтымі людзьмі, што так любілі судзіцца па ўсялякай дробезі, ён быў па-свойму прынцыповы і без грошай працаваць не хацеў.

Затое, як некалі маці, заўсёды вітаў і падтрымліваў сялянскіх дзяцей: карміў іх хлебам і дэкламаваў «Свінню і жалуды» па-беларуску, назіраючы, як малыя рэагуюць на пачутыя ад пана беларускія вершы. Не адмаўляў у просьбах і іх бацькам: ні ў тым, што датычыць грашовых пазыкаў, ні ў тым, што звязана з яго прафесіяй, хоць яна з кожным днём, праведзеным на сталым жыхарстве ў Кушлянах, пачынала здавацца ўжо нечым далёкім і несапраўдным. Пасля гэтых размоў з сялянамі ён ішоў у кабінет, каб

занатаваць цікавыя беларускія словы ці пакласці на паперу расказаныя яму казкі. Хоць многае з пачутага ён ведаў з дзяцінства, гэта і было галоўнай падзякай ад вяскоўца, іншай Багушэвічу было не трэба.

Даводзячы да ладу сядзібу, неаднойчы з захапленнем і спадарожным гэтаму пачуццём незадавальнення сабой узгадваў удалага прадпрымальніка, які заняў пасаду губернатара Мінска. За сваё жыццё Францішку хіба што ўдасца навесці парадак у Кушлянах, у той час як на дваццаць гадоў маладзейшы за яго Карл Чапскі здолеў «прычасаць» старажытны горад на сучасны лад, надаць яму еўрапейскае аблічча. Новы губернатар праклаў конку і засцяліў вуліцы брукам, арганізаваў радзільны прытулак ды адкрыў шпіталі для бяздомных і абяздоленых. Але ў пераліку яго заслуг не толькі наданне знешняга бляску: ён працягвае телефонную лінію, будзе электрастанцыю, развівае вадаправод і каналізацыю. Чапскі падтрымлівае мастацтва і спорт, плануе вываз з гораду смецця – гэта значыць, вырашае праблему, якая ўсё віленскае жыццё не давала спакою паэту і з якой ён так і не здолеў справіцца, хоць звяртаў увагу грамадскасці. Падобна Багушэвічу, істотна апярэджваючы свой час, губернатар таксама вымушаны пакутаваць ад непаразумення і працаваць бясплатна, але, у адрозненне ад адваката, Чапскі здолеў здзейсніць так многа, што яго будуць памятаць і шанаваць нашчадкі як сапраўднага бацьку цяперашняга і будучага Мінска.

У такіх нярадасных думках аўтар беларускіх «Дудкі» і «Смыка», каб заставацца добрым сынам, аздабляў бацькаву магілу любімым ядлоўцам і з прыкрасцю прызнаваўся сабе ў тым, што не заслужыў ні славы, ні памяці. Таму Францішак засцерагаў дзяцей ставіць на сваёй магіле помнік, пагаджаючыся толькі на просты драўляны крыж, які быў у тых, каго ён абараняў у судовых сутычках з памешчыкамі і ўладамі, каго рабіў героямі сваіх паэтычных зборнікаў. Адчуваючы хуткаплыннасць жыцця, мужчына пачаў садзіць алею каштанаў у Кушлянах, дзе род Багушэвічаў жыў ужо

болей чым паўтара стагоддзя, каб пакінуць нешта прыгожае і вечнае на спадчыннай зямлі і пасля сябе.

У ліку сталых гасцей паэта ў Кушлянах быў яго сябар Зыгмунт Нагродскі, які таксама па-свойму падтрымліваў і развіваў культурны рух на Бацькаўшчыне. Напрыклад, распаўсюджваў багушэвічаву «Дудку» сярод пакупнікоў сваёй крамы – сялян і рамеснікаў, а, калі томік разышоўся, то на свае грошы перавыдаў яго ў Кракаве. Сябар з задавальненнем прыязджаў распавесці пра справы ды пацікавіцца пра здароўе Францішка, які чамусьці стаў шмат скардзіцца на жыццё. Скруха з’ядала Багушэвіча, што цэнзура не прапусціла «Беларускія апавяданні»: ехаць за мяжу ў яго, яшчэ нестарога, але хваравітага, не было ахвоты, але на што ён спадзяваўся, здаючы рукапіс у віленскую друкарню, калі жыве ў Расіі, якая забараняе друк па-беларуску? «Кепска будзе», – паўтараў Нагродскаму пранесеныя праз жыццё бацькавыя словы. Загубленае цэнзурай магло б стаць добрым задзелам для стварэння беларускай нацыянальнай прозы, якая патрабавала больш засяроджанай, канцэнтраванай працы, у параўнанні з лёгкім і хуткім вершам. Пісьменнік перажываў, што, калі не паспее давесці да выдання, то прападзе і амаль гатовая наступная яго «жалейка» – «Скрыпка беларуская» з вершаванымі і праязічнымі творами. Жонка з дзецьмі па-ранейшаму скептычна глядзелі на місіянерства «беларускасці», таму – не было падстаў сумнявацца – загубяць і недапісаныя творы, і недароблены слоўнік. З кожным днём становілася ўсё болей адчувальнай улада сваякоў над старым нямоглым мужам і бацькам, таму ён употайкі паказваў пану Зыгмунту хованку з запісамі недалёка ад кушлянскага валуна.

Столькі часу паэт марыў пасяліцца ў бацькоўскім маёнтку, каб, спыніўшы адвакацкую працу, якая забірала лепшыя гадзіны і дні жыцця, не даючы займацца дарагім і значным, поўнасьцю прысвяціць сябе беларушчыне. Некалі такое жаданае і нездзяйсняльнае, цяпер перасяленне з Вільні ў Кушляны не радавала Багушэвіча, і віной усяму было слабое здароўе, у

падрыве якога ён сам сябе і вінаваціў. Падчас сплаву з сябрамі па Нёмане і Віліі, узгадваючы паўстанцкія начоўкі, вырашыў, як у маладосці, спаць пад зорным небам. У выніку застудзіў у вандроўцы ныркі, пасля чаго стаў павольна ператварацца ў хворага чалавека і ўжо кожны дзень наракаў на здраду цела, якое адцягвае ўвагу.

Да яго сталі прыходзіць думкі пра абмежаванасць чалавечага быцця, асуджанасць кожнага на тое, каб знікнуць і саступіць месца маладым і здольным. А паміраць так не хацелася... Сыходзіць было не страшна, але гнялі думкі, што быў дрэнным бацькам, што не паспеў паставіць на ногі дзяцей. Не мог дараваць сабе, што не здолеў паправіць здароўе Туні (пасля перанесенай хваробы перастаў гучаць яе прыгожы голас) і вывесці дачку ў вялікі свет музычнага мастацтва. Не пакіне нашчадкамі і грашовага капіталу, а толькі гэты сціплы маёнтак ды незразумелую ім папяровую спадчыну, якую не хочуць браць і адпрэчваюць, саромеючыся. А тут яшчэ стала здрадліва адчувацца сэрца:

Штодзень слабнуць сілы,

Блізка смертны час.

Скрывіцца ён міла,

І... не стане нас.

А ён жа меў такую цікавасць да жыцця, так захапляўся цывілізацыйнымі дасягненнямі: чыгунка, параход, электрычнасць, тэлеграф – у апошнія дзесяцігоддзі гэтага веку адчувалася, як бег часу, нават тут, у беларускай глыбінцы, напаўняецца атмасферай творчасці і быццам... набірае разгон. Таму так хацелася пабачыць, што прынясе і свету культуры стваральная думка вынаходлівага чалавека. Аднак, асеўшы ў Кушылянах, паэт упершыню адчуў халодны подых смерці, і яму стала сапраўды страшна: не пакідала адчуванне, што не ўдасца праспяваць сваю песню, што памрэ

заўчасна. А патрэба ў беларускай справе ў грамадстве была: недарэмна Адам Гурыновіч так пранікнёна адгукнуўся на вершы яго Мацея Бурачка. Магчыма, Францішак і праўда меў місію і невыпадкова знайшоў тады ў дзяцінстве метэарыт, але не здолеў яе ў поўнай меры здзейсніць. Раўнадушная хада часу ніколі не дае другі шанец:

*Жыццё – вандроўка на чоўне па моры,
Смерць – гэта прыстань пасля працы рупнай.*

Напярэдадні новага, ХХ стагоддзя Беларусь па-ранейшаму жыла ў старым царскім свеце: Францішак нарадзіўся ў Расіі, правёў у ёй добрую частку жыцця і памрэ, не надаўшы беларускаму зместу свае законныя, праўдзівыя межы. Не зрабіў нічога для Бацькаўшчыны, у якой па-ранейшаму валадараць чужынцы: радзіўся, вучыўся, жаніўся – навошта гэта было? Ён нават не дажыве да бацькавага ўзросту добрых два дзясяткі гадоў, недарэмна той лічыў яго такім няўдалым:

*Як я толькі нарадзіўся –
Бацька сказаў: «Кепска будзе!»
Ну дык жа ж не памыліўся:
Здзекавалісь Бог і людзе.*

У сакавіку Багушэвічу стала зусім нядобра: даўно не выязджаў з сядзібы, а апошні тыдзень правёў у ложку. Сёння не было сіл і на размову з дачкой, якая ўвесь час плакала, перажываючы за бацьку. Францішак здагадваўся, што ён вельмі слабы: раптоўна прыехалі сястра Ганна і брат Апалінар, а ён сустрэў іх такім нямоглым, такім апухлым... А на свеце наступала вясна: сыноч гаварыў, што на двары снегу ўжо амаль не засталася,

хіба маленечкія плямкі можна знайсці ў самых зацемненых мясцінах лесу, у яловым гушчары, і тыя раставалі на вачах...

Прастора пачынала гнесці, стамляла і прысутнасць людзей у пакоі: адразу ж, як Тамаш скончыў маляваць партрэт схуднелага хворага бацькі, Францішак папрасіў пакінуць яго сам-насам. Нешта нібы выціскала на двор, хоць не было сіл, ды і не хацелася выходзіць: занадта доўга, да самага пераезду ў Кушляны, ён не меў сталага прытулку – уласнага дома. Думкі мітусіліся, не адпускалі. Ён засяроджваўся на сваіх адчуваннях, прыслухоўваўся да сябе і бясконца звяртаўся да цела, прасіў і ўгаворваў трымацца: «Хочаш, буду купаць цябе ў сажалцы кожным летнім ранкам, а, калі пажадаеш, зважу на воды... Буду карміць салодкім марцыпанам, спелымі яблыкамі з жупранскага рынку... Цела, любяе цела, я спляту табе сарочку з крапіўнага лісця, якое, кажуць, загойвае чалавечыя раны. Цела, роднае, не здраджвай!» Але немач, як змяя, слізкая і халодная, намёртва абвіла яго і высмоктвала апошнія кроплі крыві, апошнія сілы...

Боль цалкам завалодаў арганізмам і раскатваўся спазматычнымі хвалямі, а ўнізе спіны па-ранейшаму страшэнна вярэдзіла і цягнула, распіраючы знутры. Ды і ў такім стане думак было не спыніць: хіба так прыходзіць смерць – гаспадыня жыцця? ці яшчэ не настаў час трапіць па той бок быцця? хто ведае, колькі месяцаў, дзён ці толькі гадзін яму засталася прысутнічаць тут? Але было не страшна: кожнаму наканавана спазнаць сыход. Ён жа пахаваў тых, хто пусціў яго ў шлях.

Змучаны болем і ўласнымі думкамі, ён прыроіў бацьку: той сядзеў перад ім, як на тым партрэце ў гасцёўні, нібы патрыярх, моцны і цвёрды, паставай і поглядам. Далей ён нібы сам стаў бацькам, а бацька стаў ім – і яны зліліся ў адну магутную вялікую постаць і выраслі ў памеры... Ён быў сабой і бацькам адначасова, адчуваючы, як цела наліваецца, як за межы яго

фізічнай абалонкі нешта выходзіць і распаўсюджваецца ў прасторы, запаўняе пакой, дом, сядзібу. Цяпер ён нібы бацька нечага жывога і нежывога адначасова, нечага істотнага і вялікага...

Прыйшоў у сябе, і, узгадаўшы дзіўную мрою, вырашыў, што Бог даў яму добры знак. Раптам адчуў сябе вартым, значным і, здаецца, упершыню ў жыцці нібыта роўным свайму памерламу бацьку. Яму нават трохкі палепшала: боль паслабіў абцугі, дазволіў расслабіцца, але ўсё роўна цяжка дыхалася. Хацелася адчыніць акно, і ён пашкадаваў, што прагнаў сваякоў. Можа, так паміраюць, і гэта канец?

*Выйдзе душа парай,
Падымецца з хмарай,
Туманом па рэчца
Расой разліецца...*

З вока пакацілася слязіна, прабегла па твары, прыемна абагнуўшы з правага боку нос, ударыла свежай вільгаццю па шыі, стала павялічвацца, пашырацца, затапляць ложак, пакой, дом, сядзібу, расцякацца па ваколіцы і паіць Кушляны... Чые гэта слёзы? Не, гэта не ён плача, але хто? Мільёны слязінак збягаюцца з усёй ваколіцы, набіраюць вагу і імкліvasць, запаўняюць прастору, пакрываюць Беларусь – ад Вільні да Мазыра, ад Віцебска ледзьве не да Чарнігава, Гродна, Мінск, Магілёў, Віцебск – усе тутэйшыя гарады заліты слязьмі...

Вада становіцца адной суцэльнай пругкай масай, адным вялізным морам, на якім пануюць магутныя хвалі, паўстаюць і скручваюцца, уздымаюцца празрыстымі грабянямі над паверхняй і зноў, калыхаючыся, то павольна і лагодна, то жорстка і агрэсіўна разроўніваюцца па ёй... З часам бязмежжа і бяздонне пачынаюць палюхаць. Мора становіцца жахліва ўзбуджаным, і яго рухі зусім немагчыма прадказаць. Хвалі пагражаюць:

стогнуць, скавычуць, равуць, скіроўваючы задымленыя слупы ў самае неба, закіпаючы сівой пенай... Стыхію ўжо не спыніць. Божа! Гэта тваё тварэнне! Якое страшнае і прыгожае разам!

Адна з хваляў падхоплівае яго і нясе ўдалячынь, уздымае высока над затопленай зямлёй, над усёй густой, шчыльнай тоўшчай вады. Ён бачыць сябе пасярод мора на ўжо знаёмым, з высокай мачтай, драўляным караблі, які лёгка туляецца на хвалях то ў адзін, то ў другі бок... І болей няма ні сораму за патрачанае не так, як трэба было, як хацелася, жыццё, ні болю за загубленыя апавяданні, невыдадзеныя творы, недароблены слоўнік, ні шкадавання любых дзяцей... За штурвалам нікога, але відавочна, што рух не пазбаўлены курсу, што нехта нябачны скіроўвае хаду ў самую незваротнасць, якой з кожным разам падарожны аддаецца ўсё болей і думае: куды ж далей? Ён баіцца стыхіі, але адчувае, што ёй можна давяраць, яна за яго. Пасудзіну перастае штурхаць, яна знерухомела, зямлі не відаць, але ён адчувае містычную прысутнасць нечага вялікага і значнага побач з сабой і ў сабе, чуе подых Сусвету і нібы адчувае Бога...

У карабель апускаюцца тры белыя істоты з крыламі за плячыма – нябесныя пасланцы, а ў руках кожнага з іх дудка, смык і скрыпка... Інструменты нібы ажываюць і самі пачынаюць іграць стройным ладным ансамблем, танцуючы ў паветры пад боскую мелодыю, спачатку балючую і шчымлівую, а затым усё больш светлую, святочную і ўрачыстую. Гукі гэтага карабельнага канцэрту распаўсюджваюцца і ўжо гучаць паўсюль: на небе, у моры і – асабліва моцна – там, глыбока ўнізе, на зямлі, якую ён дзіўным чынам пакінуў. Мелодыя грае не толькі ў прасторы: прыадкрываецца нейкая заслона – і ансамбль гучыць быццам бы ў часе, яднаючы сваёй сусветнай песняй мінуўшчыну, цяперашняе і будучыню, у якой Францішак чамусьці заўважае... і сябе.

Далей інструменты пачынаюць бясконца множыцца: гэта ўжо дзясяткі, сотні, тысячы дудак, смыкоў і скрыпак, на якіх нябачныя ўмелыя рукі

іграюць анельскую музыку Беларусі і ўсяму свету. Яна становіцца ўсё званчэй і перакрывае сабой гукі неба, мора і зямлі... Глухія галасы пачынаюць аднекуль прарывацца да яго слыху, ён нават разбірае нечыя словы, якія далятаюць адусюль:

– Бацька! Бацька! Бацька!

Хто гэта крычыць? Адкуль тут людзі? Ён заўважае натоўп, цэлыя натоўпы людзей, босых, апранутых, як і ён, у сялянскія світкі. Каму яны крычаць? Хто бацька? Чый бацька? Дзе ён?

Зноў карабель падхоплівае магутная хваля, якая ўзнаўляе рух па бурлівым моры, але нябачная сіла па-ранейшаму валадарыць над стыхіяй і ўпэўнена трымае курс. Ансамбль годна грае: ноты гуляюць адна з адной, настройваюцца на няўлоўны сусветны рытм, але не паўтараюць яго. Зноў становіцца цяжка дыхаць... Хвалі бесперапынна набягаюць, і кожная забірае частку яго паветра, пакідаючы на наступны ўздых меней і меней... Ён урастае ў нешта аб'ёмістае, вялікае, зліваецца з ім, раствараецца у ім, перастае адчуваць сябе і аддаецца яму ва ўладу.

БАЛАДА АЛЬГЕРДА АБУХОВІЧА
(25.07.1840—10.08.1898)

Усё аддаў людзям і толькі кнігі
З сабой забраў, каб на кватэры жыць
У Слуцку, да пары да часу ціхім,
І памяці вуголле варушыць.
І апякацца дымнымі вятрамі
Шляхоў паўстанскіх, па якіх і ты
Прайшоў, губляючы сяброў, з сябрамі,
Каб потым у Сібіры маладым
Сівець, не праклінаючы нікога
І не шкадуючы багаццяў тых,
Што ад бацькоў, бо тое, што ад Бога,
Жыве ў табе з крывёй дзядоў тваіх,
Якіх у Княстве і Еўропе зналі.
І пішаш ты пра родную зямлю,
Дзе парасыпаны, нібы каралі,
Азёры, ля якіх тваё «люблю»
Пад сонцам залацістымі пяскамі
У травах не губляецца сівых.
І вучыш ты дзяцей, каб заўтра самі
Яны маглі адрозніць ад чужых
Сваіх людзей, якім патрэбна воля
І кнігі, у якіх наш край жыве
І вырванай старонкаю ніколі
Яму не быць, не знікнуць у жарстве...

30.07.2008

БАЛАДА АЛЬГЕРДА АБУХОВІЧА
(25.07.1840—10.08.1898)

Ізноўку дождж начны шуміць і ты не спіш
І, гледзячы ў вакно на слуцкія агні,
Жэневу ўспамінаеш, Вільню і Парыж,
І Каліноўскага на вараным кані.

У шафе кніжнай мыш шкрабеца і ўначы
Ты з ёй, галоднай, размаўляеш, як вар'ят,
І прапануеш у Італію ўцячы,
Каб вершы там пісаць і есці вінаград.

Але нікуды з роднай не ўцячэш зямлі,
Бо ты прывязаны крывёю да тых ніў,
Дзе васількі цвітуць, як і раней цвілі,
Калі яшчэ ты іх зусім і не любіў,

Як гэты дождж начны, што не дае заснуць
І вымывае, нібы золата, людзей
З адвечнай цемнаты, дзе кажаны лятуць
Не да святла, а ў кут, які за ўсе цямней.

І ты выходзіш з хаты, каб сустрэць ізноў
Свой новы дзень, які ніколі не праспіш,
Бо ў ім жыве і будзе жыць святло й любоў,
Як родны Слуцк, які не горшы за Парыж.

7.10.2017

Уладзімір Мажылоўскі

Гісторыя ўзлёту ад графа да Чалавека

Бог дзеліць няроўна
Ф.Багушэвіч

Калі старадаўнія несмяротныя багі беларусаў збіраюцца на нараду, яны скардзяцца адно аднаму на многае, аднак больш за ўсё не могуць яны зразумець людскія бяспамяцтва і абыякавасць да іх саміх, іх добрых спраў і ўчынкаў, іх цудаў і здзейсненых выратаванняў. Яны не шкадуюць разбураных спаленых капішчаў, багатых ахвяраванняў, якіх даўно ўжо пазбавіліся, і ранейшай павагі да сябе не шкада ім. Яны не аплакваюць грэшны свет, які збіраліся некалі пераўтварыць у цудоўны райскі сад, дзе маглі б суіснаваць з людзьмі разам. Але, хаця багі і несмяротныя, яны не ўсемагутныя. Іх цудадзейная сіла праяўляецца ў людзях і ажыццяўляецца праз людзей. А чалавек па сваёй прыродзе – слабы, лянiвы і грэшны. Таму і пакутуюць багі – не разумеюць з-за сваёй моцы бяссілля чалавека, яго непаслядоўнасці, непаслушэнства і здрадніцтва.

25 ліпеня 1840 года багі чарговы раз сабраліся на Парнасе. Моўчкі пачакалі, пакуль лёгкія, бы хмаркі, анёльчыкі расставяць перад імі кубкі з амброзіяй і нектарам. Выпілі. Паслухалі чароўныя гукі ліры. Зноў выпілі. І толькі потым вярхоўны бог Сварог звярнуўся да ўсіх прысутных з прамовай:

– Мне сорамна за смяротных. Мы стварылі для іх на зямлі ўсе ўмовы, далі ім сродкі для працы і веды, аднак яны бязвольна дазваляюць цёмным сілам выпальваць свае сэрцы і розум хлуснёй, сярод іх усё менш застаецца тых, хто зрэдку ўспамінае пра наша існаванне і не зведвае нянавісці да такіх, якімі самі з’яўляюцца. Недзе нешта мы ўпусцілі, недзе мы дагледзелі. Дзе?

Гаварыце, багі, не маўчыце. Хай кожны з вас скажа слова, бо менавіта сёння нараджаецца на зямлі чалавек, якому багіні Макаш і Жыва рыхтуюць

незвычайна цяжкі лёс. Яны жадаюць, каб ён звездаў горыч і расчараванне, але разам з тым пазнаў сапраўднае каханне ва ўсім яго росквіце. Каб ён змагаўся з чорнай д'ябальскай навалай і разам з тым знаходзіў цеплыню і дабрыню ў кожным чалавеку. Яны многага яму жадаюць. А што думаеце вы? Скажыце, багі, сваё слова: дадзім мы гэтаму немаўляці шчодры дар прарока ці дазволім праз некалькі дзесяцігоддзяў знясілена ўпасці на зямлю яшчэ адным непрыкметным струхлявелым лісцікам і ператварыцца ў прах?

Першай адгукнулася Жыва – багіня жыцця і долі. Сярэдніх гадоў жанчына, з вялікімі блакітнымі вачыма, доўгімі залацістымі валасамі і цвёрдымі, бы сталь, грудзьмі некалькі імгненняў строга глядзела на Сварога. У яе позірку былі і нязгода са словамі вярхоўнага бога, і падзяка яму за ўвагу. Потым яна загаварыла. Яе звонкі ўзрушаны голас прымусіў нават Перуна перапыніць вясёлую гамонку з братам Дажбогам і падняць галаву.

– Несмяротныя! Сваім маўчаннем вы ўсе аддаеце лёс гэтага неразумнага чалавечка ў мае рукі, таму і не крыўдуйце, што з цягам часу ён забудзе пра нас. Аднак я ўсё роўна вырву з яго душы каварства і подласць, пасялю туды прагу справядлівасці, мужнасць і дабрыню. Дапамагу здабыць неабходныя веды, дам надзею і веру ў чалавека, якім бы дурным ён не быў. Я зраблю з яго сапраўднага мужчыну – мэтанакіраванага, з моцным характарам, разумнага і добрага.

Не паспела Жыва дагаварыць, як сярод несмяротных падняўся гвалт, бо кожны раптам захацеў сказаць слова. Макаш, багіня часу і чалавечага лёсу, першай упала да ног Сварога. Яе галава дакранулася да каленак вярхоўнага бога, нябесна-блакітныя вочы зазірнулі ў яго зрэнкі. Сварог стрымана ўсміхнуўся, уладарна, патрабуючы цішыні, падняў угору моцную руку і прамовіў:

– Ты апякуеш жанчын, а нараджаецца мужчына, ваяр, абаронца. Тут да месца было б пачуць словы Перуна ці Ярылы, аднак яны чамусьці маўчаць.

Таму кажы ты, жанчына, а вы, несмяротныя, суцішце свой запал і паслухайце мудрыя словы Макаш.

Блакiтнавокая, залацiставалася Макаш задаволена ўсміхнулася, і гэтую ўсмешку, шчаслівую, белазубую і іранічную, убачылі ўсе. На Парнасе ўсталявалася напружаная цішыня.

– Бацька мой, – Макаш паднялася на ногі і лёгка пакланілася Сварогу, – і вы ўсе, несмяротныя. Вам добра вядома, што ніводзін прадстаўнік чалавечага роду не можа жыць па-за часам і без свайго лёсу. І калі я адварочваюся ад многіх, якія не вераць нам, то не думайце, што ў мяне не знойдзеца падарункаў для гэтага чалавека. Ганьба мне, калі я не надзялю яго такімі якасцямі, якія ператвораць яго ў мару многіх жанчын, з якімі ён спазнае ўсе тайны кахання і не мецьме ні кроплі злосці, ні кроплі нянавісці. Я падару яму лёс цяжкі, але цікавы і захапляльны, варты сапраўднага чалавека. Ён, бы ваўкалак, будзе валодаць дарам пераўвасаблення і патраціць яго не на сябе, а на сяброў і аднадумцаў. Ён будзе шчаслівым смяротным пры жыцці і няшчасным пры смерці. Хай будзе так!

Узрушаны словамі Макаш, нечакана для ўсіх і нават для сябе падхапіўся на ногі Пярун. Велічны, статны, з ускудлачаным чорным, бы смоль, валоссем на галаве ён нагадваў велізарны апалены дуб. Рашуча секануўшы паветра рукой, ад чаго адразу ва ўсе бакі ад яго разляцеліся маланкі-бліскавіцы, ён заракатаў:

– Я не ўмею гаварыць так прыгожа, як Жыва і Макаш. Мае словы – маланка і гром, таму скажу так: я дам гэтаму чалавеку сілу і буду абараняць яго ў бойках.

Пярун пераможна, з вышыні свайго росту, агледзеў прысутных і, нічога больш не сказаўшы, цяжка апусціўся на месца, нахіліўся да Дажбога, каб дарасказаць таму перапынены прамовай анекдот.

Пасля слоў Перуна на Парнасе зноў усталявалася цішыня. Адны шэптам перагаворваліся з суседзямі, іншыя, прыжмурывшы вочы,

адпачывалі. Багі – несмяротныя, яны па-свойму адчуваюць цячэнне часу. Для іх чалавечае жыццё – імгненне ў вечнасці, таму, здараецца, і спазняюцца яны са сваёй дапамогай.

Паднялася Дзявоя, багіня цнатлівасці, самая маладая з прысутных.

– О Сварог – цар багоў! – Дзявоя нізка схілілася ў паклоне. – Мне, нядаўна прынятай у тваё атачэнне, магчыма, не да твару нешта абяцаць і раздаваць міласці нават аднаму з сыноў слабага роду чалавечага. Але я ўсё ж багіня, і вось мой дар для яго. Я накірую гэтаму чалавеку ўсё жыццё ствараць часцінкі міру і згоды, якіх так мала на яго радзіме. Няхай гэтыя часцінкі яднаюць яго род у адно цэлае, выклікаюць у людзей павагу не толькі да яго, але і да сябе. Няхай яго супляменнікі пры жыцці ўвачавідкі бачаць шчаслівага чалавека, прыгожага і дасканаллага. Няхай святло розуму праз яго мудрыя словы ўліецца ў кожнае сэрца, асветліць шлях да жыцця сапраўднага, справядлівага, заслужанага. І вы будзеце сведкамі маіх абяцанняў, як сонца над маёй галавой і месяц ля маіх ног.

Уважліва выслухаўшы гарачыя словы Дзявоі, прысаромленыя багі нейкі час маўчалі. Нават Дажбог, прыгожы юнак са светлымі валасамі, які пры любым зручным выпадку любіў паспрачацца з Дзявояй, сарамліва апусціў долу свае блакітныя вочы і маўкліва чарціў на залацістым пяску нейкія ўзоры, зразумелыя яму аднаму. Зноў першым парушыў цішыню Пярун:

– Хай будзе па-твойму! – раскацістым голасам падвёў ён рысу пад пачутым і азірнуўся на бацьку.

Сварог згодна хітнуў галавой.

1.

Дванаццацігадовы хлопчык сядзеў ля акна і моўчкі, з незразумелым сумам у вачах сачыў за вараб'ямі і сінічкамі, якія то падляталі да кармушкі, падвешанай на бліжэйшай яблыні, то адляталі ад яе, саступаючы месца сойкама або саракама. «Так і ў жыцці, – думаў ён. – Слабейшыя і галодныя

саступаюць месцы сытым і мацнейшым, і гэта несправядліва». Як несправядліва і тое, што яго бацька, Рышард Абуховіч, суддзя Мазырскага павета, дамовіўся пра лячэнне сына ў кіеўскага прафесара Караваева на вясну і той даў згоду, а ўчора стала вядома, што царыца, жонка Мікалая I, захварэла вачыма, што трэба рабіць аперацыю і што Караваева на вясну выклікаюць у Пецярбург. Таму бацькі пасля непрацяглай нарады вырашылі везці сына ў Кіеў неадкладна.

– Не аддаваць жа яго ў Слуцкую гімназію трохвусным, – даводзіў бацька маці. – Яго ж там заключаюць і ніякія грошы не дапамогуць. Дзеці ж не маюць літасці ні да слабейшага, ні да калекі. Як ты думаеш, Караліна?

– Я згодная з табой, Рышард, і таксама баюся кпінаў і здзекаў яго аднагодкаў.

На гэтым нарада і завяршылася. Пачаліся зборы, якія больш нагадвалі рытуал ці ўрачысты акт: коні атрымалі ўзмоцненую кармёжку, возчыкі ўзяліся пераглядаць і рамантаваць вупраж, а карэта і павозкі перад кузняй узмацніліся рознымі акоўкамі, клямарамі і шрубамі. Павары перайшлі на больш жорсткі рэжым, бо пячы булкі, рабіць і вэндзіць каўбасы, гатаваць шкваркі і тушыць капусту з мясам – справа нялёгкая і адказная.

Карэта ў Абуховічаў была не новай, два гады, як яе даставілі ў Калацічы прама з Саксоніі. Аднак яна была зроблена грунтоўна, па-нямецку і таму павінна вытрымаць нялёгкі шлях у Кіеў і з Кіева. На гэта спадзяваўся яе гаспадар Рышард Абуховіч. У гэта шчыра верыла яго жонка Караліна з Ёдкаў.

Збіраліся амаль тыдзень і выехалі з родных Калацічаў у другой палове сакавіка, у самым пачатку паводкі.

Вясна ж наступала імкліва, і перамены ў надвор'і былі заўважныя кожны дзень. Па ўсім выходзіла, што снежным і суровым бурам, траскучым марозам і бязлітасным завеям прыйшоў канец. І хаця наваколле яшчэ ляжала пад чыстай бялюткай коўдрай, аднак адчувалася, што нясмелыя сонечныя

праменьчыкі хутка ўвойдуць у поўную сілу і падпаляць снег, растопяць яго. І пабягуць тады па дарогах і вуліцах вясёлыя ручаіны, зазвоняць ва ўсе свае званочкі, абудзяць прыроду. Канчаткова ачуняе ад сну лес, дрэвы з палёгкай расправяць галіны. Зусім няшмат часу пройдзе – і ад зімы не застанеца ні следу. Трэба толькі крыху пачакаць – і маладая вясна аб’явіць свае правы.

«А вось гэта справядліва, – разважаў па дарозе Ольдзі. – Маладая і вясёлая вясна з дапамогай сонца зменіць старую і злосную зіму, бо дабро заўсёды павінна перамагаць зло. Таму яно і абавязана быць моцным, нават магутным – слабае дабро нараджае зло. На гэтым трымаўся і трымаецца хрысціянскі свет».

– Аб чым ты задумаўся, Альгерд? – пачулася пытанне маці. – Стаміўся? Пацярпі, да вечара будзем у Лоеве, там павячэраем і адпачнём. Потым праз Чарнігаў паштовым трактам даедзем да самага Кіева.

Невялікі картэж Абуховічаў рухаўся хутка, нідзе не заграз, не зламаўся, хаця неаднойчы Ольдзі бачыў карэты, якія цягнулі некалькі пар валоў. Але недарэмна ў народзе кажуць: «Хочаш насмяшыць Бога – раскажы яму пра свае планы». Не спраўдзіліся матуліны словы аб лёгкай дарозе. Пад Чарнігавам Дзясна разлілася на добры дзясятка вёрст, затапіла мост, а паром, на якім яны перапраўляліся, бура занесла на нейкі бязлюдны груд, дзе падарожнікі і правялі доўгую, халодную ноч.

Пад Кіевам у Браварох зноў перашкода – Днепр разліўся да самага небасхілу. І зноў паром, зноў чаканне і нервы.

Кіеў убачылі суботнім ранкам 11 красавіка, з парома. Горад зіхацеў і пераліваўся ў сонечным святле рознакаляровымі фарбамі, і хлопчык, глядзячы на такое хараства, міжволі прытуліўся да матулі.

Першым, каго сустрэлі на кіеўскай зямлі, быў стары ваяка, які, пачуўшы, што падарожнікі прыехалі да прафесара Кіеўскага ўніверсітэта Караваева на аперацыю, пачаў іх адгаворваць.

– Піце ваду з Дняпра, – спрабуючы спыніць Караліну Абуховіч і зазірнуць ёй у вочы, раіў стары. – Яна святая і вылечыць любую хваробу.

Аднак, атрымаўшы некалькі дробных манетак, ваяка суцішыўся і, забыўшыся пра святасць дняпроўскай вады, пабег да бліжэйшай карчмы, каб узяць сабе кубак іншай гаючай вадкасці.

Нарэшце падарожнікі прыехалі на Ліпкі, дзе былі нейкія быццам «мінеральныя воды» і гасцініца, у якой доўга праглядалі іх пашпарты, перш чым прапусцілі картэж на гасцінічны панадворак, а людзям адвялі пад пражыванне некалькі зусім не элеганцкіх святлічак.

Наступным днём, не зважаючы на нядзелю, Ольдзі з настаўнікам Прыборам паехалі ва ўніверсітэт да прафесара. Караваяў прыняў іх адразу, без затрымкі, агледзеў хлопчыка, пацікавіўся:

– Колькі табе гадоў?

– Я нарадзіўся 25 ліпеня 1840 года.

– У дзень святога Якуба, – усміхнуўся прафесар. – Гэта цудоўна.

Потым ён аб нечым пагаварыў з Прыборам, запэўніў таго, што аперацыя будзе паспяховай, бо хлопчык бойкі і цярплівы і што хларафармаваць яго ён не будзе, паколькі не бачыць у гэтым патрэбы.

Аперацыя доўжылася восем хвілін і сапраўды прайшла паспяхова.

– А ты баяўся панядзелка трынаццатага чысла, – заспакойваў хлопчыка настаўнік. – Твая маці, пані Караліна, нават нічога не чула, хаця і сядзела ў суседнім пакоі. Малайчына. Сапраўдны мужчына!

Ольдзі прыемна было чуць гэтыя словы. Яго хваліў сам прафесар Караваяў, яго асістэнты Цэцурын з Кучэўскім. Ім ганарылася маці.

Пакуль зажывалі вусны, малады Альгерд адпачываў, гуляў з маці ў «царскім» садзе, які прымыкаў да гасцініцы і дзіўныя прысады якога вялі на бераг Дняпра. У Кіеве ён пазнаёміўся са стрыечнымі сёстрамі і братамі, якія жылі ў мураваным доме на Валадзімерскай вуліцы.

Там жа ён упершыню пабачыў тэатр, пра які неаднаразова чуў ад бацькоў. Аднак тэатр Ольдзі не спадабаўся. Стаяў ён на Падолі, мураваны, брудны, цесны і цёмны. Гралі ў ім нейкія дзве п'ескі: польскую і расійскую. У абедзвюх было мардабойства, а ў расійскай дык яшчэ і брыдкія словы.

– Дзіўна, – пасля спектакля разважаў хлопчык. – Мы жывём у Кіеве, вакол нас людзі размаўляюць па-украінску, а п'есы ў тэатры ставяць на чужых для ўкраінцаў мовах! Чаму так, матуля?

– Расіяне лічаць украінскую мову халопскай, сялянскай, – неахвотна патлумачыла пані Караліна. – Дарэчы, у Беларусі тое ж самае, сыноч, і не ў нашых сілах змяніць такое іх стаўленне.

– Чаму? Чаму адны лічаць сябе людзьмі, а іншых – не? Дзе Божая справядлівасць? Дзе праўда?

Маці нічога не адказала сыну. Прамаўчала, бо часам сама шукала адказы на такія пытанні. Шукала і не знаходзіла.

А перад ад'ездам дадому Ольдзі моцна ўразіла гісторыя, расказаная слугой Ясем.

Жыў у іх баку пан Пушчык, абывацель, расіец, экздзекабрыст, скінуты з палкоўніка гвардыі ў салдаты (значыць, мучанік ідэі, сын свабоды!). Гэты Пушчык са смехам расказваў пра свой нораў так:

– Дагледзеў я, што з нейкага часу да кавы даюць мне заместа смятанкі — малако, і то шторааз радзейшае. Доўгі час не мог я сабрацца сказаць пра гэта, але раз уначы не мог спаць: боль ад раны (з тых часоў, як быў салдатам) страшэнна мяне дапякаў, а раніцай заместа смятанкі маю я сівое малачко. Гэта мяне раззлавала. Дык нічога не думаючы, кажу лёкаям Аляксандру з Антонам склікаць бабскую службу ў кантору ля стайні. Дзяўчаты на выклік хлапцоў весела папрыбггалі, і тут пачалася расправа. Фурманы Сцёпка і Тодар як адлічылі кожнай па 50, то ўсё наладзілася, хоць, можа, азадкі у жанчын і схуднелі, але малако патлусцела.

«За што ж змагаліся гэтакія «пушчыкі»? Чаму выходзілі на Сенацкую плошчу? Чаго хацелі?» – безвынікова пытаў у сябе дванаццацігадовы хлапец, які чуў пра справу дзекабрыстаў ад бацькі.

У траўні, калі рэкі ўвайшлі ў свае звыклыя руслы і падсохлі дарогі, невялікі картэж пані Абуховіч накіраваўся на поўнач, на радзіму.

А вясна, пышная ў сваім шматаблічным вобразе, набліжалася да заканчэння і ўжо збіралася перадаць правы лету. Аднак яе нязгаснае характэрнае яшчэ яскрава адчувалася ў прыродзе, быццам сімвалізуючы маладосць і любоў да жыцця, якія сваім вечным зачараваннем дарылі людзям з адкрытай душой аптымізм і веру ў добрае.

2.

У траўні 1617 года князем Янушам Радзівілам у горадзе Слуцку было закладзена кальвінісцкае вучылішча, якое з першых жа дзён запрацавала на самым высокім узроўні. Таму, відаць, недарэмна за аснову сваёй знакамітай «Вялікай дыдактыкі» выдатны чэшскі перагог Ян Амос Каменскі ўзяў «Статут Слуцкага ліцэя».

За дзвесце гадоў развіцця вучылішча змяняла не толькі выкладчыкаў і рэктараў, але і назву. Адзінае, што заставалася непахісным, – дух установы. Адносная дэмакратычнасць, павага да правоў чалавека, усеагульная роўнасць перад законам вылучалі Слуцкую гімназію сярод навучальных устаноў царскай Расіі. Менавіта ў гэту гімназію ў верасні 1852 года паступіў Альгерд Абуховіч. Ён паспяхова вытрымаў усе ўступныя іспыты і быў прыняты ў лік гімназістаў трэцяга класа.

Вучыцца спачатку было цяжка, бо калі дома ў Калацічах ён займаўся з настаўнікам Прыборам у зручны для яго час, то тут, у гімназіі, урокі праводзіліся кожны дзень за выключэннем нядзелі і святаў, з 9 да 11 гадзін раніцы і з апоўдня да 4 гадзіны дня. Выкладанне вялося выключна на польскай мове. Было цяжка, але ж і цікава. Хлопец вывучаў закон Божы, лацінскую, грэчаскую, нямецкую, польскую і рускую мовы, этыку,

рыторыку, гісторыю, матэматыку, заканадаўства, чыстапісанне, пачаткі геаграфіі. Для тых, хто рыхтаваўся да прапаведніцкай дзейнасці, чыталася яшчэ і старажытнаяўрэйская мова. Адным словам, у параўнанні з Калацічамі, вольнага часу Ольдзі амаль не меў.

Кіраваў установай рэктар Леапольд Ванаўскі. Ён быў добрым знаёмым бацькі і таму нічога дзіўнага не было ў тым, што часам да хлопчыка прымяняліся нейкія, хай і нязначныя, паслабленні.

Два гады навучання ў трэцім класе праляцелі хутка. Мовы Альгерду даваліся лёгка, асабліва лаціна. І не толькі таму, што, каб зацікавіць вучняў лепш і глыбей ведаць мову навукі, на працягу двухсот пяцідзесяці гадоў у Слуцкай гімназіі за дадатковае вывучэнне лацінскіх тэкстаў вучні атрымлівалі півна. Не, Альгерд півна не любіў. Яму падабалася ўяўляць сябе старажытным рымскім трыбунам або сенатарам, які разважае на сваёй мове, хай і не зразумелай для большасці.

Пэўную цяжкасць у засваенні выклікала матэматыка. Аднак і тут у гімназіі ўсё было прадугледжана: кожную суботу настаўнікі і рэктар праглядалі ў вучняў дзённікі, сачылі, каб усё належнае там было запісана. А ў час канікул выкладчыкі дадаткова працавалі са слабымі вучнямі па дзве гадзіны ў дзень. Яны коратка перадавалі сваім выхаванцам сутнасць таго, што трэба вывучыць, а тыя запісвалі заданні ў асобныя сшыткі.

Дадатковыя заняткі па матэматыцы зблізілі Альгерда Абуховіча і Адама Перасвет-Солтана, прадстаўніка збяднелага, але слаўнага роду Перасвет-Солтанаў гербу Сыракомля. З ім Ольдзі дзяліўся перажываннямі і думкамі, планами і марами. Разам яны чыталі, а потым абмяркоўвалі вершы і песні Францішка Савіча, «Энеіду навыварат» Вікенція Равінскага, баллады Яна Чачота, некаторыя творы Вінцэнта Дуніна-Марцынкевіча. А аднойчы яны дадумаліся да таго, каб стварыць у гімназіі таемны гурток, з урачыстай прысягай, сімваламі, спецыяльнай мовай. За канчатковую мэту дамовіліся ўзяць «уваскрашэнне Бацькаўшчыны».

– Такая мэта была ў жаўнераў Тадэвуша Касцюшкі, – глыбокадумна заўважыў Адам.

– Але ж мэта вызначае і спосабы барацьбы. А што можам рабіць мы, каб яе дабіцца?

– Паўстанне! – рашуча секануў паветра рукой Перасвет-Солтан. – Толькі яно вырашыць усе праблемы. Трэба ўрэшце давесці да канца справу пана Тадэвуша!

– Паўстанне? – Альгерд, якому на той час было чатырнаццаць, задумаўся. Ён даўно зразумеў, што галоўным ворагам, які перашкаджае «уваскрасіць Бацькаўшчыну», з’яўляецца не які-небудзь асобны чыноўнік ці палітычны дзеяч, а царызм. Для барацьбы з ім трэба добра рыхтавацца, не прыспешваць падзеі, займацца з народамі адукацыяй, прапагандай. Таму і не падзяляў рашучасці сябра. – Народ не падрыхтаваны да паўстання.

Адам нязгодна хіснуў галавой, але прамаўчаў, не стаў спрачацца. Альгерд жа працягваў:

– Глядзі, мы вывучаем у гімназіі пяць моў. Добра польскую і расійскую, яны спатрэбяцца. А амаль што мёртвая лаціна? А грэчаская? Навошта нам іх ведаць? І пры гэтым мы зусім не вучымся мове народнай. Чаму? Чаму мова карэннага насельніцтва ў заняпадзе? Чаму мы маўчым? Вось з чаго трэба пачынаць – з адукацыі народа, прапаганды новага, лепшага, а ўжо потым з адукаванымі народамі можна дамаўляцца і пра паўстанне.

– Цар гэтага не дазволіць.

– Не дазволіць, – пагадзіўся Альгерд, – бо ён выдатна разумее ролю мовы ў самавызначэнні народа як нацыі. Ты толькі зірні, як царскія служкі давяць нашу мову: і штыхом, і прапагандай, і праз рэлігію. Таму, не адрадіўшы яе, мы нават думаць не павінны аб паўстанні, а не тое што заклікаць да яго.

– Тут я згодны з табой і таксама думаю, што мы павінны займацца адукацыяй народа. А паўстанне могуць выклікаць і іншыя абставіны – вайна,

нахабная хлусня ці голад, напрыклад. Мовай жа можна заняцца і пасля перамогі.

Такія гутаркі хлопцы заводзілі часта. Яны не падазравалі, што так думае большасць гімназістаў, што падобныя лозунгі неаднойчы ўзнікалі ў Віленскім універсітэце, што адукаваныя беларусы даўно ствараюць нелегальныя групы і гурткі па адраджэнні народных звычаяў і абрадаў, матчынай мовы.

Такі настрой сярод адукаванай беларускай моладзі адчуў і ўрад, таму міністр асветы Увараў тэрмінова падаў у камітэт міністраў спецыяльную запіску аб пераўтварэнні Слуцкай гімназіі. Цар 3 ліпеня 1855 года на гэтую справу наклаў рэзалюцыю: «Слуцкую гімназію па ўладкаванні наблізіць да іншых гімназій у заходніх губернях, прызначыўшы ў яе асобнага свецкага дырэктара з выплатай яму 600 рублёў у год і 150 рублёў серабром на кватэру і канцылярскія прыпасы».

На падставе рашэння цара на гімназію быў распаўсюджаны статут 1828 года, якім кіраваліся навучальныя ўстановы. Беларуская акруга абавязала выкладчыкаў гімназіі «усе навукі выкладаць на рускай мове і па рускіх кніжках».

Пачуўшы навіну, што з верасня навучанне ў гімназіі будзе весціся выключна на рускай мове, Рышард Абуховіч, як і многія іншыя шляхціцы, падаў заяву на выключэнне сына з такой навучальнай установы.

Так памерлі Слуцкія Афіны.

3.

Жэнева – горад свабоды і ўсеагульнай роўнасці. Горад, чые жыхары адрозніваліся ад іншых не толькі працавітасцю, ветлівасцю і ахайнасцю, але і любоўю да розных вясёлых забаў, гульняў і танцаў. Аднак больш за ўсё грамадзяне Жэневы цанілі сваю незалежнасць. У цяжкія часы, калі свабодзе горада пагражала небяспека, вораг замахваўся на яго вольнасці і прывілеі, усе як адзін, не зважаючы ні на тытулы, ні на чыны, ні на рангі, бралі ў рукі

зброю, каб бараніць і горад, і сваю годнасць. На гэты час забываліся ўсе сваркі і асабістыя крыўды – Жэнева ўзнімалася ўся да аднаго чалавека. Горад цягнуў ад войнаў, аднак жэнеўцы сваю незалежнасць лічылі галоўнай каштоўнасцю. «Лепш свабода, чым багацце», – сцвярджалі яны і мелі на тое поўнае права.

У гэты кальвінскі горад Рышард Абуховіч накіраваў сына, каб той працягнуў адукацыю.

Жыў Альгерд на кватэры ў старой кальвіністкі пані Fomio de Koligny – жанчыны вельмі прыязнай і, не зважаючы на ўзрост, вясёлай і рухавай. Яна дапамагла маладому беларусу запісацца вольным слухачом на прыродазнаўчы і літаратуразнаўчы факультэты мясцовай кальвінскай акадэміі.

Час пралятаў непрыкметна. Дзень Альгерд праводзіў у акадэміі, а выхадныя і вечары – у гарадской ці акадэмічнай бібліятэцы.

Як вядома, Жэнева – гэта цэнтр пратэстантызму. Яе яшчэ называюць кальвінскім Рымам, бо народ там скрозь кальвінскі. Акружалі Альгерда найбольш масоны. З католікаў меў ён знаёмства толькі з палякам-эмігрантам ксяндзом Mermilad ды з дзвюма старымі паненкамі, роднымі сёстрамі графа Кавура, п'ёмонцкага міністра.

Неаднойчы сустракаў на вуліцах горада і былога начальніка Кіеўскага округа расіяніна Бобікава, які, як звычайны стары чалавек, туляўся сярод іншых смяротных. «Ці ёсць у такіх людзей сумленне? – пытаў сябе хлопец. – Ва Украіне ён душыў свабоду ўсімі даступнымі сродкамі, а дажываць свой век прыехаў у вольную краіну».

Непадалёк ад жытла Альгерда здымала кватэру і маладая англічанка міс Робертс. Яна была крыху старэйшай за беларуса, аднак яны хутка пазнаёміліся і з таго моманту ў хлопца вольнага часу зусім не стала. З міс Робертс Альгерд чытаў кнігі, якія потым яны абмяркоўвалі, пра якія спрачаліся, даказвалі адно аднаму сапраўдную думку аўтара. Потым мірыліся

і ішлі ў які-небудзь рэстаран павячэраць ці проста паслухаць музыку. Гутаркі з англічанкай вельмі моцна прасунулі хлопца не толькі ў валоданні англійскай мовай, але і ва ўмацаванні яго кальвінскай веры.

Перад ад'ездам міс Робертс падарыла хлопцу кніжку Т.Кемпійскага «Аб наследаванні Хрыста». Спачатку Альгерд здзівіўся, чаму гарачая апосталка метадыстаў, якой была міс Roberts, выбрала для яго такое выданне «Наследавання», дзе ў канцы размешчана каталіцкае набажэнства; ці яна хацела гэтым выказаць перад каталікамі сваю бесстароннасць, ці, можа, пашану да перакладчыка, які пасварыўся з Апостальскай Сталіцай, як залішне вольнадумны чалавек. Потым прызнаў яе падарунак архітвораў, бо ў ім знаходзіў многа думак, якія ўмацоўвалі яго ў цяжкія моманты жыцця.

Лета малады Абуховіч вырашыў правесці ў Парыжы, куды яго настойліва запрашалі сябры, а потым пападарожнічаць па Еўропе – паглядзець свет.

Менавіта ў Парыжы адбылася кароценькая сустрэча, якая вырашыла далейшы лёс Альгерда.

6 снежня 1856 года ён са знаёмымі, польскімі эмігрантамі Чартарыйскім і Вратнаўскім, вырашылі наведаць італьянскі тэатр, у якім тым вечарам сапрана Марыетта Піккаламіні спявала для першага выканання оперу Джузэпэ Вердзі «Травіята». Хлопец крыху спазніўся і чакаў, што ўжо не знойдзе сяброў у вялікай залі, аднак не – тыя спакойна прагульваліся па фэе ў суправаджэнні незнаёмай прыгажуні.

– Княгіня Ірына Паскевіч, – прадставіў Альгерду незнаёмку Чартарыйскі і, убачыўшы разгубленасць маладога Абуховіча, удакладніў: – У дзявоцтве Ірына Іванаўна Варанцова-Дашкава, чароўная прадстаўніца старажытнага і славутага дваранскага роду, заснавальнікам яго лічыцца вараг Афрэк, брат вядомага з рускіх летапісаў ярла Якуна Сляпога, што быў на службе ў кіеўскіх князёў у XI стагоддзі.

Княгіня Ірына аказалася прыемным суразмоўцам. Потым высветлілася, што яна ў Парыжы па справе – хоча ўдасканаліць валоданне французскай мовай, каб перакладаць на яе творы лепшых расійскіх пісьменнікаў.

– Трэба ж неяк пераконваць Еўропу, што мы не варвары, – сціпла падвяла рысу пад сваімі словамі княгіня. – Я ўжо нават псеўданім для сябе прыдумала – *Una russe*, што азначае «Адна руская».

Потым Альгерд яшчэ неаднойчы сустракаўся з княгіняй, аднак менавіта першая сустрэча стала лёсавызначальнай. «А я што, не магу заняцца перакладам на беларускую мову? Магу! Мы таксама не варвары, і я дакажу гэта. І псеўданім мне не трэба выдумваць, бо па бабцы я – граф Бандынэлі. Так і буду падпісвацца!»

4.

Глыбокапаважаны і гарача любімы спадар Уладзіслаў!

Пішу да Вас з пачуццём велізарнейшай цікаўнасці да Вашай асобы і Вашай дзейнасці на літаратурным полі нашай Бацькаўшчыны. Ад беларускіх і польскіх эмігрантаў неаднаразова чуў пра Вашу неабьякавасць да развіцця народнай літаратуры ў Беларусі, пра тое, што Вы, сп. Уладзіслаў, усёй душой хварэеце за лёс народнае гаворкі, бо лічыце, што ад гэтага залежыць лёс усёй краіны. З велізарнай павагай хачу Вам паведаміць, што намаганні Вашы не праходзяць дарэмна.

Спрабую пісаць Вам, шаноўны сп.Уладзіслаў, на нашай мове і спадзяюся, што абароты маёй гаворкі Вам зразумелыя. Думаю, не будзе перабольшваннем, калі я выкажу сваю думку аб тым, што менавіта Вы з'яўляецеся першым распрацоўшчыкам сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Не здзіўляйцеся, але Ваш унёсак у развіццё паэзіі і прозы сапраўды велізарны і сучасная мова немагчымая без Вашага ўдзелу. Адзінае, у чым я не зусім з Вамі згодны, дык гэта тое, што ў сваім «Кароткім даследаванні мовы і характару паэзіі русінаў у Мінскай правінцыі», якое друкавалася ў трох нумарах «*Gazety Warszawskiej*», Вы пісалі: «Прыгожае гэта

адгалінаванне славянскай мовы – крывіцкі дыялект...» Я ж лічу, што наша родная мова – гэта не дыялект, а сапраўдная, паўнаватасная і самастойная мова, і калі б не забарона яе выкарыстання, яна даўно была б літаратурнай і шырока распаўсюджанай.

Яшчэ хачу паведаміць, што сярод беларускіх эмігрантаў, людзей, якіх расійскі царызм пазбавіў радзімы, вельмі распаўсюджаны Вашы вершы, якія мы чытаем з вялікім хваляваннем і душэўнай цеплынёй. Чаго варты «Добрыя весці» або «Ужо птушкі пяюць усюды...»?

.....

А як урадзім вайну на грамадзе
Бараніць дзеткі, і зямлю, і дом,
Мужык і шляхціч на каня усядзе
Касіць касою, рубаць тапаром!
Эй, згіне вораг, як Бог нам паможа
За нашу крыўду, за горкі наш жаль.
Запяём песню: «Хваліць цябе, Божа!»
Лягчэй будзе сэрцу, як згіне маскаль.
Зямля ты наша, зямля ты святая,
Радзі нам збожжа ды судзі пажаць,
Не прыйдзе вораг з маскоўскага краю
На магазын наша зерне браць!

.....

Гэтая частка «Добрых вясцей» наогул з'яўляецца заклікам да барацьбы з ворагам за нашу свабоду і незалежнасць.

Мы, як і Вы, верым, што надыдзе час, калі ў Беларусі за вольнадумства караць не будуць, што ўсе будуць роўнымі перад законам і што наша краіна стане паважанай сярод еўрапейскіх краін.

Яшчэ я асмелюся папрасіць Вас, паважаны сп. Уладзіслаў, калі Вы знойдзеце часу, прачытаць і высказаць некалькі слоў аб маіх сціпрых вершах і перакладах, якія я прыкладваю да гэтага ліста.

З глыбокай павагай да Вас Альгерд Абуховіч-Бандынэлі

Напісана ў Парыжы, 14 красавіка 1861 года.

5.

Уладзіслаў Сыракомля.

Спадару Абуховічу-Бандынэлі.

Дзень добры, паважаны калега!

Атрымаў я Ваш ліст, знайшоў час, прачытаў Вашы пераклады і вершы, і з поўнай упэўненасцю і адказнасцю магу заявіць – на нашым беларускім літаратурным небасхіле ўзыходзіць новая зорка, якая абяцае быць не толькі яркай, але і пякучай (я маю на ўвазе Вашы байкі).

З глыбокім захапленнем хачу адзначыць, што ў Вашых перакладах адчуваецца глыбокае веданне замежнай культуры і літаратуры, бліскучае валоданне еўрапейскімі мовамі. Вы, паважаны калега, сапраўды паймаў пераклалі на беларускую мову Гётэ, Шылера, Байрана, Дантэ, Гюго. Разам з тым дзіўлюся, наколькі добра і глыбока Вы адчуваеце роднае слова, і гэта насуперак неаддукаванай шляхце, якая лічыць сябе «багемай», а мову народа, чый хлеб жарэ, называе «хамскай» ці «гміннай».

Беларускіх баек яшчэ амаль няма, але яны павінны быць, і будуць! Я ў гэта веру. Як кожны народ мае сваю нацыянальную душу, так ён мае і свой асаблівы літаратурны стыль, найбольш прыдатны да гэтай душы. Вам абавязкова трэба ўліць у нашу літаратуру свежыя сокі, каб яна стала бліжэй да душы народа, лепей наталіла яго духоўную смагу. Вы сапраўды ўзяліся за вялікую працу: развіццё беларускай народнай літаратурнай мовы.

Таму Вы пішыце, не спыняйцеся на дасягнутым.

Творы ж Вашы я пакуль, з Вашага на тое дазволу, пакіну ў сябе, каб яшчэ раз перачытаць іх і ўжо потым зрабіць найбольш глыбокі і поўны іх крытычны аналіз.

З павагай і найлепшымі пажаданнямі Уладзіслаў Сыракомля.

б.

Граф Бандынэлі вярнуўся ў Беларусь зімой 1863 года. Паўстанне на землях Польшчы ўжо гарэла поўным полымем. Разгаралася яно і ў Беларусі. Альгерд, не паказваючыся дома і пазбягаючы знаёмых, уступіў у паўстанцкі атрад пад выдуманым імем – не хацелася яму падстаўляць пад царскія рэпрэсіі родных, бо «барацьба з расійскім царызмам – маё рашэнне і адказнасць за яго павінен несці толькі я адзін». Аднак тут яму не пашчасціла. Не дапамагло і Перунова апякунства, бо ён прыняў удзел усяго ў адным баі, дзе, ратуючы санітарку атрада, зусім маладзенькую дзяўчыну, быў сур'ёзна паранены.

Лячыцца выехаў за межы імперыі.

Пасля выздараўлення вярнуўся ў Беларусь. Полымя паўстання ўжо патухала, і ён, разумеючы гэта, з цяжкім каменем на сэрцы паехаў дадому, у Калацічы, дзе нейкі час адпачываў, а потым заняўся літаратурай. Пісаў вершы, перакладаў на беларускую мову замежных класікаў, вёў перапіску з сябрамі. Зрэдку разам з сястрой прымаў гасцей – памешчыкаў-суседзяў, а пасля іх ад'езду спяшаўся ў свой пакой, сядаў за стол, і з-пад яго пяра на чысты аркуш паперы ліліся радкі, напісаныя лацінкаю:

Czaraûnica urakîa;
Byû ja kolis waûkaîakam,
Biehaû czortam wzdoûż sieîa,
I k hawjadam poûzaû rakam,
I ludskuju znaû haworku,

I z sabakami z nadworku
Namaniĉ ja sposab mieû.

Радок з'яўляўся за радком. Пісалася лёгка, без напружання, быццам ён даўно завучыў тэкст гэтай байкі, а цяпер толькі перапісваў на чысты аркуш. Зрэдку, уяўляючы ў думках рэальных «гавяду» ці «сабаку Лыску», Альгерд ціхенька смяўся. Ускудлачаныя доўгія валасы, бляск у бяздонных чорных зрэнках, ціхі ўнутраны смех – збоку магло падацца, што ў чалавека насамрэч усяліўся звер і ён пераўтварыўся ў сапраўднага ваўкалака.

Za humnom raz cicha sieû,
Ażno Lysko priljacieû, –
Jak na pansraj službe staû!
Pa prijazni jan mne kaža:
– Kin ty, kume, žytlo ûraže:
Cjapier marno prapadzjtsz.
A tyż – hetki sposab znajesz,
Majmu panu stañ słuzyĉ
Tabie dobra budzie żyĉ.
–Ach ty durañ думаю ja,
Mnie wiarnucca da sieĴa?
Z twaim panam i sieĴom
Zaduszysja ty kaĴom!

Альгерд пісаў несупынна. Зрэдку, каб лепш разгледзіць уяўных герояў байкі, ён на некалькі імгненняў заплюшчваў вочы, і ў гэты час на яго твары з'яўлялася ўсмешка блажэннага чалавека, вельмі падобная на ўсмешку вар'ята –паэт жыў у іншым, прыдуманым свеце, цудоўным і казачным, чэсным і справядлівым. Толькі праз вершы і байкі Альгерд мог паказваць

сястры і знаёмым унутраны свет, расказваць ім аб тым, што хаваецца ў яго сэрцы, што трывожыць яго і хвалюе.

Choć hałodzien – ja swabodzien,
Hdze mnie ciahnie – tam biahu.
Na swabodzi prapadu,
A û niawolu – nie pajdu!
Budu wolnym waũkaŕakam,
Tuż – na prywiazì sabakam!

Дапісаўшы апошнія слова і паставіўшы кропку, паэт лёгкім рухам адштурхнуў ад сябе аркуш і, быццам пасля нялёгкай справы, знясілена адкінуўся на мяккую спінку крэсла, заплюшчыў вочы. Ён быў задаволены сабой, бо займацца любімай справай не па неабходнасці, як Сыракомля, а па ўласнай ахвоце – ці ж гэта не шчасце? Ствараць сюжэт, шукаць сярод сяброў і знаёмых персанажаў баек для яго было асалодай, і закончыўшы твор, ён адчуваў сябе па-сапраўднаму ўладаром нечых лёсаў. І гэта дадавала сілы.

Праз некалькі хвілін адпачынку паэт расплюшчыў вочы, пацягнуўся да аркуша паперы, узяў яго ў рукі, перачытаў напісанае. Нічога не выпраўляючы, ён абмакнуў пяро ў чарніла і падпісаўся: Olgierd Obuchowic. Чарговая, якая ўжо па ліку байка была канчаткова напісана і змешчана ў тоўстую сінюю папку побач з дзесяткам гэтых жа займальных гісторый.

І ўсё ішло добра, пакуль у працэс не ўмяшалася сястра. Даведаўшыся, што Альгерд піша вершы і крамольныя байкі, ды яшчэ на «сялянскай» мове, яна ўкленчыла:

– Ольдзі! За такія вершы і байкі на хамскай мове цябе могуць арыштаваць і зняволіць, а гэта ганьба на ўвесь наш род! Адумайся! Што ты вытвараеш?

І сястра мела рацыю. Пасля падаўлення паўстання царскі ўрад сфарміраваў задачы і распрацаваў канкрэтныя меры па русіфікацыі насельніцтва Паўночна-Заходняга краю. Школьны настаўнік, праваслаўны святар, дзяржаўны чыноўнік і дзяржаўныя газеты нахабна, цынічна і настойліва даказвалі беларусам, што яны – рускія, толькі сапсаваныя польскім уплывам, што ім трэба найхутчэй выракацца сваёй «мужыцкай» мовы, цурацца старадаўніх звычаяў і абрадаў, пазбягаць і ганьбіць тых, хто выступае супраць улады, і злівацца з вялікаросамі ў адзін народ. Толькі ў агульным саюзе яны будуць шчаслівымі і заможнымі.

Альгерд жа паездзіў па свеце і ў такія казкі не верыў. Ён дастаткова бачыў шчаслівых людзей і выдатна разумеў, што патрэбна чалавеку для сапраўднага шчасця.

У 1866 годзе ён ажаніўся і пражыў з жонкай сем не вельмі шчаслівых гадоў. Яго сямейны спакой руйнавала інтрыганка, вельмі падобная да старой паненкі Вікторыі. Жонка Альгерда была асоба добрая, гожая, вельмі мілая і ветлая ў стасунках з людзьмі. Спевам сваім кожнага магла абваражыць. Вартая была лепшай долі, чым тая, якую мела, бо Альгерд яе ніколі не любіў і потым часта дакараў сябе за шлюб з ёю. Смерць жонкі выклікала ў яго дэпрэсію. Не хацелася нікога бачыць, ні з кім размаўляць, ні пісаць. Жыць не хацелася – настолькі цяжка ўдарыла па яго псіхіцы смерць блізкага, хай і нелюбімага, чалавека. Магчыма, каб суцішыць душэўны боль, ён ажаніўся ў другі раз, аднак зноў няўдала – другая жонка не вытрымала жыцця у такой абстаноўцы і, забраўшы з сабой іх глуханямую дачку, з'ехала ў Санкт-Пецярбург, дзе праз нейкі час памерла ад сухотаў.

Разгром паўстання, няўдалыя шлюбы і заўчасная смерць першай жонкі абвастрылі ў Альгердзе пачуццё несправядлівасці, і ў 1879 годзе ён раптоўна заявіў сваім родным, што хоча перадаць сялянам сваю частку зямлі ў бестэрміновую арэнду, чым выклікаў грандыёзны скандал. Тады ён забраў любімыя кнігі і пакінуў бацькоўскі дом.

Спачатку жыў у сябра Рудкоўскага ў фальварку Курганы на Случчыне, потым перабраўся ў Слуцк, дзе кватараваў у Хведаровічаў. Тут яму ўжо ніхто не перашкаджаў займацца літаратурай. Так, нечакана для многіх, Альгерд памяняў сацыяльны статус. Пры такіх абставінах не маглі не адбыцца змены і ў светапоглядзе, бо адна справа збоку глядзець на жыццё сельскіх і гарадскіх нізоў, і зусім іншая – апынуцца ў іх становішчы.

Жыў Альгерд небагата, аднак свабодна і незалежна. Пісаў байкі, перакладаў на беларускую мову вершы замежных паэтаў, сустракаўся і перапісваўся з беларускімі пісьменнікамі.

Неяк, праглядаючы вершы Бандынэлі, Францішак Багушэвіч заўважыў, што ў яго не паўсюль бываюць уласцівыя беларускай мове акцэнты. На гэта Альгерд яму адказаў:

У гаворцы ёсць ружніца
Між маєю і Тваей:
Маей – пушчы, Птыч граніца,
Ты – Панарскі салавей!..

Гэта значыць: у Беларусі ёсць шмат асобных дыялектаў-гутарак, і ў гаворцы між Магілева над Днеправым Мозырам і Гародняй не толькі бывае вялікая розніца ў акцэнтах, але ёсць і шмат цікавых правінцыяналізмаў. От, напрыклад, некалькі нашых палеска-беларускіх правінцыяналізмаў, – ручаюся, што іх у віленска-гродзенскай беларускай мове або зусім не ўжываюць, або ўжываюць рэдка. «Нашчадзь» – патомства, будучае пакаленне; «нішком» – ціхачом, пакрыёму, хаваючыся; «плён» – расток, малады белы карэньчык пры зярне і шмат іншых.

Альгерд паказаў, што гаворка перш за ўсё ідзе аб тым, каб выказаць, што ён хача, каб пачулі яго думку і каб словы карэнныя беларускія пры помачы нашай літаратуры атрымалі як найшырэйшае абывацельства. І дзеля

гэтага ён не сцяняе свайго дыялекту, ужываючы словы і звароты агульнабеларускія. Гэтак паступаючы, ён кладзе ў літаратуру свой прыродны дыялект беларускай мовы, даючы найлепшае з яго. У канцы невядома яшчэ, каторы дыялект беларускі пераможа.

І Багушэвіч з ім пагадзіўся.

7.

Славянская багіня Макаш у 1840 годзе паабяцала Абуховічу нялёгкае жыццё, поўнае прыгод і выпрабаванняў. Альгерд жа проста жыў. Студэнцкія бойкі, нейкія нязручнасці пры падарожжах па Еўропе, любоўныя прыгоды, удзел у паўстанні – для кагосьці такога жыццёвага досведу хапіла б на велізарны раман, а для Абуховіча гэта звычайнае жыццё, вартае звычайнага чалавека. Так, ён пастаянна быў навідавоку, бо той, хто выпраменьвае святло, не можа знаходзіцца ў ценю.

Яго літаратурная творчасць і асветніцкая дзейнасць былі працягам той барацьбы за свабоду, за сацыяльную і нацыянальную справядлівасць, за «ўваскрашэнне Бацькаўшчыны», пра якую ён некалі марыў з Адамам Перасвет-Солтанам і за якую змагаўся разам з паўстанцамі ў 1863 годзе.

Альгерд многае спазнаў у гэтым жыцці, паспеў занатаваць свае перажыванні, досвед і думкі ў вершах, байках, роздумах-мемуарах, якія па багацці ўражанняў, вобразаў, маляўнічасці, арыгінальнасці погляду на рэчаіснасць не маюць сабе роўных у беларускай літаратуры XIX стагоддзя. З імі можна параўнаць хіба толькі такія творы, як «Тарас на Парнасе», «Пінскую шляхту» ды зборнікі вершаў Францішка Багушэвіча з іх прадмовамі.

Адзінае, чаго не паспеў зрабіць пан Альгерд, дык гэта тое, каб хоць неяк паклапаціцца аб сваёй багацейшай літаратурнай спадчыне.

Зімой 1898 года пяцідзесяцісямігадовы Абуховіч моцна прастудзіўся. Лячыўся дома, бо гарадской бальніцы баяўся і меў на тое поўныя правы.

Мёд, настоі і адвары траў, гарбата з маліны ці чорных парэчак – усе сродкі былі выпрабаваны, аднак істотнага паляпшэння здароўю яны не далі. Яго наведвалі і гарадскія дактары Янушэвіч, Расудоўскі, Машэўская, Узлоўская. Нават сястра, якая 18 гадоў была з ім у сварцы, прыехала да брата, каб папрасіць прабачэння за колішняе неразуменне і эгаізм. Вось тады Альгерд зразумеў, што памірае і, каб не быць цяжарам для гаспадароў і сяброў, сам папрасіўся ў гарадскую багадзельню, у якой і памёр 22 жніўня 1898 года.

Бібліятэка і рукапісы пісьменніка былі перенесены на гарышча дома Хведаровіча, дзе доўгі час беражліва захоўваліся і чакалі вырашэння свайго лёсу.

Пасля смерці Хведаровіча, а потым у 1928 годзе і Хведаровічыхі, дом купілі Барташэвічы.

А ў пачатку 1930-х нехта з месцічаў данёс, што ў доме Барташэвічаў некалі жыў граф і ў ім нібыта схавана шмат золата. Адразу ж да гаспадара дома прыехалі бальшавікі, зрабілі вобшук, знайшлі на гарышчы «стос папераў, роўны з чалавекам». Золата не знайшлі, Барташэвіча арыштавалі.

Як вядома, Абуховіч-Бандынэлі пісаў не кірыліцаю, а лацінкаю. Той, хто рабіў вобшук, відаць, быў чалавекам малапісьменным, неадукаваным і палічыў яго рукапісы не беларускімі, а польскімі.

Раніцою наступнага дня да дома Барташэвічаў падагналі балаголскую падводу, пагрузілі на яе кашы з рукапісамі, скруткі паперы і кніжкі, сярод якіх была энцыклапедыя ў сінім пераплёце, і вывезлі ўсё да Слуцкага трайчанскага манастыра. Там старажытныя кніжкі з манастырскай бібліятэкі і архіў Абуховіча пагрузілі ў некалькі дамавінаў. Атэісты ўзнялі дамавіны на плечы і пад спеў «Інтэрнацыянала» вынеслі іх на бераг Случы, дзе і спалілі...

Многія случчанае назіралі за тым, як палыхае вогнішча на беразе рэчкі, як ненажэрнае полымя знішчае святыні. Амаль усе маліліся і плакалі. Аб чым яны шкадавалі ў той час, якой літасці прасілі ў Бога, чаму плакалі? Магчыма, пад гукі слоў «Это есть наш последний и решительный бой» яны разумелі,

што дым гэтага кастра на доўгія дзесяцігоддзі зацягне іх радзіму смугой, што на змену аднаму рэжыму прыдзе другі, больш жорсткі і крываваы? А, магчыма, многім было крыўдна і балюча бачыць, як па волі нейкага недасведчанага вылюдка, з «кипящим от возмущения разумом», наша літаратура губляе такі выключны талент, столькі яго твораў, яго жыццё...

Аднак што такое чалавечае жыццё? Яно ніколі не цанілася ў царскай Расіі, і гэта самае прыкрае ва ўсёй гісторыі. Хаця, жыві Бандынэлі ў савецкай краіне, ён усё роўна не крыўдаваў бы на неразумных, помслівых і зайздросных. Пасля цяжкага ранення ў 1863 годзе, калі душа вандравала паміж жыццём і вечнасцю, ён усёй істотай спасцігнуў простую ісціну: адзінае сапраўднае багацце для чалавека – гэта мудрасць яго сэрца, а для поўнага шчасця яму патрэбны ўсяго толькі чыстае каханне ды крышачку чалавечых удзячнасці і спагады. Іх ён шукаў усё сваё жыццё. Іх ён і знайшоў, няхай і праз паўтара стагоддзя.

Эпілог

З успамінаў Язэпа Лявонавіча Дылы (Тодара Кулешы) – наркома працы ў першым беларускім савецкім урадзе, паэта, празаіка, драматурга.

«У 1893–1894 годзе, калі я быў яшчэ вучнем трэцяга ці чацвёртага класа Слуцкай гімназіі, мой бацька, вярнуўшыся са службы ў паштова-тэлеграфнай канторы, дзе ён працаваў дробным служачым, папярэдзіў маю маці, што вечарам у нас будзе госць, якога трэба ветліва прыняць.

– Ты, пэўна, чула пра пана Абуховіча? Паны лічаць яго дзіваком, бо ён адрокся ад маёнтка і сям’і, жыве на ўласны заробак, знаецца з простымі людзьмі і піша вершы на простаай мове, мове мужыкоў і рамеснікаў. Ён праз сваіх знаёмых гімназістаў даведаўся, што нашы хлопцы абодва вучацца ў гімназіі, і прыйшоў да мяне ў кантору, каб са мною пазнаёміцца, і вельмі мяне і цябе хваліў за тое, што мы так дбаем пра навучанне сваіх дзяцей... Я

запрасіў да нас гэтага прыяцеля працоўнага народа, добрага і прызнага людзям чалавека. Дык, калі ласка, паклапаціся!..

А вечарам таго дня, у агародчыку ля дома, дзе мы жылі, за чайным сталом з рознай закускай мы мелі госцем гэтага «дзівака» і слухалі яго, Альгерда Абуховіча, вершы на беларускай мове, пераважна байкі. У іх пісьменнік умела, у трапных выразях і словах высмейваў паноў і падпанкаў, заможных сялян і фанабэрыстых шляхцюкоў, ксяндзоў і царскіх «чынадралаў»... Бацька з маткаю з захапленнем слухалі яго творы і часта дружна смяліся.

Я сядзеў і слухаў, як зачараваны, бо ўпершыню з вуснаў пана, хаця і ў паношанай вопратцы, прытым ад чалавека ўжо са срэбрам у валасах чуў «дзіва» – мілагучныя вершы на той мове, якой я, жывучы да дзевяці гадоў у сям’і дзеда і бабкі, карыстаўся, якую я лічыў прыгожай і якую я ў гімназіі бараніў перад аднакласнікамі, што яе ганілі і высмейвалі. Пісьменнік у маіх вачах цяпер паўставаў як абаронца мовы свайго народа, як вястун і чараўнік роднага слова.

Помніцца, што яшчэ разы два Альгерд Абуховіч быў госцем нашай сям’і, і кожны раз пасля слухання яго баек, сатыры і вершаў мацнела ў мяне любоў да роднай мовы, і я ўжо не са слязьмі ў душы, а з гнеўнай упэўненасцю абараняў сваю мову, называючы тых, хто ставіўся да яе з пагардай, здраднікамі свайго народа.

Пісьменнік цікавіўся нашымі поспехамі ў вучобе і калі даведаўся, што брату цяжка даецца французская мова, запрапанаваў, каб наступным летам мой брат хадзіў да яго тры разы на тыдзень займацца гэтай моваю. Абуховіч ад платы адмовіўся, хаця за іншых сваіх вучняў грошы атрымліваў, бо на гэты заробтак ён і жыў. Тут трэба сказаць, што пісьменнік, як зазначала гаспадыня пакою, які ён наймаў у старэнькай Федаровіч (на Іванаўскай вуліцы), у некаторыя месяцы траціў на свой абед толькі пяць капеек. Мае бацькі ледзьве атрымалі згоду Абуховіча на замену грошай за вучобу брата

натураю. Мы мелі добры агарод, курэй, бацька ставіў венцяры на рыбу, і матка наша стала перадаваць Федаровічысе, якая варыла пісьменніку, патрэбную для яго гародніну, яйкі, а пры бацькавай удачы – і рыбу. А калі пад вёскай Іграевым мы з бацькам лавілі ракаў ці калі хадзілі па грыбы, стол пісьменніка ўзбагачаўся гэтымі прадуктамі.

Памятаю, у пісьменніка часта бывалі Кавалеўскі, Зянковіч, Вострасайлін (імёны іх і як іх звалі па бацьку – не памятаю), Аляксандр Ярэмч, Іван Чудоўскі, Пятро Карповіч, Аляксандр Тэраль, адзін з братоў Мігаёў і іншыя. Часцей за ўсё вяліся размовы пра ўзаемаадносіны ў нашай гімназіі вучняў з настаўнікамі, пра забароненыя для чытання гімназістамі кнігі, пра паўстанне 1863 года на Беларусі і бясконцыя размовы пра класікаў рускай, польскай і сусветнай літаратуры.

Абуховіч вельмі добра валодаў французскай, італьянскай, англійскай і нямецкай мовамі. Лёгка чытаў на іспанскай мове.

Пры спрэчках, каб успомніць якое-небудзь месца з таго ці іншага твора класіка, Абуховіч падыходзіў да сваёй вялікай шафы з кніжкамі, хутка знаходзіў, што было патрэбна, і цытаваў цікавае ўсім месца.

Узнікла размова і пра мажлівасць для беларускай мовы стаць літаратурнай моваю, здольнай пры перакладах з іншых моў перадаць самыя тонкія адценні чалавечых пачуццяў і разуменняў. Памятаю, што Ярэмч, Карповіч і Зянковіч згаджаліся з Абуховічам, што беларуская мова зусім не бедная, наадварот, вельмі багатая словамі з рознымі адценнямі сэнсаў. Іншыя ж мала верылі ў здольнасць роднай мовы.

На працягу некалькіх гадоў наведвання пісьменніка я меў магчымасць паслухаць пераклады Абуховіча з «Фауста» Гётэ, «Разбойнікаў» Шылера, некаторых вершаў Віктара Гюго, Байрана, Дантэ. Уражанне ад пачутага ў мяне было моцнае.

Трэба таксама зазначыць, што ў Абуховіча былі пераклады з Пушкіна, Лермантава, Адама Міцкевіча, М. Канапніцкай, Кандратовіча-Сыракомлі.

Нам, моладзі, вельмі падабаліся яго пераклады верша Лермантава «И скучно, и грустно» і асабліва пушкінскіх «Деревня» («Приветствую тебя, пустынный уголок») і «Вновь я посетил тот уголок».

Калі Абуховіч усхвалявана прачытаў нам свой пераклад пушкінскага «Арнона» («Нас было много на челне»), ён успомніў і пра падзеі з паўстання 1863 года на Міншчыне, удзельнікам якіх быў сам. Моцнае ўражанне пакінула на ўсіх нас яго апавяданне пра дзяўчыну, якая была фельчаркай-хірургам у іх паўстанцкім атрадзе. Пасля ўдачы пад адным мястэчкам на паўночнай Случчыне паўстанцы адыходзілі ў лясы Ігуменшчыны. Аднак каля павятовага тракта ар'ергард іх быў атакаваны казачай паўсотняю. Калі быў паранены камандзір ар'ергарда, фельчарка кінулася да яго, каб перавязаць. Казакі не паглядзелі на чырвоныя крыжы на яе грудзях, рукавах і касынцы. Дзяўчына была смяротна паранена. Каб не даць казакам захапіць іх абаіх у палон, паўстанцы падцягнулі да месца бою ўсе свае сілы і вялі такі актыўны агонь па казаках да самага цямна, што здолелі вынесці абаіх таварышаў, праўда, ужо мёртвых. Гераіню пахавалі на высокім беразе Бярозы.

Абуховіч лічыў: няўдача паўстання 1863 года заключалася ў тым, што землеўласнікі баяліся ўзняць на паўстанне беларусаў-сялян, бо тады трэба было б адцаць ім зямлю.

Я ў 1920 годзе знайшоў на каталіцкіх могілках Слуцка магілу А. Абуховіча з невысокім каменным помнікам, на якім быў просты надпіс з імем і прозвішчам пісьменніка і датамі нараджэння і смерці. Як зойдзеш праз вароты могілак, яго магіла чацвёртая па левы бок у крайнім радзе, побач з магілаю доктара гімназіі Машэўскага».

БАЛАДА ЭЛІЗЫ АЖЭШКІ

(6.06.1841—18.05.1910)

Магілы паўстанцаў травой заплываюць
І Нёман не спіць між сівых берагоў,
Дзе сумныя людзі тутэйшага краю
У сэрцах хаваюць да краю любоў,

Якому і ты па крыві не чужая,
Бо ты нарадзілася тут і жывеш
І лепшае долі сабе не жадаеш,
Як—лепшага сонца, што ў небе плыве

Над мілаю сэрцу шляхетнай Гародняй,
Дзе замкі і Храмы, дзе ціша і тлум,
Дзе думкам, як птушкам у небе, свабодна,
Дзе самы гаючы бярозавы шум,

Якім ацяляюцца душы людскія,
Што мараць аб волі на роднай зямлі,
Дзе слёзы і кроў, над якімі воўк вые,
Нібыта ўсіх моліць, каб людска жылі

І не адракліся ад песень і казак,
Якія прыйшлі праз стагоддзі да нас,
Якія й пра нас праз стагоддзі раскажуць,
Калі захаваем мы іх у наш час.

І ты, каралева народнага слова,
Збіраеш не золата, золата—тло,
А песні і казкі тутэйшаю мовай,
У мове тутэйшай жывое святло,

Што дадзена Богам і не забярэцца
Нікім і ніколі, бо тут—ёсць народ,
І ён хто тут свой, хто чужы разбярэцца,
Калі не цяпер, дык праз тысячу год.

І, нібы з нябыту, з травы паўсплываюць
Магілы паўстанцаў, курганні дзядоў.
Не будзе нідзе прыгажэйшага краю,
Чым край,
да якога спазнана любоў...

24.02.2009

Святлана Воцінава

Дом лістоў

Прысвячаецца светлай памяці

прафесара Аляксея Пяткевіча

Пачатак

Ніякае гэта не запазычанне ў Марка Z. Данілеўскага, іначай было б «Дом лісця»³. Твор жа, які цяпер, пакуль яшчэ не зусім сцямнела, знайшоўшы паперу і кавалак алоўка, прыстроіўшыся на нізкім шчарбатым ганку, я пачынаю пісаць, не хаваючы хвалявання (бо хаваць яго тут няма ад каго), павінен называцца «Дом лістоў».

Таму што ён не пра лісце, якое шапаціць ад пераднавальнічнага ветру (вечер, дарэчы, мяне трывожыць: не ведаю, ці цэлы на доме дах, які Афтаназы⁴ апісвае як гладкі, двухсхільны, падбіты гонтай, і наколькі страшна ў навальніцу знаходзіцца ў цемры стогадовай закінутай вілы, у ~~якой адбываецца чорт ведама што~~ у ~~якой адбываецца~~ нешта такое, што я пакуль не здолела зразумець), і не пра лісты ў сэнсе аркушы, а толькі пра тыя лісты, якія ў эпоху да эсэмэсак людзі пісалі адно аднаму, каб дзяліцца падзеямі і надзеямі.

Я прыехала сюды па невядомай прычыне мінулай ноччу, аддаўшы таксісту добрую частку атрыманага напярэдадні ганарару. Магла б пакінуць гэтыя грошы ў «Галіяфах», набраўшы ў іх кнігарні дзясяткі два кніг. Або купіць тры скрыні сочнікаў.

Замест таго, каб пісаць належнае, я пішу пра сочнікі. Гэта не дзіўна для чалавека, які не еў больш за суткі. А пішу, што прыехала сюды па невядомай

³ Mark Z. Danielewski (1966) – амерыканскі пісьменнік, яго «House of Leaves» (2000) перакладзены на многія мовы і выкладаецца ў многіх універсітэтах ЗША і іншых краін.

⁴ Раман Афтаназы (1904–2004) – польскі гісторык, аўтар шматтомніка «Гісторыя рэзідэнцый на даўніх ускраінах Рэчы Паспалітай». Даследаваў і апісваў замкі, палацы, сядзібы.

прычыне, таму што не ведаю, што прымусіла мяне сярод ночы адарвацца ад тэксту, які пісала, глытаючы праз старонку чарніоткі перасалоджаны чай, узяць таксоўку і дзве гадзіны без адзінай думкі ў галаве ўзірацца ў дарогу перад сабой. Таксіст маўчаў. Яму не хацелася ехаць за сотні кіламетраў у ноч. Таму і давлялося мне развітацца з трыма скрынямі сочнікаў. Усё, больш ні слова пра ежу.

Паўразбуранай вілай, узведзенай на мяжы XIX і XX стагоддзяў, у наш час валодае ўніверсітэт, у якім я працую. Але гэта інфармацыя ні пра што: я не ведаю планы ўніверсітэта адносна будыніны, якая выглядае закінутай і ў якую я трапіла без перашкод, не пытаючы ніякага дазволу. Не думала, што гэта будзе так проста: падняцца на ганак, узяцца за ручку, адчуць, што дзверы не замкнёныя... Я ўвайшла ў дом, па-ранейшаму не маючы ў галаве ніводнай думкі. Нягледзячы на ноч і самоту, страху я не адчувала. Нібы нехта адключыў у маім арганізме некаторыя опцыі. Цемру, якая паспешна мяне атуліла, ледзь толькі промні ад фар таксоўкі рассеяліся за даляглядам, крыху разбаўляла святло месяца. Пад яго цікаўным вокам я і дайшла да дзвярэй і з лёгкасцю іх адчыніла. Яны і не рыпнулі. Хаця ў гэтым упэўненасці няма: хто ведае, ці не быў у мяне разам з іншымі опцыямі выпадкова адключаны слых.

Шалёны вецер. Ледзь утрымала паперу. Уявіла, як гэты прайдзісвет вырывае яе і нясе ў нязнаную далеч. Нехта знойдзе і прачытае. Або не чытаючы выкіне. Вырашаць, як заўсёды, будзе выпадак. Некаторыя лічаць, што выпадкам як псеўданімам карыстаецца Бог, калі не хоча сябе называць.

Зноў парыў ветру. Яшчэ і яшчэ. Вось што! Чытай уважліва той, у чые рукі прыляціць гэты аркуш. Перад тым як трапіць сюды (53.027648 паўночнай шыраты і 25.816376 усходняй даўгаты), я ціхамірна сядзела ў кухні і пісала біяграфію Элізы Ажэшкі. Разважаючы пра нязведаныя шляхі, якімі ў наш час вяртаецца з нябыту цікавасць да падобных персон (чыя колішняя заслужана гучная слава без відавочных прычын апынулася асуджанай быць патрэбнай толькі спецыялістам і апантаным прыхільнікам),

адзін з маіх сяброў-творцаў выказаў меркаванне, што спадчына па-сапраўднаму значных асоб праз сотні гадоў пасля іх жыцця непазбежна актуалізуецца імі самімі. Згустак нерастрачанай творчай энергіі вандруе па свеце, імкнучыся хоць некага абудзіць, і той, з кім яму гэта ўдаецца, пачынае раптам бачыць усё, што раней было незаўважным, і паведамляе астатнім: «Глядзіце! Гэта было створана вельмі даўно, але гэта ўсё роўна пра нас». І гэтае «пра нас» не залежыць ні ад грамадскага ладу, ні ад імёнаў правіцеляў, ні ад тэхналогій быцця. Гэтаму «пра нас» усё роўна, перамяшчаемся мы брычкай, запрэжанай коньмі, ці самалётам і электрамабілем. Гэтаму «пра нас» ёсць прыгожая назва: класіка.

На віле Паўлінава, дзе Эліза Ажэшка гасцявала больш чым сотню гадоў таму і дзе цяпер знаходжуся я, гэтым словам знайшліся шыкоўныя доказы. Нават тое, што мяне падняло і панесла сюды сярод ночы, даказвае іх безумоўную слухнасць. Наконт жа ўсяго астатняга – што адбылося са мной ужо тут, – можна не сумнявацца: я трапіла ў пазачасе, міжчасе, надчасе, эйнштэйнаўска-хокінгаўскі прасторачас... Я не ведаю, як назваць.

Вецер усё настойлівей вырывае паперу. Далася яна яму... Цямнее. Я ледзь разбіраю радкі, пішу амаль усляпую. У доме пісаць не магу – там ужо цёмна.

Карацей! Таго, хто гэта прачытае, я прашу трапіць у маю кухню і знайсці там біяграфію Элі

Я не дапісала яе: мне не хапіл

Тое, што не паспела зрабі

Таму што я абя

Мой ад

«Прыемныя завершаныя справы», – пісаў Га

З рукапісу, знойдзенага ў кухні

– А гэта быццам Ян Груздзіцкі. Кап’ё прабіла яму руку.

– Ой, і як толькі вытрываў, небарака... А тут конь паранены. Рыцар зваліўся, шлем пакаціўся. Вось дык вясельны турнір!

Рыцарскі вясельны турнір, перад пачаткам якога папяровыя ўдзельнікі адпусцілі адно аднаму ўсе верагодныя грахі, – на выпадак, калі хто каго зачэпіць, пакалечыць, а мо і зусім заб’е, – завяршыўся. Не без ахвяраў, канечне. Конь пад панам Мілкоўскім цяжка паранены, пан Добка свайго каня ўвогуле страціў, а пана Казімерскага так моцна торкнула кардоннае кап’ё ворага, што дзяўчынкам зрабілася страшна: быццам яны апынуліся на плошчы Кракава і перад імі не аксамітная паверхня канапы-жабы⁵, а ўтрамбаванае рысталішча, з якога ўсе жабы, калі яны там былі, паразбягаліся ў пошуках схованак.

– Клямуня, а праўда, нявеста прыгожая? Сукенка ў яе такая...

Сукенка Грызельды з Баторыяў, ужо некалькі гадзін Замойскай, ад вузенькай таліі пераходзіць у пышны купал спадніцы, падол якой аздоблены карункавымі проразямі. Пышныя буфы змяняюцца тонкімі рукавамі, а над шырокім гафраваным каўнерыкам узвышаецца акуратненькая галоўка. Пані Замойская хоць і папяровая, але такая ўся дасканалая, што не адвесці вачэй. Яе выразалі нажнічкі пана Філіповіча, адзінокага мастака, якога *tatam* знайшла недзе ў Гродне і запрасіла выкладаць з пражываннем. Чалавек адзінокі і немалады, пан Філіповіч пераязджае з Паўлоўскімі на зіму ў Гродна, дзе яны здымаюць дом на Брыгіцкай, а на лета вяртаецца ў родную для іх Мількаўшчыну і акрамя урокаў жывапісу, якія дае Клямуні, мае клопат, які каштуе яму цярпліваасці анёла, – бясконца выразаць папяровых герояў і антураж да іх дзеяў. Людзі і дрэвы, камяніцы і замкі, коні, карэты, рыцары, зброя... Ужо апрабавана ў папяровым баі армія Хадкевіча, ужо памянjalі дыслакацыю – перанесліся з салона ў пакой – казакі Хмяльніцкага, ужо двор Вішнявецкага лёг адпачыць пад канапай, і вось цяпер з належным размахам адзначаецца вяселле каралеўскай пляменніцы. Папяровыя кароль з

⁵ Від канапы, моднай у XIX стагоддзі.

каралевай уважліва назіраюць за дзеямі, седзячы на балконе камяніцы Шпіглера⁶, якой дзяўчынкам служыць вялікая скрыня з рукапісамі бацькі. Ролю балкона выконвае фаліант старога знаёмага Мірабо. Вельмі старога, старэйшага за іх на стагоддзе. Але яны чыталі яго «Memories des Contemporaries», таму ён ім не чужы. Яны няшмат зразумелі ў гэтых яго «Успамінах сучаснікаў», але некаторыя месцы нават дэкламавалі — так ім падабалася мудрагелістасць выказаў, якія хацелася прамаўляць патэтычна. Некалькі дзён таму Зюня і Клемянцінка дачыталі купленую *taman* кнігу «Граф Монтэ-Крыста». Гісторыя пра Эдмона Дантэса іх не вельмі ўразіла. Не дзіўна: у тым замку Іф, дзе воляй варожай задумы апынуўся кніжны герой, месце Мірабо знаходзіўся ў сапраўдным, а не прыдуманым затачэнні.

Maman... Зюня ажно няме ад захаплення, калі пані Францішка, седзячы перад люстэркам, расчэсвае доўгія чорныя валасы. Плаўныя павольныя рухі тонкіх прыгожых рук заварожваюць, ад маленькай галоўкі на тонкай шыі нельга адвесці пагляд. Беласкуры, з тонкімі рысамі тварык, пяшчотны позірк выразных вачэй з-пад маляўніча выгнутых броваў, акуратны прамы нос, яркія пухлыя вусны над кругленькім падбародкам... З такім жа замілаваннем Зюня глядзіць на бабуку Альжбету, калі тая бярэ ў рукі кошык з вязаннем і, схіліўшы над карункамі зморшчаны твар, пачынае распавядаць пра старыя часы. Унучкі любяць паслухаць старэнькую, седзячы перад ёй на падлозе. А нядаўна панна Міхаліна, якая вучыць іх усяму патроху, ад польскай і французскай граматык да музыкі і матэматыкі, паведаміла, што *taman* неўзабаве будзе вяпчаца. Знаёмцеся: будучы Зюнін айчым пан Відацкі, прыгожы і вельмі разумны мужчына з вялікімі добрымі вачыма і пышнымі вусамі, якія ён часта прыгладжвае не іначай як з мэтай быць трошкі больш важным. Мае такую патрэбу, бо маладзейшы за пані Францішку на сем гадоў.

⁶ Жыў у Кракаве такі мешчанін. Яго камяніца стаяла на плошчы каля касцёла Панны Марыі і была на самой справе зарэзервавана каралём і каралевай на час вяселля гетмана Яна Замойскага і Грызельды з Баторыяў у 1583 годзе.

Бацьку Зюня зусім не памятае. Вядомы гродзенскі юрыст, старшыня павятовага суда Бенедыкт Паўлоўскі памёр шэсць гадоў таму, праз два з паловай гады пасля яе нараджэння. Але і памятае таксама – той неўміручай напайлегендарнай памяццю, якую стварыла па ім атмосфера мількаўшчынскага дома: не праходзіць і дня, каб нехта пра яго тут не згадваў, такі гэты быў чалавек – светлы душой і з вялікім пачуццём абавязку. Зюня часта разглядае яго твар на партрэце, напісаным дзядзькам Янам. Бацькаў малодшы брат, нездаровы псіхічна, але адораны талентам жывапісца, таксама пайшоў з жыцця досыць рана і таксама паспеў пакінуць па сабе каштоўную памяць – партрэты Бенедыкта і яго жонкі Францішкі. Сур’ёзны мужчына ў гадах, пан Бенедыкт на партрэце трымае ў руцэ разгорнуты ліст, але не чытае яго, а пазірае задумліва некуды ўдалачынь. Пані Францішка, дачка паручніка лейбгвардзейскага Кексгольмскага палка мушкецёраў, героя вайны 1812 года, маладзенькая маці дваіх дзяцей, на партрэце выяўлена з малодшай, Зюняй. Старэйшая, Клемянцінка, ад нараджэння хварэе, амаль увесь час у ложку, і што ні рабіла пані Францішка, якіх дактароў ні выпісвала – і з Гродна, і з Вільні, і нават з Варшавы, – ніводзін не можа даць рады.

Аднаго разу, калі Клемянцінцы было так кепска, што не магла яна з Зюняй гуляць, малодшая, сумуючы, запісала ў сшытак гісторыю пра служанку Эмільку, якую пасадзілі ў турму ні за што, і як яна там замаркоцілася да смерці. Пачатак гісторыі быў рэальны, спісаны з жыцця: фройляйн Фехнер, бона немка, паклала свой бранзалет у шуфляду з бялізнай, а шукала яго пасля ў куфры і, не знайшоўшы, абвінаваціла ў крадзяжы служанку. Восць Зюня і выпісала яе ў вобразе пані N. А што? І ў жыцці служанку Паўлоўскіх маглі з-за Фехнеркі пасадзіць у турму, як у апавяданні, і яна магла б там памерці, і тады пахавалі б яе, як Эмільку, і ляцеў бы над зямлёй пахавальны звон.

Так і назвала Зюня свой першы твор – «Пахавальны звон». Не ведаючы, што ўжо вельмі хутка яна пачуе гэты звон па сястры, і стане ён першым у яе жыцці вельмі цяжкім выпрабаваннем. Адгукнецца ён невыносным болям і пакіне ў душы першую з тых шматлікіх ран, што разам утвораць невымерную глыбіню, з якой толькі і можа чэрпаць сапраўдны талент.

За сямнаццаць гадзін да падзей, апісаных у самым пачатку

Сапраўды смелы чалавек можа праяўляць баязлівасць, пакуль на нешта рашаецца, але дзейнічаць яму трэба адважна. Гэта па Герадоту. У мяне ніколі не бывае па Герадоту: я прымаю рашэнні адважна і без разваг, а дзейнічаю, як прыйдзецца.

Апынуўшыся ў Паўлінаве, я адчула сябе калі не гаспадыняй, дык, прынамсі, вельмі жаданай госцяй. Уяўленне – наша ўсё. Бяром першы, які трапіць на памяць, харошы раман мяжы перадапошніх стагоддзяў, французскі ці наш, створаны ў Парыжы ці Гродне, – і знаходзім у ім такія апісанні пакояў, якія мне ніколі не паўтарыць.

Найперш я ўявіла сябе ў бальнай зале: заўсёды хацела ўбачыць падлогу ў кругі, прыдуманую спецыяльна, каб нельга было па ёй проста ісці, каб узнікала жаданне кружыцца, кружыцца, кружыцца... Закружвацца ў танцы да кружэння ў галаве. І вось ужо з жырандоляў у сто стэарынавых свечак на падлогу ў сотню паркетных кругоў радасна спадаюць светлавыя снапы, паспяваючы па дарозе згуляць у адбіткі з гіганцкімі люстрамі ў мармуровых кансолях.

Паволі пераходжу з пакоя ў пакой. На фоне адамашкавых сцен колеру *vert-de-gris* (мой любімы хвойна-зялёны з адценнем шэрасці палыну) святочна ўзвышаюцца келіхі бога Шывы – беласнежныя бутоны індыйскага дурману. З акна на акно, задрапіраванае фларансам і аксамітам, перапаўзае чэпкая пасіфлора, пакідаючы на кожнай парцьеры па некалькі цікаўных зорак-вочак. Над сталамі і столікамі, камодамі і бюро, расстаўленымі ўздоўж

абцягнутых шоўкам сцен, над строгай паліцай каміна і фрывольным дубовым сервантам высяцца фігуркі з беласнежнага мармуру, сярод якіх абавязковая Ніка і цалкам верагодны Вальтэр, лямпы на малахітавых пастаментах, падсвечнікі на бронзавых ножках і надтрэснутыя японскія керамічныя вазы – як сімвалы перафарматаваных няўдач: усё, што нас не забівае, ператварае нас у кінцугі⁷. На нейкі момант мне падалося, што недзе ў дальнім пакоі нехта перабірае клавішы фартэпіяна і да мяне далятае такая дабратворная музыка, што хочацца схіліцца ў цырыманіяльным паклоне. Але паколькі не было мне тут перад кім схіляцца (хіба перад уласнай легкадумнасцю, якая, між іншым, часта таго заслугоўвае), я проста пад музыку пакіравала да месца, якое цікавіла мяне больш за ўсё.

Мне патрэбен быў кабінет гаспадара вілы Яна Отана Бохвіца, высокага старога з доўгай снежнай барадой і глыбока пасаджанымі вачыма, пагляд якіх з-пад моцна навіслых броваў скіраваны больш не на тое, што знаходзіцца перад імі, а на тое, што залягае ў глыбінях памяці. А там, ні многа ні мала, удзел у паўстанні і смяротны прысуд, заменены на зняволенне. Пасля вызвалення пан Бохвіц заняўся быў садаводствам. Збудаваная ім віла Паўлінава, аточаная цудоўным садамі, – апошні дом, у якім Эліза Ажэшка гасцявала такой самай летняй парой, якая стаіць цяпер. Яна прыехала сюды ў слаўнай кампаніі выдатных прадстаўнікоў свайго часу і з еўрапейскім шыкам – на аўтамабілі нашчадка легендарнага Тадэвуша Рэйтана⁸, гаспадара блізкай Грушаўкі. Мяне ж, самотную і нават без думак у галаве, прывёз у Паўлінава з некалі правінцыйнага Мінска суровы маўклівы таксіст. Хто ведае, якія сілы рухаюць авантурыстамі? Я ні хвіліны не сумнявалася, што кабінет старога

⁷ Кінцугі – японскае мастацтва рэстаўрацыі керамічных вырабаў пры дамозе лаку, змяшанага з залатым, сярэбраным і плацінавым парашкамі. Разбітыя вазы склейваюць, але трэшчыны не маскіруюць, а наадварот, падкрэсліваюць. Такія рэчы лічацца ўнікальнымі, таму што маюць сваю гісторыю, нават лёс.

⁸ Тадэвуш Рэйтан (1742–1780) – беларускі шляхціч прускага паходжання, знакаміты тым, што спрабаваў сарваць сейм, каб не дапусціць зацвярджэння першага падзелу Рэчы Паспалітай. Гэты яго ўчынак мастак Ян Матэйка адлюстравваў на карціне «Рэйтан».

Бохвіца дасць мне тое, для чаго я тут апынулася. І што акурат для гэтага я і апынулася тут.

З рукапісу, знойдзенага ў кухні

– А во яшчэ выпадак. Ехаў аднаго разу мужык. Ды надта ў яго нос быў вялікі. А проці яго ехаў тады Радзівіла, а хоць дарога была шырокая, але Радзівіла хацеў з мужыка пасмяяцца, дык і кажа яму: «Гэй, з доўгім носам набок!» Тады мужык пальцам адхіліў нос набок і кажа: «Проша пана ехаць!» Радзівіла паглядзеў, што мужык не дурань, даў яму жменю грошай ды сам з дарогі змыліў.

Знаёмцеся: Франак, падлетак з вёскі, дапамагае садоўніку ў сядзібе Паўлоўскіх, а ў вольны час дае парады юнай агародніцы, у якую Зюня ператварылася па рэкамендацыі дактароў, калі, застаўшыся без сястры, атрымала моцнае нервовае ўзрушэнне. Франак можа і павучаць, і крытыкаваць, калі трэба. Пані Францішцы не падабаецца сяброўства дачкі з дзецьмі простага людю, але Зюні цяпер больш няма з кім гуляць... Не тое. Зюню прывабліваюць такія стасункі, яна цягнецца да простых людзей так, быццам яны яе прыварожваюць. А з Франакам ёй вельмі цікава. Сядзе ён, бывае, на лавачку, паставіць ногі шырока, як мужычок, выгне спіну паўабараначкам, упрэцца локцямі ў калені, пачухае патылічку, паправіць чубчык, пасля разагнецца павольна і важна, падаўшы грудзі наперад, правядзе вялікімі пальцамі пад паяском, якім падперазана кашулька, абцягне яе ўніз і, бліснуўшы вачыма, пачне расцягваць кожнае слова, нібы спяваць:

– Аднае нядзелі сама людзі ішлі да касцёла, ажно бачаць – стаіць ля дарогі чалавек такі чорны, зашмэрганы. А гэта быў скарб, перакінены ў чалавека. Усе людзі з яго анно смяяліся і далей ішлі. А адна дзеўка, на самым задзі ішоўшы, падышла да яго і кажа: «Чаму ж ты, чалавечку, носа не ўватрэш? То ж з цябе ўсе смяюцца! Паждзы, я ўватру» – і як даткнулася, так

той і рассыпаўся каля ног. З цэлага чалавека зрабілася гурба золата! Дык дзеўка не ішла ўжэ да касцёла, бо золата да хаты валачыла.

Бывае, што ў сярэдзіне аповеду Франак, як сапраўдны артыст, робіць паўзу. Спачатку маўчыць, зазірае ў цікаўныя Зюніны вочкі і радуецца, а потым важна падымаецца з лаўкі, правярае яе надзейнасць, стукаючы нагою ў апорныя слупчыкі, пазірае то на неба, то на зямлю, абавязкова нешта гаворыць пра заўтрашняе надвор'е і адразу ж тлумачыць, адкуль ён пра гэта ведае.

– Ці бачыць паненачка, як чарвячкі выгінаюцца? Гэта на дождж. І браткі галоўкі павесілі – таксама дождж адчуваюць. І вераб'і сёння ў пыле купаліся.

У іншы дзень кажа іншае:

– Жаўручына завісла высока-высока, ледзь песня чуваць. Будзе скварна. І галубы буркуюць, падтакваюць.

Зразумеўшы, што паненачцы абы слухаць, працягвае баяць:

– А вось пра ката. Як хлопец адзін праз яго ўзбагацеў. Адзін чалавек паміраў і паміраючы мовіў да сына: «Помні, каб, калі паедзеш першы раз па маёй смерці да места, то што ўперад угледзіш, тое і купі». Ну і паехаў ён да места, аж бачыць – баба нясе ката тапіць. Ён ёй: «Стой, не тапі!» – і купіў яго за дзясятку. А той кот чыста як сабака –усюдачкі за ім бегаў. Пашоў ён у свет, ідзе так, ідзе, ажно прышоў у такое месца, дзе катой не зналі.

Тут Франак зноў робіць паўзу – бо так гэту казку Тадэвуш з Шыдловіц распавядаў, а ён яго слухаў на кірмашы, што ў Зельве, дзе гаспадарам новых коней куплялі, – і потым зноўку працягвае:

– Заходзіць ён да аднае хаты, ажно там сядаліся есці, дый розгі каля сябе кладуць. Думае ён: «Нашто гэта?» Ажно як высыплюць пацукі ды мышы: яны іх б'юць, а яны лезуць – проста не адагнаць! Дык ён пытае ў гаспадара: «Чаму гэта?» – «Ат, намножылася гэтай брыдоты!» – «А я маю такога, – кажа, – звера, што гэту брыдоту выдушыць». І як пусціць таго ката,

той як пачне пацукі душыць! А гаспадар яму гэта... гаршчок золата ў лапу. За ката таго, каб аддаў. Ну, і жыў ён ужэ вельмі шчасліва без ката.

Франак для Зюні такі ж настаўнік, як і фройляйн Фехнер, і пан Філіповіч, і панна Міхаліна, і выпісаная з Вільні капрызная панна Аўгустыноўская. З той толькі розніцай, што Франак не надакучвае з французскімі канчаткамі і нямецкімі артыклямі ды не патрабуе ад *tatań* усё болей грошай, а бясплатна выкладае беларускую гаворку і мясцовы фальклор. Зрэшты, у дарослым жыцці вучаніца шчодро разлічыцца з гэтым сваім настаўнікам шматлікімі добрымі справамі, якія здзяйсняцьме для яго ад усёй сваёй вялікай душы. Сімпатыя да простага люду знойдзе адлюстраванне ў многіх яе творах – і ў маленькіх апавяданнях, і ў вялікіх раманах.

Назад у будучыню

Неяк узялася лічыць, колькі разоў спатрэбілася б сказаць «пра», калі б Эліза Ажэшка была маёй бабкай. Высветліла, што тройчы. Так многа і так мала яе ад мяне аддзяляе. Але да яе часу я прызвычалася і адчуваю сябе ў ім камфортней, чым у сваім. Кожны раз, калі сядваю пісаць яе біяграфію, я перамяшчаюся на паўтара стагоддзі назад, у думках пераапранаюся ў яе строй – сукенку сіняга або шэрага, а найчасцей любімага ёю ліловага колеру, аздобленую стужкамі і карункамі, з фальбонамі, элегантным каўнерыкам, кветачкай або бантам... Яна была фарсуха яшчэ тая, і ў свае 68 гадоў пісала ў лісце да Тадэвуша Бохвіца (сына таго старога, у чый некалішні дом я трапіла цяпер без дазволу) какетлівае: «Калі б пан толькі бачыў, якая на мне ладная новая сукенка! Тканіна ад Герсэ⁹! Тут затрымалася і падумала, ці не замазаць апошнія словы атрамантам, каб нельга было прачытаць, але няхай застаюцца – і сведчаць: пра жаночую легкадумнасць, няскоранасць перад ракой часу, смутак *etc.* Жанчына, пух марны!». У думках апрагнуўшы яе сукенку, я

⁹ Герсэ – прозвішча дынастыі прадпрымальнікаў-мадэльераў, уладальнікаў моднага дома ў Варшаве, які існуе там і сёння.

падыходжу да яе стала, сядваю ў яе крэсла (з якога папярэдне лёгкім рухам зганяю ката, бо з тым пракудам яна так заўсёды рабіла) – і з гэтага імгнення ніколі не бываю ўпэўненай, што пішу сама, а што выводзіцца мною, але з-пад яе пяра, заточанага так, як мне сваё не затачыць. Але я спрабую, стараюся.

Праз кабінет, які ў гэтым залітым цемраю доме існуе цяпер хіба толькі намаганнем майго ўяўлення (яму, зрэшты, пазаздросціў бы нават і Арыстоцель, які браўся навукова тлумачыць такі ўласцівы фізічнаму зроку феномен як бачанне пры адсутнасці крыніцы святла¹⁰), я намерылася трапіць у іншы кабінет. Істотна яны не адрозніваюцца: і ў тым і ў другім ёсць пісьмовы стол, аснашчаны ўсім, што ў XIX стагоддзі патрабуецца для напісання ліста. Па правую руку ўзвышаецца акуратненькі стос паперы, закрываючы сабой ножку лямпы з папяровым экранам, па левую складзены канверты і паштовыя карткі, побач стаяць, пабліскваючы серабром, чарнільніца і пясочніца, ляжаць у футляры пёры, сургучовыя палачкі, бронзавая пячатка... Мне, канечне, бачыцца яшчэ і вялізны кубак гарачай салодкай гарбаты з талеркай сочнікаў, але гэта дамалёўвае голад. Розніца паміж двума кабінетамі толькі ў тым, што першага няма ў існуючым доме, а другога – у доме, якога таксама няма. Але паколькі і першы, і другі ў мінулым былі рэальнымі памяшканнямі, я не бачу перашкоды для тэлепартацыі, калі за яе прыняць перамяшчэнне адначасова ў прасторы і часе – з аднаго імгнення ў адным месцы ў іншае імгненне ў іншым месцы. Не, я зусім не намерваюся распадацца на атамы тут і нанова збірацца з іх там. Я заўважыла (некаторыя прыкметы далі зразумець), што не ўсе законы фізікі тут, у Паўлінаве, дзейнічаюць, як ім належыць. Напрыклад, час. Калі я ў Мінску выклікала таксі, была палова на трэцюю. Межы горада я пакідала не раней чым а трэцяй, ехаць да Паўлінава прыкладна дзве гадзіны, значыць, прыехаць я павінна была а пятай. Чэрвеньскім ранкам а пятай неба ўжо

¹⁰ У 1826 годзе фізіёлаг Іаганес Мюлер найдаасканалым чынам даследаваў гэтую з'яву, але наўрад ці тут будуць да месца яго навуковыя выклады.

асветлена сонцам. Я ж уваходзіла ў дом пад наглядам месяца. Час нібы спыніўся. Ён насамрэч спыніўся. Гэта сведчыла пра верагоднасць неверагоднага. Калі законы не дзейнічаюць, імі можна распараджацца на сваё бачанне. Я не маю ніякіх сумненняў у тым, што ўдасца мне правярнуць тут якую заўгодна штуку. У галаве ўжо ўсплываюць думкі пра квантавую тэлепартацыю, імгненнае перамяшчэнне на якую заўгодна адлегласць як, словамi вучоных гаворачы, эксперыментальна рэальную і матэматычна даказаную з’яву. Хіба можна адмовіцца ад санкцыянаванага цуда ў сітуацыі, калі табе без яго ніяк?

З рукапісу, знойдзенага ў кухні

— Памятаеш, мы пра Касцюшку чыталі, як ён сто дзён пасціўся і ў касцёле маліўся? Як у боты зямлі набраў, калі пакідаў айчыну, і на той зямлі прысягаў у Расіі смела? Як зняволілі яго ў Петрапаўлаўскай крэпасці? Ён быў гатовы пакутаваць. Ён быў цярплівы. А я?..

Зюня стаіць на каленях і са слязьмі на твары і ў горле звяртаецца да памерлай сястры. Так кожны дзень. Адноўчы, кінуўшы выпадковы пагляд на вялікае люстэрка, яна ўбачыла ў ім Клямуню, якая стаяла за спінай у той самай белай сукенцы, у якой была пахавана, толькі пажоўклай. Давялося зноў выклікаць у дом доктара. Той чарговы раз рэкамендаваў паболей гуляць. З кім гуляць?

Вясна, кажуць, лечыць усялякія раны, калі да яе прыглядацца, прыслухвацца і напітвацца яе колерамі і гукамі. Але першая пасля смерці Клемянцінкі вясна толькі разверадзіла боль раны, нанесенай у лютым. Зюня не можа чуць ні гукі катрынкі, што далятаюць з вёскі, ні спеваы аргана ў касцёле ў Каменцы, куды яны з бабкаю ходзяць, каб маліцца за жывых і памерлых, ні шум ветру ў дрэвах, ні нават спеў птушак у садзе. Нішто не можа ўзрадаваць і ўсцешыць — ні яркае вясёлае сонца, ні дзеткі яго

дзьмухаўцы, што гарэзным дэсантам сыплюцца на зямлю, каб потым ператварыцца ў воблачкі і сысці зноў на неба.

У маі расцвіў, паўсюдна кустамі раскіданы, ружовакветкавы глог. Расцвіў такі куст і каля магілкі сястры. Зюня, якая часта прыходзіць сюды з бабкай Альжбетай, узяла ў галаву, што куст гэты – сама Клемянцінка. Галінкі – рукі, лісцікі – валасы, кветкі – вочы. Зюня папрасіла дазволу сарваць з куста колькі галінак, прынесці дадому і прычапіць у пакоі дзе-небудзь над ложкам. Кожны вечар, кладучыся спаць, яна зазірала ў вочы-кветкі і прамаўляла «дабранач», а ранкам віталася, быццам не з кветкамі, а з Клямуняй. Неўзабаве галінкі пачалі засыхаць і аднойчы канчаткова засохлі. Тады Зюня ўзяла лапатку, з якой працавала ў агародзе, выкапала ў парку ля сажалкі ямку і зладзіла глогу ўрачыстае пахаванне.

Прычыны самых неверагодных праяў часта з’яўляюцца следствамі самых звычайных здарэнняў, а паміж якім заўгодна рэчывам і якой заўгодна істотай ці з’явай існуе такая безліч прамых і зваротных сувязей, непасрэдных і ўскосных, што на іх спасціжэнне не хопіць і вечнасці. Не бывае, напрыклад, каб колер кляновага лісця пад час навальніцы не залежаў ад гучнасці ветру ў кроне, каб на пах кветак акацыі не ўплывала статыстыка міграцыі чарапах, каб шлях смаўжа сямейства геліцыдаў па драўляным плоце ніяк не карэліраваў з транзітам Меркурыя па дыску Сонца, а ў карункавай белі марознага шкла не прачытвалася формула Герона.

Так і з колькасцю вадзяных кропель, якія ўпадуць на капялюш паважанага пана за пэўны прамежак часу, праведзены ім пад дажджом: яна цалкам адпавядае мэце, з якой гэты пан выехаў з дому ў непагадзь. А выехаў ён у Мількаўшчыну з суседніх Алешавіч у дажджлівы дзень пачатку лета 1851 года толькі за тым, каб паведаміць паважаным суседзям сваю нядаўнюю думку. Знаёмцеся: пан Незабытоўскі, не толькі сусед, але і крыху сваяк – муж сваячкі з боку бабкі Альжбеты. Калі Бенедыкт Паўлоўскі памёр, Канстанцін Незабытоўскі стаў апекуном яго дочак. Цяпер воляй лёсу і неба, якое не

ўсачыла за тым, каб быў гэты лёс меней горкім, у маладога чалавека засталася адна падапечная. І вельмі яго непакоіць яе здароўе. Дробненькая, хоць ёй ужо дзесяць гадоў, лёгенькая, як матылёк. Ружовенькі матылёк з маленькай чорнай галоўкай, белым, як папера, тварыкам, на якім выступаюць, быццам намаляваныя, тоненькія блакітныя жылкі, з вачыма, якія маюць дзіўную здольнасць мяняцца: то карыя, то зялёныя... Ружовенькі матылёк у чорненькіх туфліках на тоненькіх ножках, ледзь толькі госць падхапіў яго на рукі і падкінуў пад столь, адразу ж і спусціўся на падлогу – не меў жадання гарэзаваць. І гэтыя рознакаляровыя вочы падаліся апекуну яшчэ болей сумнымі, чым пад час яго мінулага візіту ў Мількаўшчыну. Зюня зноў плакала па сястры.

– Дзяўчынка выхоўваецца ў самотнасці, якая перавышае меру, – без таварыства іншых дзяцей, – сказаў пан Незабытоўскі дарослым членам сямейства.

– Для паненак высакароднага паходжання, – працягнуў ён, ужо седзячы за сталом пры талерцы наварыстага булёну, – няма на свеце лепшага выхавання, чым, – тут ён вымушаны быў зрабіць паўзу, каб пракаўтнуць, – чым, – тут ён прамакнуў вусны беласнежнай сурвэткай, – чым, – кашлянуў (сырое надвор’е, не дзіўна), – кляшторнае.

– Што?! – пані Францішка ўважліва паглядзела на госця.

– Пан Незабытоўскі мае жонку, выхаваную для яго ў пансіёне пры кляштары, і гэта дае яму права лічыць, што кляшторнае выхаванне – найлепшае, – перакладае жонцы пан Відацкі.

– Пан Незабытоўскі проста вельмі шчаслівы ў шлюбе, – пагаджаецца пані Відацкая.

– Сесілія выхоўвалася пры кляштары сяцёр візітак у Вільні, – далучаецца да размовы бабка Альжбета.

– Цудоўнае месца, – пацвярджае пан апякун. – І недалёка: двое сутак – і там.

– Двое сутак... – паўтарыла, нібы пра сябе, пані Францішка. – Пакуль Ясь маленькі і хворы, будзе не вельмі зручна ездзіць у Вільню часта.

Менш чым за год да смерці сястры ў Зюні нарадзіўся брат. Пані Францішка, пахаваўшы дачку, якая доўга і пакутліва хварэла, трасецца цяпер над сынам: Ясь, як і Клемянцінка, ад нараджэння вельмі слабы.

– Вось што я вам, шаноўны сваяк, скажу на вашу цудоўную думку: Эліза паедзе вучыцца ў пансіён пры кляштары, але не ў Вільню.

– Не ў Вільню? – перапыталі адразу некалькі галасоў.

– Варшава нашмат больш прывабная.

– Але да Варшавы, душа мая, ехаць на суткі даўжэй, – заўважыў Зюнін айчым.

– Але ў Варшаве, душа мая, у нас радня, а ў Вільні няма нікога, – адказала *tata*.

У дзеда Элізы Вінцэнта Каменскага, які памёр у год нараджэння Клемянціны, ёсць брат Ян, варшаўскі адвакат. Яго жонка Зоф’я на пяць гадоў замяніць Элізе яе любімую бабу, а іх унучка Яна, выхаванка таго самага пансіёна, стане сяброўкай на ўсё жыццё. Час вучобы прамчыць імгненна. Варшаўскі пансіён пры кляштары сяцёр сакраментак, чыя мэта – выхаванне добрых жонак і маці, выпусціць за межы сваіх намоленых сцен у адзін год адразу дзве будучыя літаратурныя зоркі: маладзейшая за Элізу на год Марыя Васілоўская стане пісьменніцай Марыяй Канапніцкай. Сама ж Эліза менавіта адсюль, з гэтых сцен вынесе ў трапяткім юным сэрцы вобраз свайго будучага мужа – каб праславіць яго прозвішча на ўвесь еўрапейскі свет.

А Ясік Відацкі пражыве толькі шэсць гадоў. Абрануты ў касцюмчык кракавяніна, ён паспее сустрэць сваю сястрычку Эльзюню ў парлуары¹¹ кляштара, адкуль яны ўтрох, разам з мамай, паедуць па варшаўскіх модных дамах і потым шчаслівыя вернуцца ў Гродна. Будзе пачатак лета 1856 года.

¹¹ Parloir (франц.) – гасцёўня ў манастыры.

Пятнаццаты раз у жыцці Эльзюні рассыплюцца па зямлі маленькія сонейкі-дзьмухаўцы.

Герой не яе рамана

Калі снежаньскім ранкам 1857 года *tatan* у прысутнасці айчыма і бабкі паведаміла, што паважаны пан Гліндзіч, даўні прыяцель, былы старшыня грамадзянскай палаты і проста сівы дабрак, збіраецца прасіць руку Элізы для Пятра Ажэшкі, брата сваёй жонкі, і спытала ў дачкі, ці хоча яна выйсці замуж за гэтага чалавека, хоць ён старэйшы ў два разы і толькі два разы яна яго бачыла ў сваім доме, Эліза сказала: «Так». А калі б у яе спыталі «чаму так?» – не знайшла б што адказаць. Шаснаццацігадовае дзяўчо, не развітае ні целам, ні духам, без поўнага ўяўлення пра шлюб, пагадзілася стаць жонкай малазнаёмага чалавека, які «больш чым іншыя спадабаўся знешне». Як Божы дзень ясна, чаму спадабаўся. Усё праз чытанне раманаў, дазволеных і не дазволеных у кляштарах. У гэты вобраз – высокі прыгожы бландзін з густымі моцна завітымі валасамі, цёмнымі бровамі пад шырокім ілбом, вялікімі блакітнымі вачыма і пышнымі пшанічнымі вусамі – Эліза Паўлоўская закахалася яшчэ ў 14 гадоў як у вобраз героя рамана Юзафа Кажанёўскага, «пісьменніка-педагога, выхавацеля юнага пакалення». Давыхоўваўся, чорт бяры...

Ясная рэч, што мама для дачкі хацела шчасця, якое па-старасвецку звязала са шлюбам (пераважна як з фактам, не больш). Пётр Ажэшка даводзіўся раднёй яе мужу, пану Відацкаму, таму разглядаўся як не самая горшая партыя. Прынамсі, такая, што можна адмовіць нават і графу О'Брыену дэ Ласі. Ну, меў ён даўгі, бо любіў шыкаваць і гуляць у карты, але тут Відацкія, святая прастата, разважылі на свой розум: Пётр пазбавіцца фінанавых праблем, бо яго жонкай стане адзіная спадчынніца свайго бацькі, якая пасля вяселля завалодае Мількаўшчынай непадзельна, а гэта пяць тысяч рублёў чысцюткага гадавога даходу, 30 валокаў цудоўнага лесу і ў доме

ўсялякага добра, серабра і карцін аж на дзесяць тысяч. І абое ўціхамірацца: Элізе за сямейнымі клопатамі будзе не да пісання (бо пісанне з жаночым шчасцем не спалучаецца, ад гэтага трэба ўвагу яе адцягнуць), а Пётр, стаўшы мужам, нарэшце ўжо пасталее. Хіба можна іх асуджаць? Ці маглі яны ведаць, што ідэя апынецца так сабе?

Што Эліза? Прапанова замуства прываблівала яе перспекывай стаць па факту дарослай. Што гэта значыла ў яе разуменні? Валодаць карэтай і распараджацца прыслугай. Ёй хацелася пасяліцца ў новым краі, завесці новых знаёмых, якіх Пётр, цудоўны танцор і ўважлівы кавалер, абяцаў ёй безліч, і ездзіць па ваколіцах на забавы, дапамагаць адно аднаму ўпрыгожваць і развясельваць дом і жыццё. Што з усяго гэтага выйшла? Праз два гады пустых забаў і прыяцельскіх, «без сентыментаў, але без нязгоды», стасункаў з мужам Эліза раптам нібы расплюшчвае вочы, збягае ад яго ў Варшаву, потым вяртаецца, а потым акурат наспявае паўстанне. Выхаваная на бабчыных успамінах пра былыя часы, на мамчыным нацыянальным гонары, які пані Францішка не прапускала выпадку прадэманстраваць, на патрыятычных гульнях і чытанні шчымлівых паэм пра святую тугу па айчыне, страчанай не фізічна, але фактычна (от і ў мяне на мабільцы рынгтон «Развітанне з радзімай», але з сабою мабількі няма), пасябраваўшы з малодшым братам Пятра і паспеўшы арганізаваць з ім школку для дзетак сялян, Эліза не магла не апынуцца ў цэнтры падзей – і апынулася. Яна стала сведкам гістарычнай нарады, на якой Рамуальд Траўгут¹² прыняў прапанову ўзначаліць войска паўстанцаў, і паверыла ў незвычайнасць гэтага чалавека. У паўстанні яна выконвала ўсе ролі, якія магла выконваць жанчына: шыла кашулі і канфедэраткі, рыхтавала перавязачны матэрыял, пякла хлеб, рабіла сыр, была сувязной і хавала ў сябе паўстанцаў, у тым ліку і Траўгута. І калі ў Вікіпедыі пішуць, што «ўжо 1 ліпеня 1863 года яго злучэнне было разгромлена, а сам Траўгут цудам здолеў збегчы ў Варшаву», дык трэба

¹² Рамуальд Траўгут (1826–1864) – падпалкоўнік расійскіх войскаў, які ў адстаўцы стаў рэвалюцыянерам.

ведаць, што гэты цуд быў забяспечаны Элізай Ажэшкай. Гэта яна прыкінулася сваячкай, якая вязе хворага кузэна да лекара, і ніводным мускулам не ўздрыгнула пры затрыманні карэты для праверкі. Дзякуючы сваёй жалезнай волі, яна даставіла свайго куміра да мяжы былога польскага каралеўства. Словамі сённяшніх знаўцаў кажучы, яна захавала імя Траўгута для нашай гісторыі, бо, здаецца, адзіным дакументам, які свечыць пра факт той гістарычнай нарады, і, так бы мовіць, яе пратаколам стала навела Ажэшкі «Яны» – адна з цэлай серыі прысвечаных паўстанню навел, запланаваных папярэдне як цыкл «Пасля буры», але напісаных ужо пасля буры 1905 года як цыкл з іншай назвай – «Gloria victis».

Па разгроме паўстання арыштоўваюць не яе, а мужа – за «политическую неблагонадежность», якая выявілася ў сведчаннях супраць яго, прадстаўленых яго ж кучарам і іншымі служкамі: маўляў, даваў паўстанцам падводу і дазваляў хавацца ў доме. А не таму, што, як некаторыя думаюць, жанчына была ніхто, адказвай за яе муж, за яе і нёс пакаранне. Іншых жонак доля ссыльных не абышла, астатнія самі адправіліся ў Сібір за мужамі.

Эліза таксама збіралася ехаць. Наўрад ці крывіла душой у лісце, дзе пра гэты намер пісала, бо ліст адрасаваўся асобе духоўнага звання. Але не паехала. А калі муж праз два гады нечакана быў амніцыраваны – распачала з ім развод. Нейкімі неспазнанымі шляхамі засталася на волі, хаця заслугі яе ў паўстанні цягнулі мо і на шыбеніцу, – і на табе: развод з чалавекам, які за такую святую для яе справу быў высланы і відавочна цярэў пакуты, бо вярнуўся счарнелы і хворы!

Яна пакахала. Па-сапраўднаму пакахала першы раз у жыцці. Доктар Зыгмунд Свянціцкі, які вучыўся з мужавым братам і яшчэ да паўстання прыязджаў разам з ім са сталіцы ў Людвінава на вакацыі, пад час паўстання стажыраваўся ў Берліне, а потым нейкім чынам яе знайшоў. Відаць, яна яму адразу спадабалася, відаць, ведаў ён пра яе лёс, іначай не стаў бы шукаць.

Хто піша мастацкую біяграфію пісьменніка, той вагаецца: што істотны факт, а што не? Але тут істотнасць у іншым: калі ўжо мая гераіня назвала развод з Пятром вялікай этычнай памылкаю, у якой усё жыццё каялася, дык варта паглыбіцца ў акалічнасці, і калі няма ніякага апраўдання такому ўчынку, акрамя кахання (а хто што каханнем сур'ёзна апраўдвае?), дык ці не знойдзецца нешта такое, што апраўдае саму гераіню, хаця б і *post factum*: не ў памылцы, дык у выпраўленні? У мяне ўзніклі некаторыя падазрэнні, якія, калі б пацвердзіліся, дакладна рэабілітавалі б маю гераіню, і не важна, што ў фармаце *post factum*. Але як такое можна пацвердзіць? Тут можна толькі напрамую спытаць: шаноўная пані Эліза, маўляў, так і так, ці пацвердзіце? Вось, уласна, з якой нагоды я тут. Маё пісанне біяграфіі Элізы Ажэшкі завісла адразу на некалькіх эпізодах, нешта мяне падняло і панесла. Чамусьці ў Паўлінава. Хаця я здагадваюся, чаму. Акурат напярэдадні ішла пра яго размова на працы.

З рукапісу, знойдзенага ў кухні

– А вось гэта варта надрукаваць.

1866 год. Людвік Еніке, варшаўскі публіцыст нямецкага паходжання, жвавы 48-гадовы мужчына з высокім шырокім ілбом і інтэлігентнай маршчынай паміж кусцістымі бровамі, прачытаў абразок пад назвай «Малюнак з галодных гадоў», прысланы нейкай пані Элізай А., і ўбачыў у ім такую шчырасць перакананняў, такія жывыя і яркія вобразы, што не змог не канстатаваць задаткі незвычайнага таленту, яшчэ не ўпэўненага ў сабе, яшчэ трохі шаблоннага, але, як бы там ні было, шматабяцальнага. Почырк, якім напісаны твор, а з ім і нясмелая просьба ацаніць і надрукаваць, «калі друку варты», нечым нагадвае почырк Матэ́йкі¹³ і сведчыць пра вынослівасць і ўпартасць.

¹³ Ян Матэ́йка (1838–1893) – польскі мастак, вядомы, у прыватнасці, работай «Рэйтан», згаданай у спасылцы 6.

Эліза перапісвала абразок так старанна, і так старанна ёй перашкаджаў шэры кот па мянушцы Мінусь, што калі, вярнуўшыся з прагулкі па ваколіцах, яна, праглядаючы складзеную на пісьмовым стале прэсу, убачыла на газетнай старонцы сваё імя, ён не здолеў пазбегнуць «расправы».

«Пані Элізе А. за цудоўны «Малюнак з галодных гадоў», поўны шчыmlівай паэзіі і прастаты, выказваем сардэчную падзяку. Просім выслаць паштовы адрас для далейшых стасункаў», – прачытала 24-гадовая пані Эліза А. і, як малая дзяўчынка, пачала скакаць вакол бацькавага стала, за якім і быў напісаны твор. Не, спачатку яе нібы абліло варам, потым пабеглі па целе дрыжыкі, пасля яна расплакалася, а на завяршэнне кінулася ганяць па пакоях Мінуся. Уволю яго паганяўшы, схапіла небараку ў абдымкі і пачала цалаваць, і насіла па ўсіх пакоях, нібы дзіця.

Аповед пра пакуты простага люду пададзены быў праз зварот да паноў і паняў, якія са сваіх бліскучых вышынь наўрад ці калі зазіралі ў нізіны, дзе непрыгожа і цёмна, дзе для таго, каб жыць, даводзіцца цяжка, без дыху працаваць.

Ужо праз два тыдні пасля дэбюту, у іншым выданні, будзе надрукаваны яе першы артыкул – пра «Гісторыю цывілізацыі ў Англіі», напісаную Боклем¹⁴. Падпішацца пад ім як Лі...ка. Пані Эліза А. і тут не жадае раскрыць сваё прозвішча. Але вось парадокс: калі пасыплецца на яе за гэты артыкул крытыка, яна адкажа на яе ўжо адкрыта, як Эліза Ажэшка, і адказ гэты будзе па-свойму смелым: «Што я пачаткоўка ў літаратуры – я гэта не адмаўляю: што праўда, тое не грэх, як гаворыцца ў прыказцы. Толькі ж знаходзяцца тыя, хто і праўду называе грахам – так яна ім недаспадобы. А мне не сорамна, што я пачынаю. Бо на зямлі нічога без пачатку не можа заіснаваць». Вынослівасць і ўпартасць – гэта сапраўды пра яе.

¹⁴ Генры Томас Бокль (1821–1862) – англійскі гісторык, прыхільнік новых ідэй. Пісаў сярод іншага пра ўплыў жанчын на поспехі мужчын і прагрэсу.

Вось не шанцуе ёй з публіцыстыкай. Што ні напіша – усё або крытыкуецца, або пакідаецца без увагі. Іншая рэч мастацкае. Напачатку крытыкуецца і яно, але праз крытыку штотрараз праглядае перакананасць крытыка ў тым, што мае ён справу не з «грызпяпёркай». «Звернем найперш увагу на знешнюю форму аповесці Элізы Ажэшкі», – піша на старонках «Літаратурнага агляду» не абы-хто, а сам Генрык Сянкевіч, разважаючы над творам «Пан Граба» і называючы яго «значнай рыбінай», што трапіла ў яго літаратурна-крытычны невад. Ад дэбюту пані Элізы А. прабегла ўжо шэсць гадоў.

«Аўтарка валодае стылем і ўмее выказацца вобразна, – чытае пра сябе пані Эліза, седзячы цяпер не за пісьмовым сталом мількаўшчынскага кабінета, а за сваім новым сталом у сваім кабінцеце ў доме, які ўжо трэці год здымае ў Гродне. Мількаўшчыну яна прадала. Развод з Пятром каштаваў ёй столькі ж, колькі ён некалі аддаў на вяселле. Весці гаспадарку належным чынам яна не здолела. «Помещица Елизавета Венедиктовна Орешкова» ледзь трывала пад цяжарам кантрыбуцыі, якую пасля падаўлення паўстання землеўласнікі Паўночна-Заходняга краю павінны былі выплочваць дзяржаве. У рэшце рэшт, як ні балюча было расставацца з родным домам, купленым і абстаўленым некалі яшчэ бацькам, а давлялося гэта зрабіць. І мама настойвала, і адвакат Нагорскі рэкамендаваў.

Станіслаў Нагорскі... З ім пані Элізу звялі цяжжасці юрыдычнага кшталту. Як здарылася, назаўсёды. Гродзенскі адвакат, старэйшы за сваю мількаўшчынскую кліентку на паўтара дзясяткі гадоў, закахаўся ў няшчасную бездапаможную пані з чуйным сэрцам і такім уважлівым паглядам рознакаляровых вачэй з-пад прыўзнятых, нібы ў вечным здзіўленні, броваў, і хоць сам жанаты (памылка юначых гадоў, шлюб даўно ператварыўся ў фармальнасць, жонка псіхічна хворая), стаў спадарожнікам яе лёсу і ў доме яе лічыцца гаспадаром. А ёй і патрэбен такі – не каханак, а абаронца.

З доктарам Свянціцкім у пані Элізы не склалася... Чаму?.. Шчасце патрабуе адвагі. А калі яно замаячыць перад такой няўпэўненай асобай, як яна, якой прывычнай лічыць, што ўсё лепшае адбываецца з некім, а з ёю адбыцца не можа, яна зробіць усё, каб не парушыць сюжэт, які даўно ў яе падсвядомасці рэалізаваны. Эліза адмовілася ад вялікага кахання і ціхага ўтульнага сямейнага шчасця – мары свайго жыцця – з-за страху, што ўсё гэта можа страціць. Страх прымусіў яе сказаць каханаму чалавеку: «Хто не хоча ахвяраваць усім дзеля таго, каб быць са мной тут, з тым я не магу быць нідзе». А яму на той час, калі б ён застаўся ў сталіцы, свяціла кар’ера прафесара... З той пары яна рассыпае па старонках лістоў і твораў лацінскія выразы і насяляе аповесці і раманы высакароднымі лекарамі. За акном яе кабінета стаіць ужо 1872 год, а ўсё, што паспела стварыць, прасякнута адной тэмай: героі робяць памылкі ў каханні, разводзяцца або вельмі балюча страчваюць адно аднаго і адчайна пакутуюць – то ад грамадскага асуджэння, то ад тугі па тых, каго не могуць вярнуць. «Апошыя каханне», «У правінцыі», «У клетцы», «Цнатлівыя»... Цяпер вось «Пан Граба». Але калі ўжо Сянкевіч узяўся пісаць на апошні твор водгук і хваліць яго за вобразнасць, дадаючы, што яе майстэрства даказана ўжо многімі папярэднімі творамі («у якіх вобразнасці было мо і болей, чым іншага») ... Сянкевіч месцамі іранізуе, але па-добраму. І праз іронію бачна, што ён на самой справе хоча сказаць і ў рэшце рэшт у тым жа артыкуле скажа: літаратура мае большыя абавязкі, чым ускружваць галовы школьніцам, большыя, чым аплакваць няшчасце дурняў, хоць бы яны красамоўнейшым чынам пыталіся ў месяца, зорак і хваляў марскіх, чаму такія няшчасныя; літаратура мае абавязкі грамадзянскія, якіх павінна выканаць дастаткова, калі хоча яна існаваць, бо не можа яна быць самой сабе мэтай, яе мэта – грамадства, яго дабрабыт. Эліза Ажэшка зразумела гэта і ці не першай з жанчын-пісьменніц перастала пісаць ні пра што.

Адну з фармулёвак маніфесту сваёй творчасці яна змясціла ў аповесці «У правінцыі»: «Твае пакуты датычацца толькі цябе, а твая праца, думкі, дзейнасць – належаць грамадству. Грэбуючы імі па нейкай асабістай прычыне, ухіліўшыся ці расслабіўшыся хаця б на імгненне, ты ператвараешся ў злодзея, таму што адбіраеш у грамадства плады сваёй духоўнай моцы, якія належаць не табе, а яму». Ёй было важна напісаць гэтыя словы і ўкласці іх у вусны героя, які суцяшае таго, хто пакутуе ад няспраўджанага кахання: гэтыя словы – яе эліксір ад той незагойнай раны, якой апынуўся разрыў з каханым Зыгмусем...

«А звернем увагу прыхільнікаў формы на адну асаблівасць, якая стварае характэрную рысу таленту пані Ажэшкавай, – чытае далей пісьменніца ў артыкуле пра сябе. – Аўтарка на манер мастакоў галандскай школы вымалёўвае аксесуары, асабліва тыя, з якімі звязаны камфорт. Гэта патрабуе вялікага густу, – у гэтым месцы яна сціпла ўсміхаецца. – Ніхто так не мэблюе пакоі, ніхто з такім стараннем не апранае і не прычэсвае сваіх гераінь, як пані Ажэшкава, – яна працягвае ўсміхацца: што ёсць, таго не адняць, яна гэта любіць. – Міжволі кожны падумае: пані як пані, але якое крэсла! а якія фіранкі! а карціны! а скульптуры! а бронза! – пакеплівае Сянкевіч. – А гэта прыкмета добрага сэрца – не шкадаваць выгод для герояў і гераінь, і супраць эстэтыкі твора ніякі не грэх». Далей аўтарам артыкула выказваецца меркаванне, што ў маленькіх навелках такая звышпапісальнасць парушае прапорцыі і можа давесці да смешнага, але ў большых творах, асабліва ў гісторыях з жыцця вялікага свету, такіх, як «Пан Граба», – спрыяе мастацкасці. «Што да грамадскай значнасці, – тут Сянкевіч робіцца сур'ёзным, – трэба аддаць належнае ідэі аўтаркі: грамадская вартасць кнігі перавышае мастацкую. Пані Ажэшкава робіць мудра, калі бічуе ляноту, хамаватасць, бяздзейнасць і мужчынскія залежнасці, а таксама жаночыя бязвольнасць, абмежаванасць і марнасць, што пануюць у вышэйшым свеце. Пры гэтым перападае ад яе тым заганам, якія звычайна квітнеюць на фоне

названых рыс: дастаецца і пляткарству, і нікчэмнасці грамадскага меркавання, і набожнасці, і многаму іншаму».

З усмешкай, якая нібы прыклеілася да вуснаў, пані Эліза згадвае, як даваўся ёй вобраз Калікста Грабы – хіжага павука, што прыманьвае ў свае сеткі, быццам мух, уладальнікаў тоўстых кішэняў, каб ашукваць, гуляючы ў карты. Цікава ёй прачытаць у Сянкевіча, што твор не мае мэтай выпраўленне такіх Грабаў – «гэтых ужо не паправіць», што аўтарка клапоціцца пра іншых, чые заганы, высмеяўшы, выкараніць яшчэ можна. Клапоціцца, сапраўды. Амаль ад самага пачатку творчасці яна паставіла сабе мэту змагацца з паразітызмам, філасофіяй марнатраўства і спажывальніцтва, якія ў грамадстве літаральна буяюць, захапіўшы ўсе ўзросты, мужчын і жанчын, малыя засценкі і вялікія гарады. Вобразы паразітаў выходзяць у яе каларытныя, на іх апісанні накладаецца столькі іроніі, і падсвечана яна такім жалем, і гэты жаль мае такія адценні – ад паблажлівага шкадавання да пагардлівага спачування, – што не можа гэта не атрымаць належнай ацэнкі.

Натхнёная канстатацыяй поспеху, пані Эліза, пакінуўшы ўсіх дамашніх самім сабе (пан Станіслаў, пазяхаючы, перабірае судовыя справы, кампаньёнка Моніка Гашкоўская, як заўсёды, стракоча на швейнай машынце, кот Мінусь шукае, што б яму такое ўпаляваць пры адсутнасці доступу да п'яра гаспадыні), прывычна сядзе за стол, бярэ чысты аркуш – і вось ужо п'яро з ціхім шоргатам сунецца па паперы, пакідае на ёй радкі.

«Жыццё жанчыны – гэта вечны пажар кахання, – кажуць адны. Жыццё жанчыны – гэта ахвяра, – сцвярджаюць іншыя. Жыццём жанчыны з'яўляецца мацярынства, – крычаць яны. Жыццё жанчыны – дробязь, – жартуюць цынікі. Жанчыны выконваюць усё з таго, што свет ім загадвае, але свет неяк коса на іх паглядае і кідае папрокі: нешта, маўляў, з вамі не так». Нядоўга думае аўтарка, як назваць новы твор: выводзіць над першым радком сваім упартым матэякаўскім почыркам першае жаночае імя, якое прыходзіць у галаву: «Марта».

Пытанне побытава-фінансавай залежнасці жанчын ад мужчын, праблема адсутнасці такога выхавання і такой адукацыі, якія давалі б дзяўчынкам магчымасць вырастаць не ў распешчаных, далікатных, бездапаможных прынцэс, а ў годных самастойных асоб з правам мець працоўнае месца і ўласны даход, былі для Элізы Ажэшкі не ідэяй фікс – яна разглядала гэта як грамадзянскі абавязак. Каб напісаць нарыс «Некалькі слоў пра жанчын» (у які і ўкладзены асноўныя думкі-шуканні ў гэтай шматграннай тэме), яна праштудзіравала з алоўкам працы польскіх, бельгійскіх, французскіх, нямецкіх свяцілаў розных навук – педагогаў, псіхалагаў, сацыёлагаў, фізіёлагаў, эвалюцыяністаў і ўрачоў – усё тое, што здолела выпісаць праз варшаўскае выдавецтва «Gebethner & Wolff», дзе замаўляла асветніцкую літаратуру здаўна і памногу.

Перш чым паненцы пакахаць некага, варта ёй палюбіць нешта, – разважае гродзенская мыслярка. Але гэта не пра модныя строі і каштоўныя ўпрыгожванні – гэта нешта прыгожае і жывое, у чым думка і сэрца знайшлі б сабе сілкаванне: навука, да якой ёсць цікавасць, мастацтва, калі паненка адорана талентам, прафесія, каб у ёй сябе ўдасканальваць, або вялікая ідэя, якая напоўніць і ўзвысіць, або праца ў доме, якая своечасова навучыць быць гаспадыняй і маці. Такая любоў, усвядомленая і ўвасобленая, – ледзь не адзінае, што па-сапраўднаму падрыхтуе дзяўчыну да сур’ёзнага пачуцця. Гэта тое, што адвядзе ад яе небяспеку ператварыцца ў ляльку ці гуску. Жанчыны-лялькі не могуць ні кахаць, ні сябраваць і ад парцэлянавых адрозніваюцца толькі тым, што, паваліўшыся, не разбіваюцца. Кіруе імі не сэрца, а этыкет. Жанчыны-гускі адрозніваюцца ад сваіх прататыпаў тым, што іх гагатанне, якое заглушае разумныя гутаркі, не выратавала Рым. Затое за няшчаснае зярнятка, знойдзенае на памыйцы, яны гатовыя затаўчы адна адну дзюбамі і запэцкаць брудам, як самыя сапраўдныя гусі.

Праца «Некалькі слоў пра жанчын» напісана даўно, але пані Элізе закарцела, перапыніўшы пісанне «Марты», перагартаць старонкі гэтага нарыса, каб зразумець, чаму ён не выклікаў чаканай цікавасці.

Моніка Гашкоўская спыніла ўжо сваю швейную машынку і панесла ў салон прыкладаць да вокнаў новыя шторы, пан Станіслаў задрамаў за паперамі прама ў крэсле, кот Мінусь стаміўся ганяць па падлозе скінуты са стала футляр для акулераў, якія пані Элізе прапісаў доктар Цывіньскі, знакаміты віленскі акуліст, і скруціўся ў клубок каля ног гаспадыні. А яна яшчэ скардзіцца, што не мае сваёй сям’і...

Законы Кларка

Калі выдатны вучоны ў гадах сцвярджае, што нешта магчыма, ён амаль беспамылкова мае рацыю. Калі ён сцвярджае, што нешта немагчыма, ён, хутчэй за ўсё, памыляецца. Першы закон Кларка¹⁵. Як жа я люблю такія матывацыйныя выразы! Яны мяне бадзёраць, як ліпеньскі дождж. У мяне хопіць сілы, каб шукаць і знайсці выйсце з цемры і выбрацца на дарогу ўпэўненасці.

Вось і кабінет старога Бохвіца.

Шмат бы я цяпер аддала за тое, каб зразумець, што рабіць далей.

Можа, сесці за стол і напісаць? Так і так, маўляў, вітаю шаноўную пані пісьменніцу... А далей? Як я адпраўлю такі ліст?

Адзіны спосаб выявіць межы магчымага – гэта прасунуцца трохі далей, у немагчымае. Другі закон Кларка. А Марк З. Данілеўскі ў сваім «Доме лісця» піша, што веды дзейнічаюць на свет як гарачае пранне на шэрсць: яна «садзіцца». Хлусіць. Або не правяраў.

Што я ведаю пра перамяшчэнні ў часе?

Першае і самае важнае – што яны магчымыя.

¹⁵ Артур Чарльз Кларк (1917–2008) – англійскі пісьменнік, футуролаг, вынаходнік, папулярызатар навукі.

Другое і самае абнадзейвальнае – што назад перамяшчацца прасцей, чым наперад.

Трэцяе і зусім ужо радаснае – што перамясціць прадмет лягчэй, чым сябе.

Andiamo!

Машына часу – перажытак мінулага. Цяпер у прасторачасе перамяшчаюцца праз тунэлі кратовых нор. Паводле меркавання Стывена Хокінга, працэс іх з’яўлення няспынны: самыя розныя часткі прасторачасу злучаюцца выпадковым чынам кожную долю імгнення і адразу знікаюць. Фантастыка? Трэці закон Кларка: любая дастаткова развітая тэхналогія не адрозніваецца ад магіі. Калі такія тунэлі стабілізаваць і павялічыць да патрэбных памераў... Хокінг падлічыў, што на гэта патрэбна процьма энергіі. Адзін чалавек аднаго разу сказаў, што маёй энергіі хопіць, каб запусціць гідраэлектрастанцыю. Паколькі да гэтай пары я такую сваю магчымасць не выкарыстала... Я сяду за стол. Папера, пяро, чарнільніца.

«Szanowna i droga Pani¹⁶!..»

З рукапісу, знойдзенага ў кухні

«Szanowna i droga Pani!..» – прачытала пані Эліза пачатак атрыманага з Варшавы ліста. Ён прыйшоў ад самага дарагога сябра, духоўнага брата, а па сумяшчальніцтве літаратурнага агента, які лёгка наладжвае кантакты ў выдавецкіх колах і лоўка дабіваецца для гродзенскай сяброўкі найвыгоднейшых ганарараў. Знаёмцеся: пан Леапольд Меет, сама дабрыня і лагоднасць, моцна памножаныя на тонкае пачуццё гумару. У апошнім яны з пані Элізай адно аднаго вартыя. У новым лісце пан Леапольд апісвае нядаўнюю сустрэчу з Вінцэсам Каратынскім, рэдактарам «Тыднёвіка ілюстраванага».

¹⁶ Шаноўная і дарагая пані (польск.).

«Бачыў днямі Каратынскага. Сядзеў «над Нёманам» (найноўшым рамнам п. Ажэшкавай). У руцэ трымаў вялікі чырвоны карэктарскі аловак. Намерваўся тут, «над Нёманам», знішчыць мноства велічных дубоў гэтай ваколіцы. Але такое захапленне апанавала яго «над Нёманам» (найноўшым раманам п. Ажэшкавай), што аловак, той самы, вялікі і чырвоны, выпаў з яго рукі, зламаўся і зрабіўся няздатным ні да якіх ваяўнічых спраў «над Нёманам». Пра гэта мне прыемна паведаміць аўтарцы рамана, які «над Нёманам» адшукаць не будзе складана».

З лістамі паштар прынёс і прэсу. У «Тыднёвіку ілюстраваным» на 2 і 3 старонках знайшоўся самы пачатак рамана, так дасціпна згаданага Меетам. Радкі пра летні святочны дзень, у якім валошкавае неба праменіцца цеплынёй, і радасць спявае птушыным хорам, і бераг рэчкі падковай абдымае раўніну, а ўздоўж берага шнурком выгінаецца вёска, уносячы ў паветра кудзелістыя пасмы дымкоў, – гучаць так, быццам выводзіліся не пяром, а пэндзлем.

Да радасці ад апублікавання першых старонак рамана і такога прыемна-дасціпнага водгуку на яго прымешваецца трывога. Пачатак гэты пісаўся з натуры – у вёсцы Міневічы, дзе пані Эліза і дарагія ёй члены яе несям'і здымалі дом у Яна Каменскага. Міневічы яна ператварыла ў Корчын, а Яна Каменскага – у Анджэя Карчынскага. Суседнія Багатыровічы перанесліся на паперу як ёсць – з усімі сваімі хатамі, агародамі, кветкамі і палеткамі, жыхарамі і іх прозвішчамі: Багатыровічы, Занеўскія, Стралкоўскія... «Здаецца, здолею гэты твор дапісаць, бо вельмі ж бярэ за сэрца», – пісала пані Эліза летам сваёй малодшай сяброўцы Юзэфе Савіцкай, таксама пісьменніцы. Але восенню, калі вярнуліся ў Гродна, яна была вымушана прызнаць, што «мазгавая машына спынілася, работу выконваць не хоча». Валасы ў яе становіліся дыбам пры думцы, што твор можа быць не завершаны своечасова, а мо і ўвогуле не завершаны, але ў «Тыднёвік

ілюстраваны» яна аддала «як ёсць, колькі ёсць», бо твор быў замоўлены і нават прарэкламаваны.

«Тыднёвік ілюстраваны» належыць выдавецкаму дому Гебетнера і Вольфа. Гэтыя зубры кнігавыдання і кнігагандлю абмяркоўвалі з Меетам суму ганарару для аўтаркі некалькі гадзін запар. У выніку ён быў прыстойным: больш атрымаць мог бы толькі Сянкевіч, на чые ганарары скідваюцца тры часопісы і адно выдавецтва.

Самы вялікі страх – не збочыць нідзе ў «сялянку». Бо твор быў замоўлены акурат як гісторыйка падобнага кшталту: Гебетнер і Вольф праз рэдактара Гавалевіча папрасілі Элізу Ажэшку напісаць гісторыю няроўнага кахання – шляхцянку і селяніна (або хаця б засцялкоўца), – і каб у фінале абавязкова быў шлюб. Захацелі паставіць эксперымент на канфлікце рамантызму і пазітывізму. Прыняўшы прапанову, пані Эліза і сама над сабой цяпер ставіць эксперымент: ці атрымаецца ў адной дзежцы замясіць і жытнёвы бохан, і вясельны пірог? Пазітывісты, да якіх яна адчувае сваю прыналежнасць, нібыта і супрацьпастаўляюць сябе рамантыкам як прадстаўнікам папярэдняй эпохі, але комплекс рамантызму ў іх, як ні круці, праяўляецца.

Новы твор літаратурнай зоркі Элізы Ажэшкі рэкламаваўся пад назваю «Мезальянс», але пярэ аўтаркі раптоўна павярнулася іншым бокам – замахнулася на гістарычную эпапею, у якой лёсы людзей разгортваюцца на фоне даўно прамінулых падзей і апошнія працягваюць уплываць на першыя. Набліжаецца 1888-ы, чвэрць стагоддзя мінае пасля паўстання. Пра паўстанне яна і піша, але ў міжрадкоўях, якія здолее прачытаць толькі той, хто ключ для расшыфроўкі носіць у сэрцы і памяці. І калі ў першай версіі – у «Мезальянсе» – гаспадыня Корчына мела імя Лаура, то цяпер яна Эмілія. Бо пусці Лауру ў твор – і «сялянка» гарантавана. Хто быў Росцем, той стаў Ружыцам, Алесь – Вітольдам, Адам з Багатыровічаў – Янам, яго бацька спачатку зваўся Уладзіславам, а цяпер Ежы, Карчынскія раней былі

Карчыцкімі... Хто ведае, мо і астатнія героі займелі б іншыя імёны, калі б так не прыспешвалі аўтарку яе выдаўцы...

Пакуль не атрымліваюцца ключавыя эпизоды, пані Эліза высывае з пярэна паперу гваздзікі, наготкі, званочкі, чабор, аздабляе вобразы герояў і гераінь вачыма, як незабудкі, валасамі колеру спелай пшаніцы, тварамі, якія румяняцца нібы півоні, вымалёўвае постаці падобнымі на дубы... Вясковыя жанчыны ў хустках выглядаюць у яе як карагоды сланечнікаў, працоўны люд параўноўваецца з рассыпаным у полі гарохам. Нічога дзіўнага, што ў Упсале, дзе некалі жыў бацька новай батанікі прафесар Карл фон Ліней, знойдзецца жанчына, якая вялікія кавалкі з рамана вывучыць літаральна на памяць, калі яго на шведскую мову перакладзе пісьменніца Элен Вестэр. Апошняя настолькі ўразіцца творчасцю Элізы Ажэшкі, што перакладацьме з польскай на шведскую твор за творам, запэўніваючы аўтарку, што калі шведскі выдавец друкуе яе няспынна, дык гэта па той прычыне, што яе кнігі добра прымаюцца шведскай публікай, і дадавацьме: няма ніводнай замежнай аўтаркі і няшмат аўтараў сярод мужчын, якія маглі б пахваліцца такой папулярнасцю ў Швецыі, якую мае Эліза Ажэшка.

А калі так, то ў 1905 годзе Элен Вестэр пачне кампанію па здабыванні для сваёй любімай пісьменніцы Нобелеўскай прэміі па літаратуры. «Наш абавязак – зрабіць усё, каб гэтая міжнародная слава дасталася пані», – напіша пазней у лісце да Ажэшкі яшчэ адна яе прыхільніца, апантаная той жа ідэяй, – згаданая Юзэфа Савіцкая. «Над яе аповесцю «Марта» жачыны некалі плакалі, праз яе здабываючы ідэалы душы і сумленнай працы. У сваёй аповесці «Хам» яна вывела селяніна, які ўзносіцца да вяршынь міласэрнасці і ўсёдаравання. У «Двух полюсах» яна паказала жанчыну, якая адмовілася ад каханага чалавека з-за розніцы ў паглядах на ідэалы народа і грамадства. Сіла яе спачування пакрыўджаным і пакутнікам, яе змаганне з любымі праявамі Зла, яе любоў да Добра, яе тонкае адчуванне людскога болю, з аднаго боку, а з другога, замілаванне прыродай – вось тое, чым яна здабыла вагу не толькі

сярод суайчыннікаў, але і паўсюдна сярод мысляроў. Жыве яна сярод нас, а належыць усім народам і ўсім стагодзям», – пісалася ў лісце, накіраваным у Нобелеўскі камітэт¹⁷.

Першы ліст

«Szapowna i droga Pani» – выводжу, абмакнуўшы ў чарніла XIX стагоддзя такое ж старое пяро. Нешта адбываецца пасля трэцяга слова: мой почырк перастае быць маім, затое маім становіцца накрамзоленае мною наступным імя любімай пісьменніцы. Што за чорт! – прамільгнула ў галаве, але я тут жа і супакоілася: хіба я не для гэтага тут? Хіба не адказ на сваё пытанне я ў хуткім часе, працягваючы пісаць, тут убачу? Ды яшчэ выведзены гэтым да дрыготкі знаёмым матэякаўскім почыркам?!

Памятаю, з якім трапятаннем першы раз падступалася да чытання яе лістоў. Памятаю, як спачатку было складана чытаць яе рукапісныя тэксты. Почырк у яе часцей шпаркі, чым мерны. Яна спяшалася, яна павінна была пісаць хутка, бо ў дзень, бывала, адпраўляла розным адрасатам да дзясятка лістоў, і гэта пры тым, што не спынялася пісаць творы. Калі ўсё паспявала – хто ведае... Не спускала марна ніводнай хвіліны – вось і ўвесь сакрэт. У яе лістах схавана палова яе літаратурнага таленту, як заўважыў не памятаю ўжо хто.

Я макаю ў чарніла XIX стагоддзя такое ж старое пяро – і на маіх вачах мой мерны круглявы почырк перастае быць маім, становіцца паспешлівым і завостраным.

«Мая дарагая пані, перш за ўсё абдымаю цябе – доўга, моцна, сардэчна. З гэтым абдымкам, у які ўкладаю любоў і павагу, сімпатыю і ўдзячнасць, пераходжу адразу да справы, дзеля якой ты тут, – адказваю на пытанні, на якія ты, звяртаючыся да мяне ў сваіх думках, шукала адказы так прагна, так

¹⁷ На Нобелеўскую прэмію па літаратуры Эліза Ажэшка прэтэндавала двойчы – у 1905 і 1909 гадах. Першы раз прайграла (варта заўважыць, што ў адной кампаніі з Львом Талстым і Рэдзьярдам Кіплінгам) Генрыку Сянкевічу, другі раз – Сельме Лагерлёф.

настойліва і з такім трапятаннем, што прабліскі асобных здагадак не маглі не складацца ў промні. Гэтыя промні, павінна ты ведаць, з'яўляюцца тым, што развейвае непраглядную цемру і разганяе бязлітасны холад вакол былых імён і памяці пра іх. Мне заўсёды здавалася, што глыбокая, істотная сімпатыя ёсць нечым такім, што мы неўпрыцям канстатуем нават тады, калі нішто пра яе знешне не сведчыць. Не ведаю, як гэта тлумачыцца спадарамі прыродазнаўцамі, але для звычайнага назіральніка за жыццём факт тое, што нашы прыхільнасці, інтэлектуальныя і эстэтычныя, звязаныя з гэтай неакрэсленай сімпатыяй, крыніцы якой мы не ведаем, як нябачныя атамы вырываюцца з камор чалавечай душы і ствараюць сабой атмасферу, якую не адчуць немагчыма, якой хочаца дыхаць і дыхаць.

Шмат што пра сябе я ніколі нікому б не выдала. Гэта не падобна на праўду, але гэта праўда: я вельмі нясмелая ў стасунках з тымі, хто займае ў маёй душы асаблівае месца. Чым вышэй і шырэй гэта месца, тым менш адчуваю я права займаць іх сабой і ўсім, што маё. Таму для іх я застаюся яшчэ большай чужынкай, чым для чужых. Ты, пані, мяне разумееш. Але я вельмі хацела і лепш, і смялей гаварыць пра сябе, каб распавесці, што і як адчувала і думала. Таму тваёй прысутнасці тут, у гэтай ваколіцы, сумнай, але прыгожай, я чакала шчыра і моцна. Адразу напішу, што не веру ў звышнатуральныя цуды. Здзяйснююцца цуды звычайныя.

Ты, пані, правільна здагадалася: я не развялася з Пятром. Ты раскрыла маю таямніцу, як той Шэрлак Холмс, гісторыю пра якога пераклала на польскую мову мая сардэчная прыяцелька Яўгенія Жміеўская. Дэдукцыя – вялікая сіла.

Развод у маім часе штука складаная: ён можа быць здзейснены пры наяўнасці адной з трынаццаці кананічных прычын: *error, crimen, cognatio, impotentia, cultus disparitui, honestas publica...* Ці меў мой шлюб хоць адну? Ніводнай. Таму старанні маглі скіроўвацца толькі на тое, каб прызнаць яго

несапраўдным, заключаным *extra legem*¹⁸. Паспрабаваць зрабіць стаўку на няпаўнагадовасць? Гэта быў ці не адзіны мой шанец. Справа цягнулася, як ты з маіх лістоў ведаеш, доўга. Адных прасіла, іншым плаціла, біскупа на свой бок перацягнула, калі ён ужо ў самым канцы (заставаліся толькі фармальнасці) ледзь усё не сапсаваў. Вынік павярнуўся на маю карысць, я апынулася вольнай ад шлюбу з Ажэшкам, але якім чынам? Шлюбу нібы не было, і ніякіх яго слядоў, ні ў касцёльных запісах, ні ў грамадзянскіх, нельга было знайсці. Каб павярнуць назад, трэба было крымінальную справу заводзіць не толькі на маю маці і дзясяткі сведкаў, але і на ўвесь віленскі капітул. Так я напісала пану Сікорскаму, якога, як ты з маіх лістоў да яго ведаеш, інфармавала ў той час пра свае асабістыя справы часта і падрабязна – цягнулася да яго, як да бацькі, якога не мела.

Пасля таго, ты разумеш цудоўна, я вымушана была ўказваць паўсюль, што нарадзілася не ў 1841-м, а на год пазней, і ў Варшаўскім пансіёне вучылася з 1852-га па 1857-ы. Я так старалася выраўняць даты... Ці ж я магла ведаць, што будуць яны некага турбаваць праз дзесяцігоддзі? Што знойдзеца такая ўніклівая пані, якая пойдзе па могілках і так уважліва будзе ўзірацца ў надпісы на помніках, што ўся мая легенда стане вартай жалю. Першы раз цябе насцярожыла магіла майго брата, які памёр, як ты помніла з маіх слоў, у год майго вяртання з пансіёна. Помнікі, ясная рэч, не хлусяць, на гэта здатныя толькі людзі. На помніку Ясіку выбіты 1856-ы, не 1857-ы. Ведаю, ты спачатку не верыла, што гэта той самы Ясь. Маім успамінам ты давярала больш...

Ты і далей разважыла правільна: калі б гэта быў не развод, а прызнанне шлюбу незаконным, як я напісала пану Сікорскаму, канечне, я не насіла б далей прозвішча мужа. І гэта было тое, што насцярожыла цябе другі раз. У якасці адказу на пытанне, чаму мне засталася прозвішча Ажэшка, ты не прыняла наіўную версію іншых даследчыкаў, што я, маўляў, пашкадавала

¹⁸ Па-за законам (лац.).

славы твораў, якія ўжо былі напісаны мной як Ажэшкай. Ты пачала шукаць іншы адказ – і знайшла яго, шляхам логікі, як адзіна магчымы: папросту шлюб мой з Пятром Ажэшкам не перарваўся: ні разводам, ні прызнаннем яго незаконным – ніяк. Ці мала што я там пісала – у тых лістах да Сікорскага. Шлюб перарваўся толькі са смерцю Пятра, толькі ў 1874-м, праз пяць гадоў пасля тых лістоў.

Зноў твая рацыя, пані: калі ў канцы лета 1874 года пасля цяжкай працяглай хваробы Пётр паміраў у Варшаўскім шпіталі евангелістаў, я папраўляла сваё здароўе акурат у Варшаве, у тамтэйшых медыцынскіх свяцілаў і 28 жніўня сапраўды наведала касцёл Нараджэння Найсвяцейшай Дзевы Марыі на вуліцы Лешна, адкуль мой няўдалы няшчасны муж выправіўся на вечны спачын.

Ты дапусціла ў сваіх думках верагоднасць таго, што я не толькі прыйшла развітацца з целам, але і наведвала мужа ў шпіталі, пакуль ён яшчэ жыў, што я была сведкай апошніх дзён... Ці не баішся, пані, што твае сучаснікі абвінавацяць цябе ў залішняй сімпатыі да маёй сціплай асобы і ў жаданні выставіць мяне ў лепшым святле пры бяздоказнасці меркаванняў? Для ўсіх я жанчына, якая пакінула хворага мужа. Ісці за інтуіцыяй і сэрцам – на гэта патрэбна мужнасць.

Я ведаю, пані: ты не баішся».

З рукапісу, знойдзенага ў кухні

«To madame Eliza Orzeszko – from Jeremiah Curtin with best wishes. Bristol Wermont United State of America Octobre 15 1901¹⁹», – напісаў містэр Кэрцін на тытульнай старонцы кнігі «The Argonauts» – толькі што выпушчанага ў нью-ёркскім выдавецтве «Charles scribner's sons» перакладу на англійскую мову аповесці «Арганаўты», якую Эліза Ажэшка напісала

¹⁹ Мадам Элізе Ажэшцы – ад Джэрэміі Кэрціна з найлепшымі пажаданнямі. Брыстоль Вермонт Злучаныя Штаты Амерыкі кастрычнік 15 1901 (з англ.).

літаральна летась. Пастараўся Аўгуст Роберт Вольф, адзін з зуброў «Gebethner & Wolff»: параіў яе твор амерыканскаму фалькларысту і вялікаму прыхільніку славянскіх моў, які апантана перакладае з польскай і мае на сваім рахунку ўжо сёе-тое з Пруса і Сянкевіча. Твор новай для яго аўтаркі – «захапляльная і павучальная гісторыя пра жыццё ў Польшчы» – літаральна захапіў амерыканца ў палон. «Яна апісвае жыццё так праўдзіва», – занатаваў у дзённіку містар Кэрцін.

Пані Элізе такое прызнанне не ў навіну – яе кнігі друкуюцца па ўсёй Еўропе ў перакладзе на ўсе распаўсюджаныя на кантынэнце мовы, а ў Злучаных Штатах тры гады таму выйшаў па-англійску яе раман «Мейр Эзафовіч», які на радзіме даўно займеў сапраўдны трыумф.

На пісьменнікаў, якія бяруць у свае творы яўрэяў для сцэнак гумару або махлярства, пані Эліза глядзіць акурат як на махляроў і шутоў. Яна сабе паставіла задачу глыбока вывучыць усе акалічнасці штодзённага побыту гэтага незвычайнага люду і дазнацца, якія псіхічныя і гістарычныя матывы і традыцыі кіруюць іх справамі і ўчынкамі. Для гэтага наведвала рабіна і, як старанная вучаніца, гадзінамі вяла з ім размовы пра Мішну²⁰ і Гемару²¹. Перад тым прачытала дзясяткі прац пра яўрэяў, але гэтага ёй было мала, таму наступным этапам рушыла ў народ, які складае палову насельніцтва Гродна, і справіла сваёй шчырай цікавасцю вялікую радасць чалавеку з доўгай белаай барадой, разумнымі вачыма і цудоўным польскім маўленнем. «Чаго ён толькі мне не распавёў! – радавалася яна. – Цяпер мае яўрэі атрымаюцца натуральнымі». І атрымаліся! Раман «Мейр Эзафовіч», напісаны на 13-м годзе напружанай працы на ніве літаратуры, стаў першым сапраўдным яе шэдэўрам. Рэцэнзію на яго напісаў ажно сам Юзаф Ігнацый Крашэўскі, ахвотна прызнаўшы, што нават і другасныя героі гэтай гісторыі надаюць ёй

²⁰ Мішна – старажытнаяўрэйскі рэлігійна-юрыдычны зборнік законаў і прадпісанняў артадаксальнага іудаізма.

²¹ Гемара – звод аналізаў тэкстаў Мішны.

каштоўнасць, роўную палотнам Матэікі, а ў таго кожны твар выпісваўся літаральна з натуры.

«Арганаўты», якія цяпер таксама перасеклі Атлантыку, – рэч іншая. Гісторыя мультымільянера, які ўвесь час здабывае «залатое руно» і не заўважае, якія пакуты церпіць сям’я з-за яго вечнай занятасці і прагі нажывы, нарадзіла ў галовах літаратурных крытыкаў тэрмін «арганаўтызм». Аўтарка звяртае ўвагу грамадства на з’яву, якая ляжыць каранямі ў вечнасці, але цяпер, у акалічнасцях капіталізму, пусціла свежыя парасткі. Арганаўтызм – гэта калі чалавек шукае ў сваіх вандроўках па свеце не Бога, не свяшчэнны грааль, як трактуе адпаведная міфалогія, а ўсяго толькі матэрыяльныя выгоды. Твор вельмі вылучаецца на фоне іншых, напісаных Ажэшкай. Гэта так аддалена ад наднёманскіх хат і так нахіляецца ў амерыканскі бок, што калі б пані Эліза жыла ў ЗША, ёй прыпісалі б ролю куміркi Тэадора Драйзера, чыя літаратурная зорка яшчэ толькі ўзыходзіць: з «Арганаўтаў» вычэрпваюцца і тытан-фінансіст, і ў пэўным сэнсе стоік, і геній²². У гэтым творы няма ажэшкінскіх фірмовых апісанняў і яе заўсёднай тонкай, ледзь улоўнай іроніі, тут стыль больш лаканічны – амерыканізаваны.

Містар Джэрэмія Кэрцін у прадмове да амерыканскага выдання фантазіруе, што можа быць, калі еўрапейская літаратурная зорка Эліза Ажэшка прыедзе ў Амерыку, наведае Чыкага, самы вялікі горад Зямлі, і Нью-Ёрк, сталіцу фінансаў. «Калі яна да нас прыедзе, яна ўбачыць многае, што ўзбудзіць яе думку. Што яна ўбачыць? Што мы ўмеем зарабляць грошы і правільна імі распараджацца? Што б яна ні ўбачыла, гэта будзе нешта паспраўднаму каштоўнае для яе, нешта, што яна зможа параўнаць з еўрапейскім, нешта, што нагадае гісторыю, апісаную ёю ў гэтай кнізе».

У Амерыку яна не паедзе. Ёй хапае наднёманскіх хат.

²² Тэадор Драйзер (1871–1945) – амерыканскі пісьменнік. «Фінансіст», «Тытан», «Стоік», «Геній» – назвы яго раманаў.

Наступны ліст

Калі ўсе верагоднасці свету раскласці перад вачыма на манер велізарнай палітры, можна паспрабаваць зразумець, як іх колькасці і адметнасці ўраўнаважаны. І акажацца: усё ў нашым свеце, ад тэмпературы кіпення вады ў чайніку да сілы трапятання чалавечага сэрца перад нязведаным, ад хуткасці лёту божай кароўкі да будовы гэтага сказа абумоўлена і ўнутранымі прычынамі, і знешнімі акалічнасцямі. У кожнай выпадковасці хаваецца неабходнасць, якая і рухае гэты свет, здольны ў любой сваёй кропцы быць прасякнутым... кратовай нарой. Іх, я гляджу, вакол дома нарыта столькі, што не падлічыць.

Я прачнулася сонечным ранкам на ганку вілы Паўлінава, куды трапіла невядома як. Памятаю, як узыходзіла на гэты ганак і спрабавала адчыніць дзверы. Віла належыць універсітэту, у якім я працую, але я прыехала сюды сама па сабе, як асоба прыватная. Адкуль у мяне маглі быць ключы? Я, відаць, так і заснула на ганку, утыкнуўшыся лбом у калені, падцягнутыя да галавы. Поза эмбрыёна ў сне – яскравы доказ неўсвядомленага жадання адчуць надзейную абарону, якой чалавек на яве пазбаўлены, але ў маім выпадку поза была яўна змушаная. Пры іншым антуражы я выбрала б сон на левым баку, закруціўшыся ў коўдру, як у кокан, і абавязкова накрыўшы вуха. Дарэчы, ніколі не задумвалася над тым, у якой позе любіла спаць Эліза Ажэшка. Пра ўсё перадумала, пакуль збіралася пісаць пра яе: сава яна была ці жаўрук, што больш любіла – гарбату ці каву, салодкае ці салёнае, як стаяла, хадзіла, сядзела, як складвала рукі і нахіляла галаву, якім голасам гаварыла, якія любіла колеры, пахі, рэчы, як ставілася да чысціні і бруду, спёкі і холаду, святла і цемры, сонца і месяца і ўсялякае іншае – а пра сон не задумвалася.

Аднаго разу мяне наведала авантурнае навязлівае жаданне – сустрэцца з Элізай Ажэшкай так, быццам мы з ёю сучасніцы. Над спосабам, як гэта можна ў рэальнасці правярнуць, я разважала нядоўга. Ніколі не думаю доўга

над тым, што здаецца невыршальным, бо іначай яно невырашальным і застанеца. Канстытуцыя, пагадзіцеся, наша ўсё: хочаш даведацца пра чалавека, які жыў вельмі даўно, нешта такое, пра што ніхто дакладна не ведае і ведаць няма адкуль, – вызнач яго канстытуцыю (канстытуцыянальны тып), а для гэтага зрабі тое, што рабілі да цябе яго лекары, якія, не ў прыклад сённяшнім эскулапам, засяроджваліся на арганізме, а не хваробе, і для якіх пры выбары схемы лячэння было важна нават тое, як пацыент рэагуе на дождж і лужыны. Гэта я пра гамеапатыю, якую пані Эліза дакладна выкарыстоўвала. Тут яшчэ трэба сказаць, што нашы сучаснікі спрабавалі садзіць яе на кушэтку паслядоўнікаў Фрэйда, якія спецыялізуюцца на псіхааналізе мастацкай літаратуры з мэтай зразумець, як асабістая праблема пісьменніка можа сябе праявіць у канкрэтным творы. Іншыя стваралі псіхалагічныя партрэты геніяў мінулых часоў праз аналіз вобразаў і метафар, выкарыстаных імі ў творчасці, а таксама ўражанняў і эмоцый, рэфлексій і рэмінісцэнцый, якімі насычаны іх мемуары, дзённікі, лісты...

– Лісты! Вам лісты! Вазьміце лісты!

З прыемных успамінаў пра поспехі пошукаў невядомых рыс Элізы Ажэшкі мяне вырвалі дзіўныя, нечаканыя гукі: званок ровара і жаночыя выкрыкі. Падняла галаву – і ўбачыла перад сабой жанчыну, у якой нельга было не пазнаць паштарку. У руцэ, свабоднай ад ровара, яна трымала лісты і трэсла імі так, быццам я даўно павінна была прачытаць і як мінімум даць адказы.

– Вам лісты! – паўтарыла яна і паклала на ганак канверты з такімі прыкметамі не нашага часу, што я схамянулася. А ёй хоць бы што: села на ровар і з’ехала, як не было.

Асцярожна, баючыся, каб канверты не зніклі, быццам яны прывідныя (бо на тое падобна), і ў той жа час нецярпліва і з недаверам (чыя гэта жартачкі?!) я ўзяла іх і на ўсялякі выпадак заплюшчыла вочы. Расплюшчыла – яны не знікалі.

«Пагаворым, пані, пра гадзіннікі», – пачала мая карэспандэнтка без нічога ніякага сваім звыклым матэйкаўскім почырмам і такім самым звыклым ментарскім тонам. Добра, думаю, пагаворым.

Гадзіннікі – яе ўсё. Разам з птушкамі і раслінамі яны ствараюць трыкветр сімвалаў яе творчасці. Гадзіннікі яна растаўляе па апавяданнях, аповесцях і раманах так, як расейвае кветкі і размяркоўвае птахаў. Гілі з канарэйкамі нясуць у яе адказнасць за радасць і бесклапотнасць, салоўкі, зразумелая рэч, за каханне, жаўрукі за расстанне, дамашнія птушкі сімвалізуюць сямейныя сувязі і пачуцці (хоць іншы раз гусі з курамі ўстойліва асацыіруюцца з крытыкаю ўлады, а кураняты – з жаночымі страхамі), просты люд пераносіцца на сокалаў і галубоў, дробную шляхту ўвасабляюць шчыглы, яны ж разам з пліскамі – рэлігійнасць і веру, лебедзь і горліца – атрыбуты какецтва ды розных жаночых хітрыкаў, і толькі адна птушка спявае часцей уначы – зязюля, што жыве ў гадзінніку.

У прысвечанай паўстанню навеле «Яны» гадзіннік малюецца чорнай постаццю на светлай сцяне, з галавой аж пад столлю, з тварам, перакрэсленым стрэлкамі як маршчынамі. Пачаўшы адбіваць час у момант з’яўлення Траўгута, гадзіннік нібы супрацьпастаўлены гэтаму чалавеку з яго суровай заўчаснай маршчынай, што пралегла ад броваў да валасоў, быццам выпаленая ўнутраным полымем. У рамане «Два полюсы» гадзіннік – сродак падкрэслівання палярнасці псіхалогій герояў: адны там абапіраюцца на яго як на грунт у штодзённых справах, другім ён патрэбен, каб ведаць, калі выбірацца з дому дзеля дзяжурных візітаў. Гэта толькі адна са шматлікіх указаў на полюснасць, не самая важкая, але ёю забяспечваецца вельмі прыгожая сцэна, поўная і іншых сімвалаў, і старадаўняга каларыту, і тонкага гумару, якога аўтарцы, як я не стамляюся паўтараць, не займаць. У апавяданні «Бабуля» гадзіннік гучаннем паланезу даводзіць старую жанчыну ажно да брамы нябёсаў і ладзіць ёй там спатканне з нябожчыкам мужам, і толькі плач хворага ўнука, што мацней за ўсякія паланезы, вырывае з

абдымкаў бесклапотнага іншасвету. У замалёўцы «Агніва» гадзіннік робіць роўнымі беднага яўрэя і багатага графа, бо якімі б ні былі імёны, вопратка, рысы твару, лёсы і прызначэнні, а гадзіннікі непрадузятыя: ідуць для ўсіх з адной хуткасцю. Ну, і ў раі гадзіннікаў няма, як абвяшчаецца ў аповесці «У клетцы».

Дык што пані Эліза пра гадзіннікі ў гэтым сваім лісце?

«А ці памятае пані, у якія глыбокія разважанні пагрузіла яе чытанне навелы «Gloria victis»?» – ці то гарэзна, ці то сур'ёзна пытае яна мяне, і я першы раз у жыцці пачынаю шкадаваць, што смайлаў у яе час не было.

Твор, які абвясціў пражоным славу, пісаўся праз чвэрць стагоддзя пасля паўстання, але яго герой вецер, які над ляснымі магіламі стогне, пачуўшы расповеды елкі, бярозы і дуба пра лёсы паўстанцаў і не ўшанаваную памяць, не быў у тым лесе ажно паўстагоддзя. Шыпшына, што асыпае магілы сваімі пялёсткамі, запэўнівае яго, што робіць гэта ўжо паўстагоддзя, і званочкі прызнаюцца, што вызвоньваюць жалобную малітву на працягу паўстагоддзя кожнае лета... Задаўшыся пытаннем, што гэта за дзівацтва аўтаркі – абавязкова паведамляць, колькі часу вецер лятаў па свеце, перш чым сустрэцца са старым знаёмым лесам, каб той распавёў пра трагедыю, і чаму паўстагоддзя, а не больш або менш ад яе прамінула, чаму, у рэшце рэшт, не чвэрць стагоддзя, як акурат мае быць на час напісання, – задаўшыся такімі пытаннямі, я ўпарта выходзіла на адзіны адказ, але прызнаць сваю рацыю не рашалася...

«Ты, пані, павінна была аддзяліць ад твора дзве часавыя стужкі, накладзеныя на яго і адна на адну. Ты ж чытала Артура Кларка і ведаеш: светлы, якія цякуць па Рацэ Часу, – шматлікія і разнастайныя і ёсць такія, што плывуць і ўпоперак, і супраць цячэння, і нават па-за ім, не ведаючы ні мінулага, ні будучыні. Ад года напісання – 1888-га – адкінуўшы паўстагоддзя, атрымаеш год нараджэння маёй няшчаснай сястры, што памерла яшчэ падлеткам. У дзяцінстве пад уплывам прачытанага і пачутага

мы, дзве дзяўчынкі, чыя бабка памятала яшчэ двор Станіслава Аўгуста, а выхавацелька, бона немка, на свае вочы бачыла апошні сейм і тых, хто ў ім браў удзел, адчувалі сябе закаханымі то ў Баторыя, то ў Касцюшку, і прыходзілі нам у галовы думкі пра тое, што трэба ўсур'ёз рыхтавацца да гераічных ахвяр і ўчынкаў. Каб выхаваць у сабе адвагу і здольнасць да адрачэння, не елі мы любімыя стравы і далікатэсы – рабілі перад дарослымі выгляд, што разлюбілі. А калі нешта балела або здаралася нейкая прыкрасць, не скардзіліся нікому, а заклікалі адна адну быць цяроўнымі і маўчаць. Таму што, гаварылі сабе, нельга плакаць і енчыць, пакутуючы за айчыну. У 1888-м, на 25-годдзе паўстання, калі я пісала навелу «Слава пераможаным», Клемянціне магло б споўніцца пяцьдзясят. Такім спосабам – зрабіўшы ўказку на паўстагоддзя, – я і адзначыла гэты дарагі для мяне юбілей.

Горача сціскаю твае далонькі і яшчэ больш прапісваюся ў тваіх думках, калі ты не супраць. А ці памятаеш, пані, верш таго маладога паэта, якога я маю на ўвазе ў іншай навеле на тэму паўстання, у «Дзіўнай гісторыі»²³? Перапішу сюды твая радкі, што ўзяла з яго зборніка ў твор:

Туга па жыцці недарэмным,
Што чэзне, як іней слатой,
З'яўляецца патаемнай
Тугой па душы святой.

Як табе? Вось яна, праўда чалавечай душы: туга па той лепшай долі, якой чалавеку ніяк не здабыць, — гэта не што іншае як туга чалавечай душы па ўласнай святасці. Герой навелы даходзіць да святасці, бо крочыць да яе ўсё жыццё. «Дзіўная гісторыя» — гэта пра сілу, якую можа развіць дух, і глыбіню, якую можа займаць душа, прапушчанае праз пакуты. Навела абвяшчае перамогу міласэрнасці над любой чалавечай крыўдай і найвышэйшае заступніцтва — Божае прабацэнне — за любы чалавечы грэх. Некалі мы з Клемянцінай часта падоўгу гарталі трактат Чэзарэ Бекарыя «Пра

²³ Эліза Ажэшка мае на ўвазе Генрыка Скірмунта (1868–1939), паэта і кампазітара, свайго сябра.

злачынствы і пакаранні». Насычаны прагрэсіўнымі думкамі пра вытокі злачыннасці і гуманістычнымі заклікамі адмяніць катаванні, гэты фаліант з бібліятэкі бацькі, выпушчаны ў 1764 годзе, яшчэ нават да яго нараджэння, не мог быць намі прачытаны: мы толькі разглядалі на палях бацькаў почырк — пазнакі, зробленыя па-італьянску. Але дух гэтай працы, узмоцнены энергіяй бацькі, здолеў прабрацца ў наш светапогляд.

А з часам, пані, скажу табе, каб ты ведала, можна рабіць што заўгодна: можна сціскаць яго і расцягваць, можна спыняць, прымаруджваць і паскараць – абы толькі гэта рабілася з правільнай мэтай і было на карысць.

Вось табе яшчэ трохі перлінак таго аўтара:

Па спешчаных сонцам нябёсах

Крадуцца блакітныя цені,

Вякуе над долам бялёсым

Галінак шкляное цвіценне...

«Дзіўная гісторыя» не толькі табе нагадвае калядную казку. Хоць вырываецца яна з вуснаў гераіні-апавядальніцы ў чорную ноч лістапада...»

З рукапісу, знойдзенага ў кухні

Лістапад для пані Элізы на ўсё жыццё стаў месяцам значных падзей, і добрых, і кепскіх. Некалі ў чорную ноч у самым канцы лістапада маленькая Зюня страціла бацьку. У лістападзе праз шэсць гадоў займела айчыма, чалавека, які бацьку не замяніў, але быў і добрым, і годным. У лістападзе ж, толькі праз 35 гадоў, яна пахавала і маці. Лістапад 1896-га забраў у яе апошняга блізкага чалавека, які ўсяго за два гады да таго (і таксама ў лістападзе) стаў яе мужам ужо не толькі перад людзьмі, але і перад Богам: праз паўгода пасля смерці фармальнай жонкі пан Нагорскі нарэшце павёў сваю сапраўдную шматгадовую спадарожніцу жыцця ў фарны касцёл, дзе яны абвянчаліся раннім ранкам, без сведкаў. Так яна стала Ажэшковай-Нагорскай.

19 лістапада 1896 года ў доме Станіслава Нагорскага, які для гісторыі ўжо пачынаў пакрысе ператварацца ў тое, чым застанецца ў ёй назаўсёды (выраз «сціплы драўляны дамок на Мураўёўскай вуліцы» яшчэ ў XIX стагоддзі, яшчэ пры яе жыцці кожны гродзенец разумеў як трэба), адбывалася невялікая сямейная ўрачыстасць з нагоды імянін гаспадыні. Нішто не прадказвала ніякіх няшчасцяў. Хіба толькі сам лістапад... Калі ўсе разышліся, пану Нагорскаму раптам зрабілася кепска. Яшчэ ў кастрычніку ён, заўзяты паляўнічы, хадзіў па лясках са стрэльбай, і вось ён ужо паралізаваны: спатыкнуўся на лесвіцы, паваліўся і з той пары ўжо не ўстаў, а ляжаў, прыкаваны да ложка. «Муж мой раптоўна памёр», – напіша пані Эліза ў лістах да знаёмых праз некалькі дзён пасля апошняга дня лістапада – апошняй чорнай даты, з надыходам якой не было ўжо ёй каго страчваць...

Недапісанай заставалася навела «Панна Ружа». Закінутая на некалькі месяцаў, на працягу якіх пані Эліза магла хіба што перакладаць, а пісаць не магла нічога, яна будзе завершана толькі наступным летам і толькі пасля таго, як на магіле любага Стася, адваката Станіслава Нагорскага, з'явіцца велічны чорны помнік з выбітымі словамі сёмага псалма: «Божа, адно на Цябе я ў пакутах надзею ўскладаю...»

Яшчэ адзін ліст

Пагляд, кінуты на чорны высокі помнік на магіле Станіслава Нагорскага і Элізы Ажэшкі ў Гродне, пагрузіў мяне ў сумныя думкі. Пад першым іменем разам з датамі жыцця выбіты словы псалма, пад другім акрамя дат нічога: не было каму выбіць словы, не знайшлося ні чалавека, які б гэта зрабіў, ні псалма.

Другі з лістоў, прынесены паштаркай, даваў адказы на многае.

«Беларускім цыклам пра чалавека з нізін назвалі мае творы пра беларускіх сялян. Не стварала такога цыклу. Пісала пра гэтых людзей у многіх творах. Не сцвярджала «задаткаў вялікага развіцця, затоеных у

прыніжаным, але стойкім і цярплівым народзе» – бо бачыла не задаткі, а гатовую чалавечую веліч, якой прыніжэнні і цяжкія акалічнасці побыту перашкаджалі не развівацца, а толькі сябе праяўляць. Сімпатыя мая да сялян сягае часу маіх самых першых пачуццяў і думак, адтуль жа бярэ пачатак павага мая да іх мовы. Гэты люд, якім поўняцца вёскі, дзе і я ўвесь час імкнулася жыць, я прагла спазнаваць літаральна ва ўсім, даследаваць да самага донца, так вычарпальна, як толькі гэта магчыма. Але мэты, якія перад сабой мела, літаратурныя і грамадскія, распасціраліся значна далей, і каб іх дасягнуць, пісаць мне было загадана (уласнымі сэрцам і думамі) не толькі пра гэты люд, але і пра іншых прыніжаных і пакрыўджаных. Чаму я пісала па-польску, чаму не пра адзін толькі просты вясковы народ, які палюбіла ўсім сэрцам, – пра гэта расказваюць творы, трэба іх толькі чытаць. Ужываць беларускую мову для напісання аповесцяў і раманаў, якімі маеш мэту дагрукацца да тых сэрцаў, ад якіх залежаць лёсы правобразаў герояў гэтых аповесцяў і раманаў, але якія па-беларуску чытаць іх не будуць, – такая сабе задача. Мэтавая аўдыторыя, як гаворыцца ў тваім часе, не тая. Я пісала не для, а дзеля, і няхай той, хто не адчувае розніцы паміж гэтымі прыназоўнікамі, не бярэцца мяне судзіць. Самым правільным з мэтай «дзеля» было б наогул пісаць па-руску, але і без таго мае творы амаль што ўсе адразу ж па напісанні перакладаліся на рускую мову. Іншая справа, што самі ідэі, якія часам канцэнтраваліся ў адным шматкроць паўтораным слове ці сказе, пры перакладзе часта наўмысна выдаляліся або перарабляліся так, што страчваліся і сіла, і сэнс, і гучанне. Ну, але не бывае руж без шыпоў.

Пішу так, быццам апраўдваюся. Што рабіць? Да кола беларускіх пісьменнікаў, як ты ні разглядай маю творчасць, я, апынаецца, не належу. Сябра мой Багушэвіч – паэт беларускі. Але яго творчасць і прызначалася для простага вясковага люду, няшчаснага, занядбанага, не па сваёй ахвоце здзічэлага. Мая ж творчасць – для таго, ад каго ў гэтым свеце хоць нешта залежыць. У мае і твае часы.

Часы гэтыя, і мае, і твае, досыць цяжкія. Яны так перапоўнены жоўцю і воцатам, што... Насупраць нашай хаты вокны так шчыльна замкнёныя, што патрэбен выключны зрок, каб расшчапіць усе зашчапкі, і выключная галава, каб у цемры не страціць апору. Я мяркую па тым, што назіраю сама, па той атмасферы, якую ўдыхаю. Пры недахопе святла і паветра пануюць у нас і ў вас разнастайныя старажытныя маніі – паланізацыі, русіфікацыі, вызваленчых місій суседніх плямён, патрыятычнага шавінізму... Зрэшты, чалавечае глупства настолькі ж неабмежаванае, наколькі і Божая міласць. Не бывае, каб не было ратунку. То і ратуёмся, як толькі можам. Вучымся. Думаем. Робім».

З рукапісу, знойдзенага ў кухні

«Паміраю», – апошняе, што пачулі ад яе тры ўрачы, якія ранкам 5 мая 1910 года выступілі насустрач герольдам, што абвяшчалі набліжэнне госці, якой яна зусім не баялася.

Герольдамі яшчэ год таму ў гарэзным лісце да сябра назвала яна адышку і боль у сэрцы, якія павялічваліся пры трэшцы больш энергічным руху. Апошнія тыдні праходзілі то ў «чорным тумане», то «з феноменамі надзвычайнага», калі прыходзілі ў галаву, нягледзячы на слабасць у целе, ідэі новых раманаў, вобразы даўніх герояў і розныя смелыя і рашучыя думкі. Хацелася пісаць, а не толькі «ужываць лекі і берагчыся». «Такая вегетацыя не па мне», – гаварыла яна.

Ведала, як усё будзе.

Так яно і было.

Калі сарвалася з вуснаў апошняе слова, пакорлівае, без бунту, стаяла яна ўжо побач з нябеснай брамай. Наступным імгненнем раскінулася заслона, якую паглядам не агарнуць, і ў крышталёвай празрыстасці заіскрыліся росы, распусціліся кветкі, заблішчалі зарніцы, паўсталі вясёлкі, запалілася сонца, замігцелі зоркі, заззялі каметы на сваіх вечных шляхах. На гэтай заслоне

адбілася ўсё незлічонае хараство свету, і ў гэтай бязмежнасці, якую нельга спасцігнуць, пакуль жывеш на зямлі, загучалі ўсе гукі, зліўшыся ў ладны хор, які прасякнуў прастору без канца і без краю. У гэтым нябесным хоры – вось дзіва! – былі чутны паасобку ўсе галасы зямлі: і шчабятанне птушак, і шэпт дажджавых кропель, і шоргат лістоты, і рухі жучкоў у траве, і трапятанне пялёсткаў, і калыханкі, і гукі, з якімі макавае зярнятка прарастае ў раллі...

«Паміраю».

Апошні ліст

Дождж, як я і баялася, ліў усю ноч, і такія маланкі асвятлялі ваколіцу, так моцна грымела з усіх бакоў, што мне не заставалася нічога іншага, як толькі пайсці туды, дзе, як я ведала па старых фотаздымках, у Бохвіцаў знаходзілася капліца. Маленькая сямейная царква. Гэта ў левым крыле дома, у тым, што на адзін паверх. Над яго дахам узвышалася некалі тонкая вежачка з крыжыкам. Пад гэты дах, уяўляючы над ім тую вежачку, я і пайшла, калі ўжо зусім сцімнела, а вецер нарэшце вырваў з маіх рук паперу. Вырваў з іх адну, каб укласці ў іх іншую. Калі я прачнулася раннім ранкам пад Божым дахам (не пад тым, што з вежачкай, а ў літаральным сэнсе – пад ясным блакітным небам, раскінутым над галавой, – зноў упёртай ілбом у калені, зноў на ганку перад дзвярыма, замкнёнымі на замок), я трымала ў абедзвюх руках разгорнуты ліст.

«Вітаю цябе пад ласкавым сонцам, абуджаную ад сну. Надвор'е было фатальным, пахмурна было да распачы – што ў паветры, што на душы. Але не ў нашых правілах падпарадоўвацца неспрыяльным абставінам, ці не так?..

Лёс наш мае такую прыемную ўласцівасць: тое, што для іншых выглядае як жменька пяску, для нас вырастае ў гару. Нічога. Трэба спрабаваць пераадольваць і горы. Ці ж не для гэтага нешта такое ёсць унутры, што штурхае наперад, прымушае знаходзіць сілы? Ніхто не здагадваецца, як чорна бывае ў глыбінях вод, якія, аднак, плывуць і плывуць і

нават пабліскваюць на паверхні. Шмат у жыцці ёсць кепскага, шмат ёсць добрага, шмат ёсць слабасці і шмат сілы. Часам простыя дзеянні патрабуюць ад нас большай мужнасці, чым гераічныя ўчынкі. Але жыццё не спыняецца, і погляд на мінулае мяняецца, і будучыня бачыць новы курс. Таму ні надзей нельга страчваць, ні абавязкаў сваіх пакідаць. Трапіць страла ў сэрца – дастаць яе з яго, прыляціць у твар камяк бруду – выцерціся, і з ранай у сэрцы і плямай на твары, якую час змые, ісці далей.

Пасылаю пані на развітанне найсардэчнейшыя зычэнні і не маю ніякіх сумненняў у тым, што ўсе нашы мары калі-небудзь здзейсняцца. Бо зоркі нашых прызначэнняў не гаснуць. Да зор!»

Я ведала: цяжкія кроплі, што падалі тут уначы, здабываліся з хмарак, у якія ператвараюцца воблачкі дзьмухаўцоў, што гарэзным дэсантам малюсенькіх сонцаў спускаюцца на зямлю, каб сысці зноў на неба.

– Хто тут замаўляў скрыню сочнікаў і таксі на Мінск? – пачула я над галавой і ў наступную хвіліну ўбачыла свайго пазаўчарашняга маўклівага таксіста. Цяпер ён нагадваў мне твар Рэйтана з матэйкаўскага палатна.

БАЛАДА ЗОФ'І МАНЬКОЎСКАЙ
(26.11.1847— 7.10.1911)

Ты любіш сіратлівую Літву,
Не хочаш іншае зямлі, чым гэта,
Дзе слёзы й кроў, упаўшы на траву,
Не могуць быць не ўгледжаны паэтам.

І хочаш ты, каб вечна сумны край,
Аднойчы выйшаў з цемнаты, з бядноты.
У ім жывуць прарок і рыцар, і ратай
І кожны мае Тут свае кляйноты.

І беларускую малітву ты
Натхнёна шэпчаш у Дарагавіцы.
І ведаеш, што Бог спрыяе тым,
Хто ўмее мовай продкавай маліцца.

Ты молішся, адпрэчыўшы адчай:
«Пашлі нам сонца з цёплаю расою,
Каб зашумела ніва, быццам гай...»
І вечар паўтарае за табою

Малітву, што ў людзях жыла, жыве
І будзе жыць, бо ў гэтым свеце
Нічога не губляецца ў траве,
Калі яно народжана ў паэце.

За вокнамі шугае лістапад.
Твой дзень апошні, быццам верш апошні,
І ўжо нічога не вярнуць назад,
І ўжо туман плыве і дым над пожняй...

14.10.2022

Марына Варабей

Альтэрнатыўная гісторыя Зосі

(фрагменты)

перадспеў да зычлівага чытача

У свяце і ў працы, і ў часе спачыну,
Спявай, мая светлая Зося.
Прасі і маліся за нашу краіну,
Гукай, мая светлая Зося.

Не ведаўшы зблізку, а толькі ў паперах,
Па версе крануўшы стагоддзі.
Ці будзе тут праўды, ці будзе на веру
Хоць слова, што розум народзіць.

У год, калі Лірнік меў дваццаць чатыры,
Адаму было сорок дзевяць...
Нам гучна спяваць мела гордая ліра –
Узыходзіла зорка спадзеву.

Узыходзіла зорка над Дарагавіцай.
На ўцеху збалелага краю...
Што гэтай маленькай сягоння прысніцца?
Ліцвінская песня старая?

З хваляў жыцця ты выцягваеш слова
Сонцам самотным сагрэта
Хоць бы прайсці гэтай сцежкай нанова,
Што ў тваім вершы апета.

Хай жа акорды мінулага раяць,
Як распавесці ўмела,
Што ты пяснярка нашага краю,
Толькі спявала нясмела.

Карціна I

final

– Мама, мы тут, – павіталася Эліза.

Па смерці Зосі прайшоў год. Гэтым туманным вільготным шэрым днём са знічамі і кветкамі да магілы на ўскрайку Бабаўнянскага пагосту завіталі дзяўчаты і жанчына.

– Паглядзіце. Усё зрабілі для маёй сяброўкі, – прамовіла старэйшая з наведвальніц²⁴.

– Zofja z Mańkowskich Trzeszczkowska poetka Adam M-ski. Ur. 1847 26/XI † 24/IX 1911 w Dorohowicy. Może wiatr pieśni rozniesie po świecie pieśń serca, które czuło tak gorąco, – прачытала дзяўчына ў шэрым паліто, з-пад якога выглядаў край белага фартуха.

Карціна II

²⁴ Даследчык Мікола Хаўстовіч прыводзіць сведчанне, што надпіс на надмагіллі быў выбіты праз працяглы час (праз год ці нават больш) па загадзе стрыечнай сястры Зоф'і Тшашчкоўскай пісьменніцы Альдоны Раецкай. (Даследаванні і матэрыялы, Т. 7, с. 128).

рэгулярная пошта

На двары гулялі тры дзяўчынкі-падлеткі. Соннае жоўтае вечаровае сонца жніўня, што зазірала ў акно, прымушала Зоф'ю жмурыцца і складаць з далоняў брыль над тварам – без ценю заставалася журботная ўсмешка. Жанчына плаўна выйшла са слупа святла, паправіла аб'ёмныя фіранкі і закрыла твар рукамі.

– Пані Зося, пошта... – забегла ў пакой жвавая кабета. – Што здарылася? Баліць штось?

– Не, Адэля, усё ў парадку – паглядзі якое сонца, – кінула паблажліва Зоф'я.

– Пані Зося, ліст, газэта свежая... – спяшалася Адэля.

Зоф'я асцярожна ўзяла пошту з рук сялянкі:

– Адпачывай сёння, Адэлька, я сама вячэру падам дзяўчаткам. Мы дамаўляліся чытаць навіны ўвечары. Разам і ліст ад бацькі на сон. Пакінь на сталае. Вось там вазьмі тканіну для тваёй сукенкі, колькі аркушаў паперы, атрамонт і пёры. Вазьмі, калі ласка.

– Дзякую, пані Зося. Пабягу. З Богам!

Карціна III

гарбата

У пакоі за сталом, засланым белым карункавым абрусам, сядзела дзяўчына, занурыўшыся ў чытанне. Яна пераглядала абшарпаныя аркушы, густа спісаныя акуратным шчыльным почыркам.

– Марыйка, хадзем піць гарбату! – гукнулі з суседняй гасцёўні.

– Іду, мамуся! Іду!

– Эмілія! Эліза! – пачуўся голас з калідора на вуліцу. – Гарбата!

Эмілія і Эліза з кнігамі ў руках выскачылі з альтанкі.

– Мамуся, бяжым!

У вялікім пакоі Зоф’я гатавала гарбату і да гарбаты: белы з пазалотаю імбрычак пускаў носам празрыста-белую пару, блішчэлі філіжанкі, пахла духмяным мёдам і свежым ажынавым канфіціюрам.

– Дзяўчаткі, не даклікацца вас за гэтым чытаннем... Гора ад розуму, – ціха і строга прамаўляла Зося.

– Я ўсё чую! – з гарэзнай усмешкай выбухнула, увайшоўшы, старэйшая, Марыя. – Хіба ж мамуся не ведае, у каго мы гэткія.

– Дзе ж, вы мне кожны дзень нагадваеце, красачкі... – паблажліва адказала Зося. – Сядайце...

Эліза гучна адцягнула крэсла, каб сесці, усе прысутныя зірнулі на яе.

– Даруйце, рук не чую, – стомлена выдыхнула дзяўчына.

Эмілія засмяялася:

– А хто лазіў на яблыню? Таму і баляць рукі, што табе ападу было мала.

– Адэля забараніла трэсці, а апад нясмачны. І ты той наліў ела, аж за вушамі трашчала... – абуралася Эліза.

Зоф’я падала духмяны хлеб і сметанковае масла.

– Дзяўчаты, сілкуйцеся. І праўда, наліў спелы ўжо, хадзіла ў сад. Скажу Адэлі, што пара ўжо добра абіраць, хай хлопцаў сваіх прывядзе – і нам, і ім дастанецца. Шмат сёлета наліву. Малайчына, Эліза, толькі па дрэвах няма чаго лазіць, яшчэ звалішся. Мілька, скардзіцца непрыгожа.

– Мамуся, я не скарджуся, я папярэджваю. Яніка з Адасём? Віта за Адася замуж хоча. Толькі бацька не пусціць, – пераклучылася Эмілія.

– Чаму ж? Адэліны хлопцы выхаваныя, вучацца, старанныя, працавітыя...

– Крычыць: «Далі Пан, не пушчу за селяніна!». А Віта плача, яна ўжо наступным годам і хацела б, як шаснаццаць споўніцца. Дзе там... – з абурэннем працягвала Эмілія. – Мамося, мы ж не пойдзем замуж за тых, хто нам не даспадобы?

– Не аддам вас нікому, пакуль самі не пачнеце збірацца. Навошта ж калечыць вашыя сэрцайкі, мае яскі, – пяшчотна прамовіла Зоф’я. – Па ўсім відаць, варта яшчэ падгадавацца і падвучыцца.

Дзяўчаты заўсміхаліся. Марыйка хутка зрабіла сур’ёзны выраз твару і прамовіла:

– Мама, я сёння ўжо шмат прачытала, што ты мне пакінула. Гэта добрыя вершы. Не горшыя, чым ў дзедка Кандратовіча ці Міцкевіча. Смелыя і прыгожыя. Толькі я не ведаю, чыё гэта.

Зоф’я раней не паказвала напісанага дочкам, пісьмом займалася, схаваўшыся ўдзень за хатнімі папяровымі справамі і ліставаннем, ці па начох, зачыніўшыся ў сваім пакоі. Але яна ўжо цвёрда ведала, што яскі яе падраслі, што можна дзяліцца з імі справай свайго жыцця.

– Красачкі, трэба хутка класціся. Заўтра варта было б выправіцца на кірмаш, паглядзець вам убory да вучобы. Хутка ўсё распавяду. А цяпер хадзем па ложках – ваш тата ліст даслаў са службы, прачытаем.

Праз колькі хвілін сёстры сабраліся ў спальні. Зоф’я распакавала ліст і спакойна пачала:

«Добры дзень, шаноўная пані Зоф’я, светлыя Марыйка, Ліз і Мілька!

Павінен вам сказаць, што ўдалося адправіць вам грошы, і нямала, таму смела не шкадуйце сабе да школы запасаў – рыхтуйцеся да вучобы грунтоўна, набывайце ўсё неабходнае. Марыйка ўсё яшчэ збіраецца ісці ў сёстры міласэрнасці? Ці не перадумала? То вельмі цяжкая праца, час неспакойны, давядзецца бачыць людзкія пакуты і боль. І гэта ўсё далёка ад дому».

Зоф'я прапусціла некалькі радкоў, зрабіўшы кароткую паўзу. Прачытала пра сябе: «Ты ж памятаеш, Зоф'я, як было ў ад'ездзе? Не адпускай Марыйкі, можа быць, ёсць на прыкмеце кавалер на мясцовасці, каб пры справе і без вайсковага абавязку?»

Стварыўшы выгляд, што стаміліся вочы, адкашляўшыся, жанчына працягнула:

«Эміліі з Элізай яшчэ ёсць час паразважаць – столькі заняткаў цяпер для дзяўчат.

Пачуваюся добра, наведваю вас у Дарагавіцы на Дзяды. Напішыце, што жадаеце ў падарункі. Можа быць, уборы ці кнігі? Можа, штосьці ў дом?

Спадзяюся, што і вы здаровы, і гаспадарка ў парадку. Тут, у Ноўгарадзе, вельмі ўдаліся гэтым годам яблыкі.

Амаль нікуды не выбіраюся. Дужа шмат працы.

Будзьце здаровы! Чакаю на адказ.

Ваш татусь».

– Мама, доўга да Дзядоў чакаць... – выгукнула Эліза.

– Што паробіш – служба. Добра, дзеткі, заўтра ўвечары адкажам. І газеты на заўтра. Адпачывайце. Дабранач.

Карціна IV

пратэжцыя

Зоф'я стомлена вярнулася ў пакой і пачала разглядаць стосікі, у якія Марыйка старанна складала аркушы па сваёй, нікому не вядомай сістэме. У галаве закруціліся думкі, як расказаць дзяўчатам пра свой занятак, з чаго пачаць, каб яны зразумелі правільна і прынялі.

– Не горшыя, чым ў дзеда Кандратовіча ці Міцкевіча... – прашаптала Зоф’я з ледзь заўважнай усмешкай. – Бач, чытала дзеда Кандратовіча. Ніколі раней дасканала не пыталі пра яго. Трэба ім распавесці...

Жанчына заплюшчыла вочы. Згадала Сыракомлева прысвячэнне, якое было вялікай падтрымкай і гонарам. Праўда, на гэтай падтрымцы ляжаў след перажытай крыўды, што хлопцы ўсё ж дамагаліся большага поспеху і плёну, працуючы ў літаратуры адкрыта. Аднак, ведаючы лёс Каратынскага, бліжэйшага пратэжэ Людвіка Кандратовіча, Зоф’я больш спачувала, чым магла дазволіць сабе рэўнасць, бо знала ягонае жыццё. Што да жанок, у пэўны момант, пасля думкі пра адкрытасць, Зоф’я пачала хадзіць па пакоі, разважаючы, што магло быць, калі б яна выступала ў друку пад сапраўдным імем.

– Хто ж ведае, Ажэшка ў сваё вялікае сэрца бярэ нядолю ўсяго краю, а ў коле адукаваных людзей бяруць у разлік акалічнасці яе асабістага жыцця. Лепш так, лепш, каб ніхто не ведаў.²⁵

Спакойны сон прыйшоў не хутка.

Карціна V

дзед Кандратовіч

На раніцу прыбраныя да кірмашу Зоф’я і дзяўчаты сабраліся да брамы, дзе іх чакалі брычка з кучарам і доўгая дарога.

– Марыйка, памятаеш, згадвала ўчора Кандратовіча? Ці распавядала вам пра яго раней? – запытала Зоф’я.

²⁵ Развагі З. Манькоўскай з аднаго з лістоў да З. Пшасмыцкага («Listy...», 20 верасня 1889 г., с. 194 – 195, цыт. па «Даследаванні і матэрыялы», Т. 7, с. 136): «Калі быў колькі гадоў таму ў Варшаве, дык назбіраў нясмачных успамінаў. У коле адукаваных людзей казалі мне пра тую самую Ажэшку – ненармальная, мела некалькі каханкаў – і гэта ўся ацэнка!»

– Я чытала. У нас багата кніг яго. Ведаю, што пры радзіне, але, відаць, далёкай...

– Часу багата – магу распавесці пра наша знаёмства. Цікава?

Дзяўчаты дружна кіўнулі.

– Родная сястра Людвіка Кандратовіча, Альжбета, выйшла замуж за Антона Раецкага, майго дзядзьку. З гэтае прычыны завязаліся дачыненні паміж нашымі дамамі, і ваша бабуля, Міхаліна, бывала частым госцем і ў Тулёнцы, і ў Залуччы.

Памятаю, як нападзямніча, нападзядасна шапталі ў нас пра талент песняра, які ўсё больш і больш развіваўся, і прароцтвы пра ягоную вялікую будучыню, а ціхае летуценнае дзіця хапала гэтыя словы і сніла ўжо нейкі зорны сон...

О, гэты прыгожы і разумны дзядзечка Людвік, у якога было столькі кніжак з малюнкамі! Кандратовіч любіў дзяцей, дык браў мяне на рукі і паказваў розныя «святыні» ды іншыя рысункі. Ягоная дачушка Марыня была на год старэйшая за мяне; дазвалялася нам сваволіць ва ўсіх кутках і нават у пакоі самога песняра, які смяяўся з нашага блазнавання, а часам нават падыгрываў на грэбені, каб мы паскакалі...

Тут жа згадаю і Тулёнку, дзе дзядуля быў такі добры і апавядаў пра польскіх каралёў і пра старых багоў (я ўжо ўмела чытаць і начытылася міфалогіі). Па Тулёнцы і Залуччы запамніла і выпадкі пры ўдзеле Вінцэся Каратынскага (які з пяцьдзясят першага працаваў сакратаром Кандратовіча), здаецца, ён граў на скрыпцы, а мы з Марыняю падслухоўвалі пад дзвярыма...

Было мне гадоў шэсць, самае большае – сем, калі памерлі тры дачушкі Кандратовіча: Марыня, Вікця і Анэтка...

Мой бацька страшна абураны быў акалічнасцямі выезду з ваколiцы Кандратовічаў, бо сусед паабяцаў Вітгенштэйну (уласніку Залучча і Тулёнкі) больш высокую плату за арэнду.

Пасля таго не раз, пэўна, ездзілі мае ў Тулёнку, але мяне не бралі, і я не бачыла ўжо песняра...

Так прайшло некалькі гадоў... Для мяне засвяціла чатырнаццатая вясна жыцця, пара было вучыцца. Выбар упаў на Вільню, на пансіён пані Клячкоўскае, у доме Хаўстайна на Бакштах. Дык паехалі мы ў Вільню, і мая маці па старой знаёмасці спынілася ў Кандратовічаў. Было гэта ў лютым 1861 года.

Абое Кандратовічы прывіталі мяне ў адзін голас, што я прыгадала ім памерлую дачку, і былі да мяне невымоўна добрыя. Ажылі дзіцячыя ўспаміны. Ціхія пакоі песняра, карціны на сценах, чэрап на пісьмовым стале. Стосы кніг і паперы неяк дзіўна на мяне ўплывалі. Нават маркотны стан, у якім я мроіла лірніка, будзіў глыбокі жаль.

Пад уплывам дзядзечкі Людвіка і пачала я пісаць...

– Мамуся, гэтыя вершы ўсе твае? – шырока расплюшчыўшы вочы, запытала Марыйка, а дзяўчаты расправілі плечы, выпалі з напаўсоннага стану за аповедам і грукатам колаў і за тупатам капытоў па брукаванцы.

– Мае, так, Марыйка, – працягнула Зоф’я. – Пра гэта пазней. Так, мая песня, абуджаная дома смерцю брата, пад уплывам новага атачэння, цудоўнага краявіду гор, які адкрываўся з вокнаў пансіёну, старога саду, старых успамінаў – загучала больш моцна. Сыракомля даведаўся пра гэта, прачытаў – і нейкая дзіцячая песенька прыпала яму да душы. З таго часу любіў бачыць мяне каля сябе, распытваў, жартаваў і нарэшце назваў мяне беспамылковаю: не таму, што заўсёды ўмела яму адказаць, але ад ягонага погляду знікала дзявочая палахлівасць, ніколі я не бянтэжылася, а як чаго не ведала, то глядзела яму ў вочы з даверам дзіцяці і прасіла, каб растлумачыў.

– Я і не думала, што вы так блізка стасаваліся, – сказала Марыйка. – Што было далей?

– Пазней доўгі час пясняр жыў у Барэйкаўшчыне; мяне на вакацыі забіралі дадому.

У верасні я вярнулася, яшчэ больш летуценная. Да гэтага часу не магу без хвалявання згадваць тых хвіліны... Божы свет быў такі цудоўны, добрых людзей так многа, у сэрцы столькі песень, здавалася, нават у паветры лунае надзея... А пясняр мой сардэчны, як зорка, выпраменьваў святло для мяне...

Эліза ў захапленні прамовіла:

– Як хораша, мамуся... Ты так яго любіла...

– І ён любіў мяне і мае песенькі, заахвочваў, распальваў сэрца, шаптаў словы ўласнае песні... А я любіла яго каханнем дачкі і сястры. Паэтычнае прадчуванне падказвала мне, што я здольная яго зразумець. Словы яго песні гучалі ў маіх вушах заўсёды, нібы ў гэтых словах яго душа вырвалася з грудзей і з маёй аб'ядналася. Здалося, што ёю прасякнутая да глыбіні. Памятаю, што не раз мне хацелася ўкленчыць перад ім, як перад абразом, і маліцца, і плакаць...

Асабліва запомніўся адзін Вялікдзень. Ён мне сказаў, што сваю найчысцейшую лютню ўкладзе ў мае рукі, што мне наканавана спяваць пасля яго на сірочай Літве. Да маіх імянінаў мой дарагі пясняр прыслаў мне напаўжартоўную, напаўсентыментальную песеньку, дзе былі такія радкі²⁶:

Хмарнае неба... бо лёс наш пануры,

Але аблокі прамень прабівае.

Маліся ж, з неба знікнуць і хмуры,

Зоф'я святая!

Дзяўчаткі пазіралі на Зоф'ю пільна, заўважаючы, што іх мамуся поўная пяшчоты і ўдзячнасці ў сваіх успамінах, але і жалю. Вочы яе напоўніліся вільгаццю, яна працягнула:

²⁶ Верш датуецца 3/15 мая 1862 г. Увосень Людвіка Кандратовіча не стане. Вінцэсь Каратынскі апублікуе прысвячэнне Зосі ў Т. 7 збору твораў Сыракомлі праз 10 год па яго смерці.

– Няшмат мне застаецца сказаць. Пясняр з кожным днём слабеў. Бачыла яго ўжо ў ложку. Прасіў, каб паправіла яму падушкі, узяў мяне за руку, прыцягнуў да сябе і сказаў яшчэ некалькі слоў гарачых, сардэчных, якімі толькі абранцы Божыя прамаўляць умеюць. Гэта была апошняя сустрэча. Пясняр аслабеў, мяне забралі дадому, і толькі ўжо ў верасні дайшла да мяне вестка пра смерць Кандратовіча.

Зазванілі званы ва ўсёй Літве, застагналі сэрцы. Нямногіх родная зямля ўшаноўвала так сардэчна.

Намаўлялі не раз мне знаёмыя, каб склала жалобную песню па ім, але я не магла...

Зоф'я прыпынілася і выцягнула белую насоўку – выцерці вільготныя шчокі.

– Я ведала яго, я любіла яго, усялякі гук здаваўся мне слабым, каб выказаць жалобу, а ягоныя заслугі...

І зноў пайшлі дні і месяцы, але ўжо цяжкія, балесныя...

Усё больш і больш хмурна было на свеце, а мяне яшчэ прыгняталі хатнія акалічнасці. Бура шумела на свеце і ў сэрцы кіпеў вулкан пачуццяў і імкненняў... Халодная магіла ўсё заслانیла...

У адну з такіх хвілін, калі пачувалася цалкам самотнаю, неяк на змярканні задумалася, і мне здалося, што прамяністая постаць песняра прыплыла да мяне, а я выказала яму сваю тугу і надзеі. Так амаль падсвядома нарадзілася песенька-размова дзяўчыны і песняра, якую да апошніх дзён ніхто не бачыў...²⁷

– Мамуся, я не знайшла яе днямі, ты яе захавала?

– Так, Марыйка, пакажу пасля...

Брычка спынілася. Зоф'я і дзяўчаты сышлі з яе.

²⁷У гэтым раздзеле амаль даслоўна перадаем ліст З. Тшашчкоўкай да В. Каратынскага ад лістапада 1871 г. з Зарайску Разанскай губерні (паводле: «Даследаванні і матэрыялы», Т. 7, с. 130 – 136). Нішто не змога, відаць, раскрыць натхнення паэтки мацней і ярчэй за яе ўласныя словы.

Карціна VI

дакументы і сведкі

Увечары сёстры сабраліся ў спальным пакоі. Марыйка выцягнула скарбонку з сямейнымі дакументамі, якую маці дазволіла разглядзець разам з рукапісамі. У ёй знайшліся два жаўтавата-шэрыя аркушы, якія падаліся дзяцчынкам найбольш цікавымі. Гэта былі выпіскі з метрычных кніг.

У першай гаварылася аб нараджэнні і хросце Зоф'і Марыі Манькоўскай, дачкі Адама і Міхаліны з Раецкіх Манькоўскіх 26 чэрвеня 1849 года ў Бабаўнянскім Рыма-каталіцкім касцёле ксяндзом Сымонам Несяловічам.

Марыя чытала ўголас:

– Пры ўчыненні гэтага сакраманту прысутнічалі...

– А хто хросны бацька, Марыйка? – спытала Эліза.

– ... Пры ўчыненні гэтага сакраманту прысутнічалі... – голасна паўтарыла Марыя. – Чакай, напісана далей: шляхціц Юзаф Арачэўскі, суддзя Слуцкага павету, з Ізабэлаю Лазоўскаю, шляхцянкаю. Хросны бацька – сведка пры хрышчэнні – Слуцкага павету памешчык, б. суддзя Юзаф Людвікаў Арачэўскі.

– ... Выпіска з аркуша 13, артыкула нумар 81... Зроблена 1 лютага 1861 года, падпісана ксяндзом Шымкевічам... – мармытала Эмілія поруч.

– Далей пра шлюб... – выгукнула Марыя. – Эмілія, твая чарга.

Эмілія ўзяла аркуш:

«Метрычная выпіска пра шлюб паручніка аблегчанае батарэі 3 палявое артылерыйскае брыгады Вацлава Мікалаева Тшашчкоўскага з памешчыцаю Слуцкага павету Зоф'яю Адамаўнаю Манькоўскаю з аўтэнтычнае кнігі

Нясвіжскага Рыма-каталіцкага парафіяльнага касцёла на запатрабаванне з 81 аркуша выдадзеная.

1866 года лістапада 26 дня ў Нясвіжскім Рыма-каталіцкім парафіяльным касцёле ксяндзом Юстынам Вейткам, па ўчыненні трохразовых заповедзяў, паручніка аблегчанае батарэі трэцяе палявое артылерыйскае брыгады Вацлава Мікалаева Тшашчкоўскага, па пасведчанні, выдадзеным яму камандзірам тае брыгады, капітанам Пятровым, ад 14 кастрычніка гэтага года за нумарам 1126, на дазвол узяць шлюб з памешчыцаю Зоф’яю Адамаўнаю Манькоўскаю, дзяўчынаю 19-ці гадоў, па зробленым папярэдне на пісьме даследаванні пра перашкоды да шлюбу, і па неадкрыцці, а таксама і па выяўленай з абодвух бакоў згодзе, ад імя Касцёла ўрачыста дабраславёны ў прысутнасці сведкаў: Міхаіла Мацвеева, сына Цэпрынскага-Цэкавага, кандыдата абодвух праў, памешчыка Людвіка сына Арачэўскага, доктара медыцыны, Станіслава Шаблеўскага, памешчыка Слуцкага павета, калезскага асэсара Аляксандра Мікалаевіча Загорскага і доктара медыцыны Івана Карлавіча Стшалкі.

Пра дакладнасць гэтае метрычнае выпіскі з аўтэнтычнаю кнігаю Нясвіжскага Рыма-каталіцкага касцёла адпаведным подпісам з прыкладаннем казённае дэканскае пячаткі сведчу. Снежня 5 дня 1866 года. Пробашч Нясвіжскага Рыма-каталіцкага парафіяльнага касцёла і Слуцкага павета дэкан кс. Шымкевіч. М. П.

Я, ніжэйпадпісаны, пацвярджаю дакладнасць гэтае копіі з аўтэнтыкам, пададзеным мне, Аляксею Іванавічу Соцкаму, ноўгарадскаму натарыўсу ў кантору маю ў 2-1 частцы на рагу Вялікае Міхайлаўскае вуліцы і набярэжнае ракі Волхаў у доме Фёдарава, падпалкоўнікам Вацлавам Мікалаевічам Тшашчкоўскім, які жыве ў Ноўгарадзе 1-й часткі ў доме Цімосы. Пры параўнанні мною гэтае копіі з аўтэнтыкам у апошнім падчыстак, прыпісак, закрэсленых слоў і ніякіх асаблівасцяў не было. У гэтай копіі на першай старонцы ў слове «изъявленному» выпраўлена літара «ъ». Красавіка 24 дня

1881 года. Паводле рээстра нумар 496. На арыгінале падпісаў: Натарыус А. Соцкі. /:М. П. »²⁸

– Мамуся не асабліва распавядала, ні пра шлюб, ні пра вяселле... – выдыхнула Эліза.

– Неяк мамуся сказала, што мы лепшы набытак яе і нашага бацькі... – загадкава адказала Марыя. – Што мамуся забрала нас з сабою з Расіі, я вельмі рада. І што мы малымі пра ўсё даведаліся – таксама.

Дзяўчаткі абняліся. Мабыць, старэйшая, Марыйка, захавала са свайго маленства вобраз Магды – танклявай літоўскай жанчыны, якая служыла ў «бацькоў» у такім нялюбым Зоф’і Ноўгарадзе. Магду знішчылі сухоты, калі Марыйцы было пяць, Элізе і Эміліі – тры і паўтара гады. З таго часу Зоф’я стала «мамусяй» у сяцёр, а калі Тшашчкоўскія раз’язджаліся ў розныя куткі, то яsak забралі ў Літву па дамоўленасці. Вацлаў таму не прэчыў, наадварот, падтрымліваў, як можна падтрымліваць самых родных, стасункі «з паняй Зосяй» былі дзелавыя, але поўныя даверу і клопату, хоць з нястачай паразумення, хоць іх нельга было назваць адным словам... Каб даць тым стасункам нейкае азначэнне, Зоф’і патрабавалася шмат часу, асабліва калі афіцыйна |н перастаць быць мужам²⁹.

Эмілія адклеілася з абдымкаў і сказала:

– Не ведаю, што да чаго... Мы ж застаемся прычынай іх сувязі.

Карціна VII

адказы

²⁸ Цыт. па «Даследаванні і матэрыялы». С. 274 – 277.

²⁹ Паводле меркавання Аляксандры Бласінскай, прыблізна ў 1889 – 1891 г. Тшашчкоўскія развяліся, Зоф’я вярнулася ў Дарагавіцу (меркаванне ўгрунтавана на лістах і разыходзіцца з меркаваннем Юрыя Гарбінскага, які прапанаваў іншыя гады для гэтай падзеі – 1900 – 1903. Мы ж схіляемся да больш ранніх).

– Мамуся, я столькі прачытала! Распавядзі, распавядзі, як гэта пачалося? – прыйшла Марыйка, трымаючы ў руках некалькі аркушаў. – Мы нічагуткі не ведаем.

Зоф’я хацела, каб дзяўчаткі разумелі, на што пакладзена было яе жыццё. Што справа і выбар яе вымагалі канфідэнцыйнасці, канспірацыі. Але жанчына была не ўпэўнена, што пражыве доўга. Марыла, што ў кожнай з узгадаваных ёю ясак будзе выбар у асабістым жыцці і справе творчай ці працы, што дала ім шмат з кнігай і з пяром. Якія яны простыя, чулыя, добрыя і высакародныя! Магдалена, каб ты бачыла сваіх прыгажунь!

Марыя, Эліза і Эмілія тоўпіліся ў дзвярах і смяяліся.

– Заходзьце, сядайце, – паклікала Зося, паклаўшы ліст, які чытала, у скарбонку. – Што ж, з чаго я магу пачаць? Я пачала пісаць рана, мне было дванаццаць, пасля таго, як спачыў ваш дзядзька. Лёс штурхаў мяне. Адчуванне такое, што аніякіх сіл не было, каб трымаць тое, што адбываецца. Падчас вучобы ў Вільні, у прыватным дзясочым пансіёне Францішкі Клячкоўскай (было тое ў 1861 – 1866 гадах), мяне ў 1864 годзе занесла выкладаць у Варшаву. Дзетак вучыць – пачэсная місія... Але як я была ўражана выказваннямі пра Літву ў тых краях...

Потым шлюб з вашым татусем... Дзядуля Адам быў чалавекам характару, пакладзістым у стасунках і дужым, спіртнога не ўжываў зусім, але пад канец жыцця не мог пяра і смычка ўтрымаць у руцэ, а ваша бабуся была жвавая ды дзейсная, таму і партыю для мяне абралі надзейную, але ў нашых з ёю ўзаемадачынненнях час ад часу здараліся непаразуменні. Шчыра сказаць... Выхавалі мяне дрэнна і занадта тлумілі, ламалі ад дзяцінства... Я хацела вучыцца, заўжды ў тым бачыла сваю слабасць... Калі мужчыны адукаваліся ў еўрапейскіх сталіцах, я... І ў пісьме тое ж...

Потым Расія, Зарайск, мужчынкія ўборы, вайна і бясконцы боль людзей, што мёрвыя з марозу падалі каля мяне... Потым Рушчук, Ноўгарад. Мы вялі замкнёнае жыццё...

З чаго ўсё пачалося? З перакладаў на польскую – з Байрана, Леконт дэ Ліля, дэ Віны, Містраля, Камоэнса, Ламарціна, Бадлера... З польскае на беларускую Тэафіля Ленартовіча, Марыі Канапніцкай, Яна Чачота. Потым першыя вершы ў перыёдыцы... Пачыналася ўсё з «Ілюстраванага штотыднёвіка», далей «Атэнэум», «Праўда», «Голас», «Жыццё» і шмат іншых. Што цяпер маю – кнігай толькі «Адзін з многіх». Я рыхтавала зборнік «Акорды мінулага» («Przebrzmiałe akordy») да выдання па-польску... Сабрала туды песні свае па раздзелах: «З тэчкі жаўнера», «З легендаў маёй ваколіцы», «З хваль жыцця», «Песенькі», «З долі нявесткі», «Трымценне сэрцаў»... Цэнзура на шматы яго парвала, так, што нельга было пазнаць у ім сябе... І так і няма... Я пісала па-наску.

– Мамуся, я вывучыла... Я паказвала дзяўчаткам. Мілька, памятаеш? – адгукнулася Марыйка.

Эмілія ўзняла вочы на Марыйку і пачала гучна дэкламаваць:

Божа наш бацька, мы твае людзі,
А неба цёмна ад чорных хмар,
На свеце цяжка, аж баляць грудзі,
Дзе не пачуеш – голад, пажар.

Гулялі ветры на нашым полі
І сапсавалі нам ураджай,
І няма шчасця, і няма долі:
Божа, наш бацька, хлеба нам дай!

Дай нам здароўе, шчыру ахвоту,
Калі з сахою пойдзем араць.
Ты бачыш цяжку нашу работу,
Дай жа пажытку з яе прыдбаць.

Пашлі нам сонца з цёплай расою,
Каб зашумела ніва, як гай.
Кажуць – Ты Бацька – мы пад Табою –
Хлеба і сонца і шчасця нам дай!

У Зоф’і каціліся слёзы па шчаках, калі яна пабачыла, што дзяўчаткі ведаюць на памяць верш з таго стосіка, што яна пакінула чытаць. Марыйка і Эліза паўтаралі за Мількай напаўшэптам.

– Мамуся, ніхто не ведаў? Нікому не паказвала з сям’і? А як друкавала? Ты шмат надрукавала? – пасыпала Эліза. – Гэтую малітву мы даўно ведаем – Марыйка адразу паказала. Яна прыгожая. Гэта ты пасля пажару напісала? А дзе астатнія наскія вершы? Мамуся, не кажы, што ўсё пагарэла...

– Колькі пытанняў адразу, Ліз... Я старалася нікому нядобранадзейнаму не паказваць. Узяла псеўданім – імя і скарачэнне ад прозвішча бацькі – атрымалася *Adam M-ski*. Так і друкавала. У пажары шмат знікла беларускамоўных. Калі дасць Пан Бог сілы і часу, то ўзнаўлю...

– А чаму, чаму так? Чаму не сама? – спытала Эліза.

– Сабою сярод людзей не хацела быць не з-за капрызу, але з увагі на маё цяперашняе прозвішча і на маю будучыню. Не хацела нікога з сабою звязваць. Выбарам гэтым абараняла сваю сям’ю. Калі пачынала – мужа, афіцэра царскай арміі, а таксама і сябе як пісьменніцу, бо я глыбока звязана з маім ліцвінскім паходжаннем і роднай зямлёй продкаў.

– Ёсць жа жанчыны, хто самі... Пані Альдона. Я б сама пісала, – абурылася Эмілія.

– О, Альдона! Альдона – гэта талент змардаваны і знявечаны, неадшліфаваны брыліянт, але брыліянт праўдзівы паэта сэрца... – адказала Зоф’я. – Нядаўняя справа. Мы меліся разам выдаваць крэсовы зборнік,

натхнёныя панам Янам Неслухоўскім. Паклікаў ён мяне, Альдону, Юзафа Вяжбіцкага і Ігнацы Балінскага. Апрача таго, што меркавалі выдаваць сваім коштам, бачылі шмат перашкодаў праз тое, што нас ніхто не ведаў, ды былі ўласныя сумневы ў вартасці таго мастацтва, апрача ж – не абыйшлі б цензуры...

– Атрымліваецца, ты ва ўсіх сэнсах была ў мужчынскай вопратцы. Так складана, відаць, хавацца ўсё жыццё, – зрабіла выснову Эліза.

– А як хто ведаў? Як ставіліся? – вытрымаўшы паўзу, спытала Марыйка. – Я бачыла верш «Бранілаве С.» – па маім уражанні, той, каму гэта прысвячалася, быў у курсе справы...

– Тое датычылася перакладаў... Броня Сідаровіч, мая прыцелька са Стаўбцоўшчыны, калісьці так паблажліва ставілася да маіх літаратурных спробаў, што я вымушана была напісаць ёй адказ:

Шляхетных песняроў магутны спеў
Я апранаю ў польскамоўны строй.
Не прападзе намарна мой пасеў,
Карысны будзе марнасцю сваёй.

– А як з выдаўцамі? Атрымліваецца, усё было толькі праз ліставанне? – здагадалася Эліза.

– Так і было. Быў адзін чалавек, які дужа прыязна паставіўся, – мой Мірыям, – адказала Зоф'я.

– Пачакай-пачакай! – выгукнула Марыйка. – Я ведаю, ведаю Мірыяма. Знакамітая фігура! Гэта літаратурны крытык і паэта, перакладае, як і ты, рэдагаваў штотыднёвік «Жыццё» і часопіс «Хімера». Вы сябравалі? Як жа гэта цікава! Ён і не ведае, хто ты, мамуся?

– Не, не ведае. – адказала Зоф’я, і сёстры зразумелі, што яна сіліцца не заглыбляцца ў размову. – Збірайцеся, яскі! Збірайцеся, родныя, нічагуткі не паспеем. Няхай Адэля вам дапаможа, мае красачкі.

Зоф’я ўстала з канапы і шпарка выйшла з пакоя.

Карціна VIII

Зянон. Зборнік, які не выйшаў

Зянон сядзеў ва ўтульным фатэлі, на стале стаяў келіх чырвонага, у руцэ дымілася цыгарэта, пра якую ён даўно забыўся – гарачы попел крануў пальцы, недапалак аўтаматычна паляцеў бліскучую латунную папяльнічку.

– Бач які ён... – прамармытаў сабе пад нос рэдактар, прабягаючы вачыма пазл з раскладзеных аркушаў. – Па-беларуску выдаваць... Марцін, ты чуў? – гукнуў ён вялікаму пухмату рудому кату.

Марцін толькі паварушыў вухам, быццам хтосьці туды падзьмуў.

– Піша: «Нядаўна ў «Штогодніках» пісалі, што калі б выдалі «Пана Тадэвуша» па-беларуску, то мужыкі яго не чыталі б. А ці мужыкі карэнныя паляка чытаюць на яго польскай мове? Думаю, ніхто не скажа цвёрда. Такія рэчы павінна распаўсюджваць інтэлігенцыя. Што беларуская песня мела б велізарны ўплыў, у гэтым я перакананы: друкаваць не дазваляць, але моладзь магла б несці яе па хатах. Але калі вярнуся, займуся гэтым сярод сваіх». Ці вось: «У вершы «На крылах Арыэля» Вы замянілі «Літву» на «родную зямлю». Добра Вас разумею – баіцеся правінцыяналізму. Але ў дачыненні да мяне такая заўвага няслушная.. Разумею любоў да ўсёй Айчыны і такую, як магу, паказваю. Я – далёкі ад сепаратызму, але бывае так, што менавіта які-небудзь куток краю, асабліва занядбаны, патрабуе, каб толькі да яго адазвацца. Таму вось у вершы «Здалёку» я кажу: «Сягоння так і ты, Літва, спіш ціха!» У вас няволя, але і ўніверсітэт, сталіца, пісьменства – у нас нічога

няма, нават уласнае імя забыліся: нас трэба клікаць па імені, нам трэба казаць: абудзіцеся! У свой час і да супольнай працы прыдамося» Ці далей: «Акрамя таго, ёсць сфера асабістых перажыванняў і ўспамінаў, якія звязаны з дрэвам, з каменем, Бог ведае яшчэ з чым. Але той ад Віслы, гэты – ад Нёмана, а іншы – ад якогасці балота не можа адарвацца. Што ж? Ні адны жабы не спяваюць так, як польскія! Гэта не жарт. Многім так здаецца. Вось і мая сірочая песенька не можа ўзносіцца і звінец над усёй зямлёю. Не хопіць ёй духу. Але дзесьці над малой рачулкай, што імкне да Нёмана, дзе і жывыя людзі, і магілы песню гэтую па голасу пазнаюць. А можа нават і душа, што можа ў маёй песні жыць, у іншым месцы ўзносіцца не захацела б. Мы, ліцвіны, з асаблівым пачуццём прывязваемся да свайго кута, прырода наша, больш дзікая, чым дзе-небудзь, прытуляе нас да грудзей і адарвацца ад яе не дае. Ці паверыце, што я шмат гадоў хварэў парою прылёту і адлёту птушак? Хварэў ад тугі, востра адчувала, жывучы ў шумным горадзе, як вясною вада бяжыць з гары, як шуміць сасновы лес. Для гэтага трэба быць вяскоўцам і прырасці да замлі, як сялянскае сэрца». Марцін, як так можна любіць гэтую глухамань? Хто за іх саміх так моцна палюбіць? Рэдкі чалавек, гэты Адам... Я не магу яго цалкам спазнаць, хоць даўно маем стасункі праз ліставанне. Ніхто мяне гэтак не слухаў, як крытыка, ніхто не патрабаваў быць такім суровым.

Марцін пазіраў на гаспадара так, быццам ведаў больш за яго.

– Надумаліся былі – зборнік крэсовых паэтаў выдаваць... Пры ўсёй павазе – праект мне бачыцца няўдалым... Хто ведае, на якой мове яны сабраліся яго выдаваць? На расейскай – знявага! Ганьба! Няхай бы ўжо беларускаю... Не дадуць, не дазваляць... Марцін? Ты чуў? Спрачаецца са мною, слухай: «Калі гаварыць пра калектыўнае выданне – не пагаджуся з Табою, каб выданне асобнае серыі літоўскіх паэтаў было б праяваю сепаратызму; супольная мова – гэта неразарваны вузел, а калі кожная правінцыя мае свой лакальны характар, дык было б карысным, можа,

пабачыць згуртаваных яе прадстаўнікоў. І такі падыход варта захаваць таксама пры ўкладанні *Parnasu*. Дадам яшчэ: нішто так не злупе праціўны бок, як тое, што правінцыя, асабліва наша правінцыя, падае знак самастойнага жыцця; вось чаму так хутка адкруцілі галаву віленскаму выдавецтву Ажэшкі. Каб яна друкавала рэцэпты атруты для пацукоў, дык і гэтага было б дастаткова, што ў Вільні прамовілі роднаю моваю Сыракомлі – мусілі задушыць! На маю думку, усё разбіваецца аб немагчымасць выканання справы, карацей кажучы, з гэтага выдання нічога не будзе. Трэба ведаць людзей: галоўны ініцыятар Неслухоўскі, які напачатку так загарэўся, цяпер засумняваўся, астыў, напісаў нават недарэчны ліст да Альдоны, адмаўляючыся ад далейшае працы і г.д.» – задумліва прыпыніўся Зянон. – Няхай і ў *Parnas*.

Карціна IX

камень пры дарозе

Дзяўчаткі сядзелі з новаадкрытымі сакрэтамі: на Марыйчыным ложку ўсе ўтрох перабіралі аркушы.

– Марыйка, я прачытала верш пра Стары двор, – падзялілася Эліза. – Гэта каля нас месца? Там, дзе радзінны камень?

– Так, ёсць асобны цыкл мамусін – «Дарагавіцкія песні», нашыя, але па-польску. Там два раздзелы «Зямля» і «Людзі» – усё пра нашу ваколіцу. Сярод «Дарагавіцкіх песень» ёсць верш, што з складаецца з сямі санетаў, – «Стары двор». Пра гэтае месца ёсць чутка-легенда: у мясціне непадалёк ад Дарагавіцы ляжыць агромністы камень, які так і не давезлі да могілак, каб ушанаваць памяць бацькоў-Манькоўскіх – Адама і Міхаліны: камень быў такі цяжкі, што разламаў у дарозе калёсы – і яго пакінулі, там, дзе ён

зваліўся. Але размова ў вершы не пра гэта – пра гісторыю нашых мясцін, пра волю і моц духу нашых людзей, – адказала Марыйка.

– Увесь сэнс жыцця ў адным заключаны выслоўі: Літва! Мая Айчына, ты нібы здароўе! – узнёсла прамовіла Эмілія. – Як я люблю Міцкевіча. А мамуся тут вельмі трапна сказала. Ці будзе калі зноў, як хацеў Міцкевіч, як хоча мамуся...

– Песні маміны поўныя любові да нашага краю, да ўсяго свету, да кожнага, хто пакутуе, да кожнага, хто пакрыўджаны ці прыгнечаны. Хіба ж іначай можа быць? Дзяўчаткі, мамуся ведае пра гаротнае жыццё тутэйшага людю не з газэт, ведае, што трэба вучыць і падтрымліваць, то і робіць, што можа. Добра, і Адэліна сям’я з тае ласкі мае падтрымку. Ведаю я, што мамуся распаўсюджвала наскія кнігі, наскія вершы, бачу цяпер, што і свае таксама, сярод простага людю, каб вучыліся, каб сябе саміх зведвалі і шанавалі, – захоплена казала Марыйка.

– Гляньце! Тут фрагмент ліста, – спахапілася Эліза, і пачала чытаць шэптам:

«Зрэшты, нічога дзіўнага, што Пан мяне не ведае, бо я даволі арыгінальная істота – шмат у чым нібы і не кабета. Гэта не азначае, што я кваплюся на вашыя мужчынскія прывілеі, але Бог неяк памыліўся, стварыўшы маю душу з дзіўным характарам. Адночы кіраўнічка ўстанова, дзе я выходзілася, якая любіла мяне як маці, але падабаліся ёй твары з правільнымі рысамі, у момант бяздумнасці пусціла пра мяне такую паказку: «Зосю Пан Бог мусіў стварыць прыгожай, як дзяўчыну-мару, але толькі скончыў вочы, як сапсаваўся ў Яго настрой, дык змяніў гліну і кінуў бясформенны злепак у свет, дык толькі ў позірку крыху засталася адлюстравання Нябеснае Айчыны...»

– Гэта мамусін ліст да некага... Да каго? Жорсткая кіраўнічка. Прыгожая мамуся. Падлеткі недарэчна выглядаюць, пакуль не пасталеюць,

мога, тое мела на ўвазе... – абуралася і спрабавала апраўдваць «кіраўнічку» Марыя. – Вочы ў мамусі і праўда прыгожыя, і колеру нашых нябёсаў.

– Чакай, Марыйка, гэта не ўсё, – перапыніла Эліза, працягнуўшы чытанне:

«Дадам яшчэ: штосьці падобнае сталася і з душою – здольнасць да паэзіі, жаўнерская вернасць штандару, жывое адчуванне прыгажосці прыроды і пачуццёвасці грэцкага свету побач з паазямнымі вандроўкамі аскета, запал да ўсяго ўзнёслага і высакароднага і любоў да таго, што дробнае, прыгнечанае, нешчаслівае, – усё гэта злілося ўва мне ў дзіўную амальгаму, імя якой, напэўна, нямога і туга. Мае намеры і мае жаданні разышліся з маімі чынамі; колісь я не надта шанавала ўласнае жыццё, не падлічыла, колькі яно мае гадзін, – і яно цяпер помсціць мне; і гэта слушна!»³⁰

– Каму адрасаваны гэты ліст... Чаму ён дома? – запытала Эмілія.

Пачуўся голас Адэлі, якая клікала сясцёр на абед. Дзяўчаткі вырашылі схаваць фрагмент ліста, але дамовіліся нічога не пытацца ў маці.

Карціна X

хтосьці з Поўначы

Тым часам Зоф'я разглядала паперы, якія ні ў якім разе не павінны былі трапіць да ясачак. У руцэ трымала аркуш, а ва ўспамінах круціліся карціны вулак Ноўгарада...

– Я спаліла нашае ліставанне. Як добра, што Зянон так і не даведаўся пра маю прызнасць. Як добра, што ніхто і не мог бы ведаць. Дарагі мой

³⁰ Цытуем фрагмент аднаго з захаваных лістоў З. Тшашкоўскай да Ф. Зянковіча. Паводле «Даследаванні і матэрыялы», Т. 7, с. 228.

Фелікс³¹, праз што давялося табе прайсці перад тым, як мы пазнаёміліся, паўстанне, твар смерці, дванаццаць гадоў катаргі ў Сібіры, пераезды... Ты сам сабе і мне прамень у гэтым свеце, – разважала жанчына. – Пасля цябе засталася толькі добрая памяць, ты сам нёс жывую моц думкі, цудоўнае мінулае, ад якога не адмовіўся, а таксама няўлоўную, аднак вельмі заўважную адметнасць людзей, што належаць да лепшага таварыства. І з-за таго, што ты не хаваў гэтага святла, але ахвотна дзяліўся з іншымі тым духоўным скарбам, які, магчыма, не цалкам твая заслуга, бо шмат, мусіць, узяў з крыві і з асяроддзя першае маладосці, ты стаў праменьчыкам, у якім іншыя ўбачылі ўвасабленне ўласных, часцей за ўсё недасягальных, жаданняў...³²

Прайшло дастаткова часу. Прайшло ці не дваццаць год з тае сустрэчы. Зоф'я выняла ліст, што ляжаў на дне скарбонкі, адрасаваны не ёй, але і пра яе. «Праменьчык»³³ пісаў сваёй сястры Паўліне пра ўзаемадачыненні з землякамі ў Ноўгарадзе, пра Зоф'іну тады сям'ю. Паўліна была ўражана водгукам і перадала гэты ліст на добры ўспамін, адчуваючы, як блізка стасаваліся яе брат і дарагавічанка (бо ведала, што ім ніколі зноў не спаткацца):

«Адна з іх – гэта панства Тшашчкоўскія: артылерыйскі палкоўнік, камандзір аднае з чатырох батарэй, якія здаўна тут раскватараваныя, чалавек не першае маладосці³⁴, але ў росквіце сіл, ураджэнец Каралеўства і добра гаворыць па-польску, хоць з дзяцінства выхоўваўся ў Корпусе (Арлоўскі Бахціна, а пасля трапіў у Канстанцінаўскі кадэцкі корпус, адкуль у 1855 годзе быў скіраваны ў 3-ю палявую артылерыйскую брыгаду), ды ягоная жонка,

³¹ Фелікс Зянковіч (1842 – 1910 гг.) – прыродазнаўца і мемуарыст, удзельнік паўстання 1863 – 1864 гг. У 1863 г. павінен быў марскім шляхам прывезці паўстанцам зброю з Лондана. Быў адсочаны ўладамі, арыштаваны і першапачаткова асуджаны да расстрэлу. Смяротнае пакаранне было заменена на 12 год высылкі ў Сібіры (Усолле, Іркуцк), у 1881 г. атрымаў дазвол на пасяленне ў Ноўгарадзе. Калісьці існавалі яго ўспаміны і архівы, якія амаль дашчэнтку былі знішчаны.

³² З ліста З. Тшашчкоўскай да Ф. Зянковіча. Паводле «Даследаванні і матэрыялы», Т. 7, с. 224.

³³ У перапісцы Зоф'я Манькоўская называе «Праменьчыкам» і «Вожычкам» Фелікса Зянковіча.

³⁴ На той момант Вацлаву было 42 гады.

значна маладзейшая, хоць таксама гадоў пад трыццаць мае³⁵, ураджэнка Літвы і ў Вільні атрымала адукацыю ў пансіёне; яны людзі бяздзетныя, пазбягаюць усялякіх афіцыйных адносін і, наколькі гэта магчыма, любых знаёмстваў з магіканамі³⁶, жывуць пераважна адасоблена, удваіх, сярод мноства перыёдыкаў і кніг, якія выпісваюць (толькі польскіх часопісаў атрымліваюць адзінаццаць), альбо знаюцца з вузкім колам блізкіх знаёмых, выключна палякаў: яны, можа, і выключныя, але вельмі сімпатычныя абодва, і мне здаецца, што мы ўзаемна склалі пра сябе добрае ўражанне. Калі я ўпершыню наведаўся да іх, рэкамендаваны Далеўскім, дык размова адразу атрымалася такою ажыўленаю, прыемнаю, такою ветліваю і простаю, што, забыўшыся пра свой фрак, цыліндр і белыя пальчаткі, замест прыстойнага, згодна са звычаем, максімуму чвэрць гадзіны, я гутарыў з імі ледзь не дзве гадзіны; на наступны дзень ён наведаў мяне, доўга сядзеў у маёй клетцы, і мы за чаркаю лафіта высветлілі, што ён добра ведае і памятае Пружаншчыну, бо кватэраваў там з батарэяй як малады афіцэр напрыканцы пяцідзясятых гадоў, калі мы з табою³⁷ былі ўжо ў Беластоку, а потым у Брэсцкім павеце; ён згадаў шмат месцаў і людзей, пра якіх я і сам забыўся, нават успомніў, як на коней іх батарэі ў Мокрым атрымлівалі фураж; развітваючыся, ён настойліва запрашаў у госці. Пазаўчора, скарыстаўшыся запрашэннем, я пайшоў да іх пад вечар, маючы намер пабавіцца гадзінку, але мяне не адпусцілі, пані арыштавала мой капялюш, а муж – кіёк, і мы ўтраіх прагаманілі цэлы вечар да адзінаццатае; частавалі мяне рознымі прысмакамі з Літвы, дасланымі ім маткаю³⁸, гарбату падавала нам служанка полька, польскія часопісы ляжалі вакол на сталах, а сцены былі завешаныя творамі польскіх мастакоў, – так што я вярнуўся ў свой пакойчык з марамі пра край і нібы авеяны паветрам роднае старонкі...»³⁹

³⁵ Зоф'і Тшашчкоўскай было тады 34 гады.

³⁶ Мясцовымі.

³⁷ З сястрою Паўлінай.

³⁸ Гаворка пра Міхаліну з Раецкіх Манькоўскую (1830 – 1898). Каментар М. Хаўстовіча.

³⁹ Цыт. па «Даследаванні і матэрыялы». С. 197 – 198.

– Божа літасцівы, як ён на ўсё зважаў! Жывая была яшчэ мая маці... Жывая была і пакаёўка Магда, чыйго мужа забілі ў вулічнай бойцы ў Ноўгарадзе, а потым і яе саму забрала хвароба... Добра ці дрэнна, што родныя не змаглі забраць гадаваць дзяўчынак. Добра, што Вацлаў даў згоду забраць іх усіх у Дарагавіцу...

Зоф’я хадзіла па пакоі і шаптала сваё прысвячэнне⁴⁰ чалавеку, які стаў яе натхненнем на доўгія гады, чалавеку, якому не суджана было застацца поруч, але застацца прамнем паразумення і святла, яснасці наступнага дзеяння:

Падрастаю на выдзьмуху,
Бы ў стэпе зелле,
Знаю толькі сваю скруху –
Дзе маё вяселле?

Дні і леты праляцелі,
Слабну я ў бязруху,
Шчасцем сэрца не асмеліў:
Не хапіла духу.

Падрастаю на выдзьмуху,
Як у стэпе зелле,
Не каберац з свайго пуху –
Жвір магілу ўсцэле.

Хоць пад дошкай грудзі цесніць,
Хоць ляжу без руху, –

⁴⁰ Калі і дзе быў напісаны гэты верш – звестак даследчыкамі пакуль не выяўлена. Вядома, што верш быў напісаны ў лісце да Фелікса Зянковіча ў верасні 1881 г. Упершыню апублікаваны ў штотыднёвіку «Жыццё», 1887, № 40. Паводле М. Хаўстовіча.

Ты, салоўка, пей мне песні,
Пей, мой Непаслуху.⁴¹

– Бачу я, што ніколі не была такой дарагой табе, як ты быў каштоўны мне. Я была табе разумнай сястрой у няшчасці краю, я была табе прыяцелькай ці паплечніцаю... Добра, што не накіравала нашага ліставання Другу⁴²...

Карціна XI

калыханка

У гэты вечар дзяўчынкі клаліся позна, бо ўсе былі заклапочаныя зборамі да Вільні, да вучобы. Ужо стаялі ў вітальні сабраныя сакваяжы і валізкі з вопраткай і парасоны з выкшталцёнымі драўлянымі трыманнямі з манаграмамі. Адэля кружыла па пакоі, пералічваючы, што паклала, і перапытвала, ці ўсе ўсё сваё пабачылі. Сёстры ківалі, бо зборы такія былі не першыя, а Адэля заўжды турбавалася – і заўжды дарма.

Зоф’я прыйшла ў пакой да Марыйкі, дзе сабраліся яе яскі і сядзелі на ложку разам, разважаючы, што будучь рабіць, як прыедуць.

– Ці не пара да Марфея, красачкі? Заўтра рана прачынацца, – спытала Зоф’я.

– Мамуся, заспявай калыханку... – папрасіла Марыйка.

– Калі ла-а-аска! – падхапілі Эмілія і Эліза.

– Мамуся, я бачыла ў цябе калыханку... Пра Самасьеру.

– Добра-добра, толькі паабяцайце, што адразу спаць, – адказала Зоф’я і

ціха пачала:

⁴¹ Цыт. па «Цяпер і назаўсёды». С. 33

⁴² Маецца на ўвазе Зянон Пшысмыцкі.

Мне быў калыскай цёмны бор
І спеў ваяцкіх слоў,
Дасюль ім сэрца грэе ўтор
І ў такт бруіцца кроў
 Бабулін спеў я чую зноў,
 Ад Самасьеры гор,
 Дасюль у такт бруіцца кроў
 І грае сэрца ўтор
Арол кружляе ў небе ўзор,
Тут родны шум гаёў –
Радзіме дух мой грае ўтор
І сэрца ў такт і кроў.

– Мама, Самасьера – гэта Іспанія? – пацікавілася Эліза.

– Самасьера – горны перавал па дарозе з Пургоса на Мадрыд, так, Іспанія. Чаму я выбрала гэтае месца? У 1808 годзе там праходзілі войскі Напалеона, яго пяхота не магла ўзяць той пераход, а толькі польская кавалерыя, дзе было багата беларусаў і ліцвінаў, з вялікімі стратамі пераадолела іспанскую абарону. Камандаваў кавалерыяй Вінцэнт Красіньскі, бацька вядомага вам паэта Зыгмунта Красіньскага.

– Мама, мы з Мількай вырашылі стаць настаўнікамі... – быццам між іншым сказала Эліза.

– Яшчэ ж не хутка, можа быць, яшчэ перадумаеце, яскі? – засумнявалася Зоф'я.

– Не, мы так вырашылі. Марыўцы, калі нічога не зменіцца, у сёстры міласэрнасці праз два гады. Хто ведае, куды панясе вецер – як цябе колішняю. Варшава, потым далёкая Расія... – па-даросламу разважыла

Эмілія. – Мы будзем пакуль тады ў Вільні – зусім побач. Будзем на вакацыі прыязджаць. Татусь таксама час ад часу. Мы не хочам, каб ты адна была...

Зоф’я моўчкі развяла рукі – Марыйка, Эліза і Эмілія памкнуліся ў абдымкі. Усе доўга стаялі ў гэтым карагодзе, не разыходзячыся, без слоў.

Зоф’я ніколі не была строгаю з дзяўчаткамі. Складалася ўражанне, што яны сваволілі зусім бяскрыўдна нават маленькімі. У сэрцах яск жыла вялікая ўдзячнасць і безумоўная любоў да Вацлава, да «мамусі», як да родных бацькоў, такая, што не дазваляла капрызаў, але дазваляла трымаць характар. Жанчына не магла абмяжоўваць дзяўчынак у выбары, верыла, што кожная павінна адказна стаць на сваю сцэжку: так і з працаю, так і з асабістым жыццём у прышласці...

Эпілог

Зоф’я не ведала, навошта Марыйка з дзяўчаткамі так падоўгу апошнімі вакацыямі сядзелі ў адным пакоі. «Мамуся» часта была занятая маёнткам і хварэла. Але заўважыла, што з яе кабінету сталі знікаць стосы паштовай паперы, атрамант і пёры – Адэля ўсё часцей і часцей замаўляла, але гаспадыня на яе не грашыла, – сёстры пішуць бацьку і сяброўкам ў Вільню і ваколіцу.

Чаго не ведала Зоф’я? Што лялюсі перапісваюць сабе яе вершы. І гэтым навучальным годам будуць мець іх з сабой. І наступнымі вакацыямі ніводная не пасаромееца паказаць «мамусі» свае вершы.

БАЛАДА ЯНКІ ЛУЧЫНЫ
(6.07.1851—16.07.1897)

Тры мовы... І лягчэй маўклівым быць,
Не бачыць, як травою зарастае
Палетак, што прыдатны для сяўбы
Свайго, тым больш-- зямля тут не чужая
І ўсё навокал роднае, сваё,
І гэты крыж пахілы ля дарогі,
І песні веснавыя салаўёў,
І цішыня, і Храмы, і астрогі.

Тры мовы... Ты ж адзін, і ты паэт,
Ты малады, але ты бачыш свет,
Дзе ты жывеш, не як трава, якая
Ад ветру хіліцца і так жыве,
Пакуль яе каса не напаткае...

На Кльварыйскіх могілках спакой.
Тры мовы... Ну а ты з адной душой.

3.07.2005

Дар'я Карчашкіна

АБРАЗКІ ЖЫЦЦЯ І ПЕСНІ

Уводзіны

Абразкі, што прадстаўлены вашай увазе, не прэтэндуюць на гістарычную дакладнасць, бо шмат падзей і выпадкаў, што ў той перыяд адбыліся, цалкам невядомы гісторыкам і літаратуразнаўцам. Але ж мы маем на мэце раскрыць для кожнага ахвотніка душу аднаго песняра, адданага роднай зямлі і яе народу. Мы не жадаем пакрыўдзіць недакладнасцю даследчыкаў, якія прысвячалі беларускаму Паэту свае несумнеўна каштоўныя працы. Абразкі – спроба абмаляваць у дэталю вобраз не пісьменніцкай, а чалавечай шматграннай душы. Ці паспяхова наша спроба? Хай вырашае чытач.

I

Яська

Ён нарадзіўся ў Мінску. У час цікавы, час недарэчны. Час, які не лічыўся эпохай вялікіх здзяйсненняў, але ў які нешта яшчэ незразумелае, няўнае і магутнае пачынала запальвацца ў сэрцах людзей.

Мінскі дом 23 па вуліцы Юр'еўскай належаў яго сям'і – сям'і Неслухоўскіх, і заўсёды быў рады вітаць гасцей. Людзі ў гэтым доме былі пастаянна: чыталі газеты, вершы і навіны, нешта гучна абмяркоўвалі. І хоць маленькі Ясь яшчэ не разумеў сэнсу іх слоў, яны раіліся пры ім і ахіналі сваёй яшчэ далёкай ад яго розуму моцай. Адчувалася ў іх і бясконца сіла, якая чамусь... Падавалася абмежаванай, бо часта дарослыя ад гучных спрэчак раптоўна пераходзілі на шэпт. Больш за іншых гаварыў яго бацька. О, ён увогуле быў у цэнтры гэтых вечарын, і падавалася, быццам бы людзі

гуртуюцца толькі вакол яго, быццам ён аб'ядноўвае іх, а не штосьці таямнічае і незразумелае.

Размовы дарослых заўсёды вабілі. Часам Яська ціхенька пракрадаўся падслухаць нешта, каб адчуць і сваю далучанасць да бацькавых справаў. Часам крыўдаваў, і пачынаў бегаць па хаце, каб на яго звярнулі ўвагу. Калі бацька знаходзіў яго з прыціснутым да дзвярэй вухам, ён вельмі злаваўся, але ніколі не караў.

Жанчыны, што прыходзілі ў дом, частавалі Яську цукеркамі, распытвалі пра яго дзіцячыя штодзённыя клопаты. Ён заўсёды быў рады новым людзям. Яны слухалі яго, казалі цікавыя гісторыі, а некаторым з іх Ясь паказваў свае малюнкi – толькі абраным, бо свiй альбомчык з размаляванымi аркушамi ён лічыў самым вялікім багаццем і адначасна самым вялікім сакрэтам, праз паказ якога хлопчык заўсёды адчуваў незразумелую шчымлівую няёмкасць.

– Яська, дык у цябе ж талент! Мастаком будзеш! – казалі дарослыя яму. А на душы хлапчука адразу станавілася цёпла, але ўадначасе і крышачку няўтульна, нібы хтосьці гэтымі словамі расакрэчваў яго самы вялікі сакрэт.

І бацьку, як самаму блізкаму, Яська аднойчы паказаў свой альбом. Але той моўчкі разглядаў малюнкi, засяроджваючыся на кожным, насупліваўся, а потым, перагледзеўшы ўсё, сказаў абьякавае "Угу". Пасля гэтага няёмкасць ад дэманстравання сваіх карцінак толькі павялічылася.

Бацька таксама часта сыходзіў з дому, часцей чым іншыя. Яська добра ведаў час, у які ён звычайна цвёрдым крокам ішоў у калідор, каб абуць чаравікі, а таксама час, у які бацька стомлена ляпаў дзвярыма пасля вяртання з працы.

У той дзень ішоў дождж, а неба зацягнула шызымі змрочнымі хмарами. Бацькаў твар у гэты дзень таксама быў змрочным, засяроджана-сумным, сур'ёзным, як заўжды. Яська, зірнуўшы на яго, падумаў, што той заклапочаны працоўнай турбатнёй, і вырашыў нават не рабіць сваіх

звычайных забавак – пужання гувернёркі, калі яна з поўным падносам выходзіць з кухні, цягання катка за хвост і беспрычиннага для іншых, але бясконца важнага для яго, гоцання па кватэры з драўляным мячом. Ён ціхенька сеў у гасцёўні і пачаў з разумным выглядам гартаць нейкую кнігу з вершамі. Ясь ужо добра ўмеў чытаць па-польску, і словы кнігі ліліся рытмічнай песняй у яго галаве, але сэнс далёка не кожнага радка паддаваўся разуменню, з-за чаго выраз твару хлопчыка пачынаў нагадваць і звычайны твар бацькі, і сённяшняе змрочная неба.

*Serdeczny Litwin niech piosnkę przeczyta,
A gdy swojaka dopatrzy się we mnie,
Zgrzeszyłbym mówiąc, że śpiewał daremnie.*⁴³

Бацька зайшоў у гасцёўню і робячы па-звыкламу ўпэўненыя, але ж нетыпова павольныя крокі, падыйшоў да сына і сеў побач.

Яська вачэй на яго не падняў – вельмі хацеў, але напружана глядзеў у кнігу. Яму падалося, што бацькаў няспешны крок быў напоўнены асцярожнасцю і вырашыў, што той не хацеў адрываць яго ад чытання, можа нават ухваліць пагладжваннем па галаве, што здаралася вельмі рэдка. Прамільгнула нават думка паказаць бацьку невялікую рыфмоўку, якая нядаўна і вельмі раптоўна прыйшла ў Яськаву галаву і была, вядома, ужо запісана ў яго сакрэтным альбомчыку.

Але бацька сядзеў моўчкі. Здаецца, усяго некалькі хвілін, але падавалася, што цэлую гадзіну. Не вытрымаўшы, Яська падняў на яго галаву і адразу ж пабачыў напоўненыя трывогай вочы.

– Ясь, нам трэба сур'ёзна пагаварыць.

⁴³ Уладзіслаў Сыракомля. Dedykacya gawęd gminnych Litwinom.

У гэты год, 1860, Яська быў залічаны ў Прыватны пансіён настаўніка Ціля. Яму было ўсяго 9 год, калі для яго прыадчыняліся дзверы ў свет асветы, пра якую многія маглі толькі марыць. Яму было ўсяго 9 год, калі яму ўпершыню надоўга прыйшлося развітацца з родным домам.

Кожны куточак роднай хаты хаваў свае сакрэты і меў таямніцы, якія Яську былі вядомыя. А наперадзе чакаў невядомы свет, светлы, насычаны новымі ведамі, але без бацькавай бібліятэкі, у якой пахла гаспадаром і старымі паперамі, без яго звыклых свавольстваў, скокаў з мячом, матулі, маленькіх братоў і сяцёр і, вядома, самога бацькі.

Ён супакойваў сына тым, што яны будуць бачыцца на вакацыях і нават па нядзелях, але для малога хлопчыка гэта не змяншала трагедыі. У яго дзіцячай душы гэта ўспрымалася як найвялікшая здрада.

Пакуль што найбольш балючая ў яго жыцці.

Пансіён сустрэў хлопца светлымі шырокімі калідорамі, яго асабістым ложкам і палічкай для кніг. Усё гэта падавалася чужым, але толькі спачатку. Прага новых ведаў дапамагала адаптавацца, сярод навучэнцаў з'явіліся сябры. Дом ужо не падаваўся адзіным месцам у свеце, дзе можа быць у адным пакойчыку змяшчацца цэлы сусвет. Але новы сусвет меў куды больш змрочных тонаў. Веды, што давалі настаўнікі, уяўляліся беднымі і зусім адарванымі ад рэальнага жыцця, у адрозненне ад таго, што мог чуць Яська дома. З асабістых кніг дазвалялася мець толькі нешматлікую духоўную літаратуру, калі дома хлопца чакала вялікая бацькава бібліятэка. Да таго ж некаторыя выкладчыкі дазвалялі сабе злавацца на вучняў і абражаць такімі словамі, якія Ясь ніколі яшчэ не чуў дома.

Выратаваннем і галоўным святлом для яго былі выходныя і вакацыі, на якія хлопца з'язджаў у родны дом на Юр'еўскай. Кожны тыдзень яго пачынаўся з чакання нядзелі. Сум па роднаму дому выклікаў з'яўленне новых рыфмаванак у яго таемным альбомчыку, але яны, на думку хлопца, ужо

больш нагадвалі дарослыя вершы. Альбом Ясь вырашыў ніколі і нікому не паказваць.

Іншыя хлапцы употайкі называлі Яся дзіваком. Часам ён мог гадзінамі сядзець над кнігай, быццам бы гледзячы скрозь яе, а твар яго быў напоўнены глыбокай задуменнасцю. Але ж у сяброўскай гульні ён нечакана ператвараўся ў лідара, а ў гутарцы – у душу кампаніі. Мог падтрымаць ці нават быць ініцыятарам чарговага жарту над настаўнікам арыфметыкі, кожны раз прыдумляючы новы кпін, ад якога ўсім у класе становілася смешна. Настаўніцкія пакаранні сталі звыклымі і не маглі стрымаць жаданне разбавіць свавольствам аднолькавыя навучальныя дні.

Аднойчы, за тыдзень да яго трэціх зімовых вакацый, сям'я Неслухоўскіх выбралася не вечаровы шпацыр па заснежанаму Мінску. Верхні рынак, нядаўна перайменаваны ў Саборную Плошчу, ужо ва ўсю рыхтаваўся да набліжэння Калядаў і вабіў гандлёвымі радамі для забаў дзяцей і мінакоў. Раптам вакол быццам бы стала паступова святлець, усе людзі ад неспадзеву ўзнялі галовы ўверх. На зімовым небе з'явілася ні на што не падобнае паўавальнае воблака, ад якога па-над даляглядам узносіліся рознакаляровыя вогненныя слупы. Гэтыя слупы, змяняючы колер, набываючы ўсе асаблівасці ружовага, фіялетавага і вішнёвага колеру, утваралі чароўны малюнак, з прыгажосцю якога нішто не магло зраўняцца. Ясю на некалькі хвілін падалося, што сусвет вакол яго змяніўся, бо і ён, і усе людзі вакол замёрлі, утаропіўшыся ў незразумелае дзіва.

– Што гэта? – Ачуняўшы, ледзь не разам спыталі дзеці.

Бацька тады сказаў, што гэта паўночнае зьяне, але ён таксама ніколі ў жыцці яго не бачыў. І дадаў:

– Гэта знак Божы, што хутка паўсюль прыйдуць добрыя весці.

Але голас яго дрыжаў ад глыбокага хвалявання.

Добрых вясцей не было ні ў новым 1863 годзе, ні ў наступным. Аднойчы, прыехаўшы на чарговыя вакацыі, Ясь зразумеў, што ў доме

запанаваў не падобны на ранейшае неспакой. Гэта не былі відавочныя змены – бацька, як звычайна, сыходзіў і вяртаўся з працы, браты і сёстры гулялі ў свае гульні, якія для хлопца былі ўжо незнаёмымі. Але ў дом радзей прыходзілі людзі, бацька маўчаў больш, чым звычайна, а маці, падавалася, стала рухацца цішэй і асцярожней. Антось і Юлік, яго малодшыя браты, казалі, што падслухалі размовы дарослых – за бацькам устанавілі строгі нагляд.

У душы хлопца не магло ўразумецца: як за яго бацькам, разумным, працавітым і па яго ўяўленні самым добрым ва усім свеце чалавекам, маглі ўстанавіць сочку як за нейкім злачынцам. Ён хацеў пагаварыць пра гэта з ім і не мог на тое наважыцца, ды і бацька быццам бы пазбягаў усялякіх размоў. За вячэрай хлопец пільна ўглядаўся ў яго твар, і з кожным яго лёгкім рухам пераконваў сябе ў тым, што гэта ўсё – няправільна, што гэта ўсё – вялікая памылка.

– Ясь, а тата цяпер заўсёды будзе такім?

– Не бядуй, з татам усё будзе добра. Абавязкова будзе, – адказаў ён сваёй малодшай і самай любай сястры Тоні. А пасля прыхінуў яе да сябе і пагладзіў рукой па галаве са светлымі хвалістымі валасамі, як тое звычайна рабіў бацька.

Нават калі нехта прыходзіў у дом, дзяцей больш не дапускалі да размоў дарослых. Дзверы ў бацькаў кабінет адразу ж зачыняліся і падслухоўваць больш было немагчыма. Трынаццацігадовы і разумны не па сваіх гадах Ясь мог бы зразумець без слоў прычыны і наступствы таго, што адбывалася з яго бацькам, у Мінску і ўвогуле ў краіне, але навучанне ў пансіёне занадта абмежавала яго ад разумення падзей цяперашняга жыцця.

Пакуль што яму было дакладна зразумела толькі адно – свет поўніцца болем, сумам і вялікай агульнай несправядлівасцю.

У чатырнаццаць год Ясь паступіў у Мінскую класічную гімназію, якая і да яго, і пасля лічылася лепшай у горадзе. Яго ўзроўню ведаў было дастаткова, каб адразу пачаць навучанне ў трэцім класе. Радасці хлопца не было мяжы, бо у гімназіі навучальны працэс быў зусім іншым: да вучняў тут звярталіся на «Вы», у кожнага хлопца былі свае мундзір і боты, якія трэба было даглядаць на належным узроўні, а кожны навучальны дзень быў па хвілінах распісаны заняткамі. Найбольш яму падабаліся ўрокі фізікі, бо на кожным занятку ў класе, абстаўленым рознымі прыборамі, вучням дазвалялася праводзіць цікавыя вопыты, кожны з якіх тлумачыўся навукай, правіламі і формуламі. Настаўнік фізікі шмат разоў паўтараў у класе, што навуковы прагрэс здольны змяніць жыццё чалавека да лепшага, што будучыня ў руках моладзі.

Ужо за першы год свайго навучання Ясь атрымаў пахвальную грамату за вучнёўскія поспехі, а пазней пра гэта нават напісалі ў «Мінских губернских ведомостях», чым быў вельмі ўсцешаны яго бацька. Але ж, як і раней, да вучня Неслухоўскага было адно нараканне – паводзіны. Вучоба давалася яму даволі лёгка, і часам ад нуды ён мог парушаць дысцыпліну.

Напрыканцы яго чацвёртага класа па гімназіі сталі хадзіць чуткі аб хуткім прыездзе праверкі з Вільні. Старшакласнікі пускалі чуткі, што хутка для гімназістаў зноў увядуць «кніжачкі», у якіх трэба будзе адзначаць падпісы настаўнікаў кожны свой выхад у горад. Расказвалі, што некалькі год таму ўсім выдалі такія кніжачкі, але гімназісты старэйшых класаў учынілі бунт: кожны разарваў сваю і кінуў найпрост на падлогу, а класы пасля гэтага не прыбіраліся некалькі дзён. У выніку вучням усё ж прыйшлося падпарадкавацца новым правіламі, але з-за чаго – ніхто дакладна сказаць не мог.

Настаўнікі ніяк гэтых чутак не пацвярджалі, але відавочна знаходзіліся ў маўклівым незадавальненні.

Напрыканцы чэрвеня гімназію наведаў куратар Віленскай навучальнай акругі. Ён прысутнічаў на занятках, многіх вучняў выклікаў на асабістую размову, а настаўнікаў мог выклікаць нават падчас урокаў. Сем гімназістаў, у тым ліку і з класа Яські, патрапілі пад следства. У выніку чатыры настаўнікі больш не з'явіліся ў сваіх кабінетах у наступным навучальным годзе, у тым ліку і любімы яго настаўнік фізікі.

II

Іван

Колы цягніка рытмічна грукалі па стыках рэек, а за вакном праносіліся летнія пейзажы: часам невымоўна прыгожыя, часам да болю агідныя сваёй занядбанасцю. На станцыях хамулы прадавалі самаробных лялек, посуд, гародніну, з нахабным жалем тыцкалі імі ў вокны цягніка і плакалі: «Дядечка, купи!». А людзі ў вагоне працягвалі свае арыстакратычныя гутаркі, не маючы да іх ніякай цікавасці.

Іван, ад нежадання болей глядзець на навакольныя краявіды, моўчкі чытаў. Унутранае хваляванне перашкаджала канцэнтрацыі на змесце, і ён скрозь бег вачыма па радках, адганяючы віры цяжкіх думак. Яго шлях гэтым спякотным днём пачатку жніўня ляжаў у Пецярбург, маладым чалавекам было прынята сур'ёзнае рашэнне – паступаць на матэматычны факультэт Пецярбурскага ўніверсітэта. Дакладныя навукі заўжды даваліся яму лёгка, як у цэлым і ўсе вучэбныя прадметы: лепшую гімназію Мінска ён скончыў з выдатным атэстатам, але ж докладныя навукі натхнялі яго больш. На сямейным савеце не паўстала пытанняў – хлопец мусіць ісці ў навуку. Іван лічыў гэта магчымасцю палепшыць жыццё для ўсіх саслоўяў, той жа думкі прытрымліваўся і яго бацька, які заўжды быў для маладога чалавека непахісным аўтарытэтам.

Летам, адпачываючы ў маёнтку Мархачоўшчына, Іван дзяліўся сваімі перажываннямі з адзіным сваім сябрам – Андрэем. Той быў з мужыкоў, якія

служылі пры маёнтку, але з усіх ён вылучаўся сваёй дзіўнай цікаўнасцю да ўсяго, што выбіваецца з мужыцкага свету. Гадзінамі ён мог слухаць развагі маладога паніча, а за тое вучыў яго жыццю і свайму лесніковаму майстэрству – паляванню, лоўлі рыбы і розным, здавалася б простым, але вельмі далёкім ад панічовай будзённасці, жыццёвым хітрыкам. Яму Іван без сорама мог паведаміць пра тое, што недзе ў глыбіні душы невымоўна страшна пакідаць родныя мясціны на доўгі час.

– Паніч разумны. Я жыццё пражыў і бачу, што паніч варты пяцёх паноў іншых. Ці не яму, ці не такім у будучыню рухаць наш свет? А родная старонка не знікне нікуды, будзе чакаць тутачкі.

У гэты момант Іван успомніў, як у год яго паступлення ў гімназію ледзь не згарэў дашчэнту яго родны Мінск.

Адны з хваляванняў дакладна аказаліся дарэмнымі, і хлопец без праблем і пытанняў з боку адміністрацыі паспяхова здаў уступныя іспыты і паступіў на жаданы факультэт. Зняў невялічкі пакойчык і ледзь не ў першы ж тыдзень, пры агляданні горада, вынайшаў недалёка ад жылга любімае месцайка – Летні сад. Там, на лаўцы каля «Кароннага» фантана, ён мог чытаць, а ў будучым планаваў і вучыць нешта да заняткаў. Яму падабалася, калі падчас вучобы яго акружала прыгажосць, прырода, шэпт лістоты, журчанне вады, лагодны ветрык па валасах і старонках кнігі.

Тады Іван яшчэ не ведаў, што, акрамя добрага месца для чытання, ён абраў найбольш зручную кропку для вывучэння жыцця сталіцы.

Канец лета і пачатак восені былі вельмі насычанымі часамі ў Летнім садзе. Паўз яго кожны дзень праходзілі маладыя людзі, што абмяркоўвалі будучыя балі, апошнія дуэлі і гарадскія навіны, а таксама паспявалі асцярожна краем вока аглядаць дзяўчат, што выбраліся на дзённы шпацыр. Паненкі, апранутыя ў свае лепшыя летнія ўборы, расказвалі сваім маменькам ці служанкам, колькі імёнаў апошні раз было ўпісана ў іх бальную кніжачку,

хто найбольш зачাপіў іх юную душу на апошнім балі гэтага лета, і якім кранальным быў апошні прачытаны імі раман.

– Ох, не может же так в жизни быть, чтобы остаться мне несчастно влюбленной, как Ларина. Не может же так в жизни быть...

На маладога чалавека з кнігай ці спісанымі аркушамі ў руках і задуменым позіркам ніхто не звяртаў і не мог звярнуць увагі – асабістыя справы, падавалася, на столькі займалі гэтых маладых арыстакратаў, што Іван часам адчуваў, быццам бы ўсё навакольнае хараства фантанаў, дрэваў, лёгкага ветрыка і нерухомах статуй належыць тут толькі яму і яго ўвазе. Усё, аб чым казалі вакол яго, здавалася крохкім, лёгкім, здольным выпырхнуць з іх думак, рук і жыцця, пакінуўшы маладых людзей апуштошанымі і разгубленымі. У Івана заўжды заставалася тое, за што ён мог трымацца сэрцам і думамі: родны край, сям'я, браты і сёстры, якія так незаўважна паспелі вырасці, навука, якой ён збіраўся прысвяціць жыццё.

Адным вераснёўскім вечарам, калі сонца яшчэ не паспела апусціцца за гарызонт, а толькі падсвяціла вершаліны паркавых дрэў і яшчэ лагодна прабівалася праз іх, ля ног Івана апусцілася нешта лёгкае. Першая думка была пра восеньскі ліст, які ў гэтым годзе ніяк не хацеў пачынаць ападаць з дрэў, але бакавым зрокам ён пабачыў, што тое лёгкае было ў ружовых тонах. Праз дзясятка секунд за ім падбегла паненка, што, не паспеўшы адарвацца ад чытва, малады чалавек зразумеў па ціхім цоканні абцасікаў.

– Прошу простить, что мой платок прервал вашу задумчивость. Мне стоит быть впредь осторожнее.

Іван узяў вочы і пабачыў анёла, асветленага апошнімі сонечнымі промнямі. Твар дзяўчыны з хустачкай у танючкіх руках нагадаў яму прыгажосць усяго жаночага, што ён бачыў у жыцці: маці, антычных багін з бацькавых кніг, яго асабістага ўяўлення, якое складалася ад гісторый пра чароўных князёўнаў.

– Вы вовсе не потревожили меня, сударыня. Чудно, что ваш платок был ловко пойман моими недостойными ногами, а не гущей кустов.

Дзяўчына ледзь-ледзь усміхнулася чырвонымі вытанчанымі вуснамі, не паказаўшы зубоў. Сонейка здрадлівала выдала румянец, які стаў далікатна з’яўляцца на яе ідэальна белым тварыку.

– Я Иван Неслуховский, студент. Позвольте узнать ваше имя?

– Виолетта Петровна Исаева, – намагаючыся прабраць ўсмішку і румянец з твару адказала паненка. Відавочна засаромеўшыся, яна хутка знікла за кустамі, а разам з ёй апошнія промні сонца канчаткова схаваліся ў кронах паркавых дрэў.

Віялета...

Патрэба наведвання Летняга саду стала для Івана настолькі ж важнай, як неабходнасць дыхаць. Звычайна ён прыходзіў туды некалькі разоў на тыдзень, але прага праводзіць там кожную вольную хвіліну не адпускала яго думак – толькі б убачыць яе зноў.

На лекцыях хлопцу прыходзілася цяпер нялёгка. Як толькі ён уключаўся ў аповед, яго думкамі авалодваў вобраз загадкавай Віялеты, ад якога падавалася немагчымым вызваліцца і зусім не хацелася пазбаўляцца. На шчасце прывычка да вучобы дапамагала пазбавіць свой розум ад самых прыемных уяўленняў і зноў уключыцца ў засваенне матэрыялу, але ж такі стан, у якім малады чалавек быў цяпер, быў самым прыемна-нязвычайным у яго жыцці. Ён разумеў, што закахайся, закахайся з першага позірку, і што яго кароткае жыццё з гэтага часу падзялілася на «да» і «пасля» таго вераснёўскага вечара.

У першы тыдзень «пасля» яна так і не з’явілася. Ён стараўся абіраць менавіта тую ж лаўку, дзе сядзеў тады, прыкладна той жа час, хоць з кожным днём сонца пачынала садзіцца ўсё раней і раней, але Віялеты не было.

Прыемна-нязвыклыя адчуванні ў душы сталі падмяняцца балючай тугою і хваляваннямі, што можа з’яўленне гэтага анёла ў Летнім садзе было дзіўнай выпадковасцю. Але ж у тое зусім не верылася, не хацелася верыць. Ён чакаў, і гадзіны, што раней праляталі за чытаннем незаўважна, цяпер падаваліся яму цэлай вечнасцю.

Не з’явілася яна і на другі тыдзень. Надвор’е за гэтыя два тыдні стала ўжо больш нагадаць характэрнае для пачатку восені, а Іван ужо больш не нагадаў задуменнага юнака за чытаннем. Знаходзячыся там, ён ужо амаль не мог глядзець у кнігу, а большасць часу ўглядаўся ў паркавую расліннасць і мінакі ўжо больш увагі звярталі на дзівака летуценнымі вачамі.

Аднойчы ён не вытрымаў і пайшоў прайсціся. Хаця б да бліжэйшага фантана. Углядаўся ў твары, далёкія сілуэты і іх поступ, шукаў. Надзея ў глыбіні душы нібы пачынала пакідаць Івана пад цяжарам той тугі і самых змрочных падазрэнняў. Калі ён дайшоў да «Піраміды»⁴⁴, невялікі шлях яго падаваўся паломніцтвам, ад якога прыйшла жудасная маральная стома. Фантан быў абкружаны жывым раслінным плотам, уваход туды быў толькі адзін. Без асаблівай надзеі Іван крочыў туды і разумеў, што на сёння для яго хваляванняў ужо хопіць, і пасля таго, як ён упэўніцца ў адсутнасці там Віялеты, адназначна пойдзе дадому. Было чуваць, як за плотам смяюцца гуляючы ў нешта дзеці. Сярод іх галасоў былі і іншыя жаночыя.

На ўваходзе ён замёр. У кампаніі двух дзяўчат-падлеткаў і служанкі сапраўды была яна. Паспеў заўважыць, што ў яе доўгія светлыя валасы, прыбраныя назад, раскошны убор у светлых тонах. Здалёк спрабаваў зразумець, якія ж у яе вочы, хоць сам і быў упэўнены, што з мінулай сустрэчы добра запомніў іх зялёны колер, але сумняваўся, бо быў да забыцця аслеплены ўсім іншым...

«Яна заўважыць, трэба сыходзіць» – раптоўная панічная думка прымусіла хутка схвацца за жывой агароджай і, не азіраючыся, хуткімі

⁴⁴ Назва фантана ў Летнім садзе.

крокамі сысці з саду за вечаровым сонцам следам. Потым доўга яшчэ катаваў сябе ў ложку ў неразуменні, што за д'ябал прымусіў яго адтуль збегчы.

На наступным тыдні ён бачыў яе ўжо часцей. Адзін раз яна праходзіла побач. Падумаў, не зверне ўвагі, але яна кінула на яго асцярожны, незаўважны іншым позірк, які падаўся яму самым цёплым позіркам у свеце. Другі раз ён, прыйшоўшы на звыклае месца да «Кароннага», пабачыў яе ўжо там – ізноў у акружэнні дзяўчат, яна з завязанымі хусткай вачамі спрабавала іх злавіць. Сеў на лаву, збіраўся разгарнуць кнігу... Але не вытрымаў, і, перачакаўшы хвілінку-другую, наважыўся падысці.

– Как жаль, что сегодня ваш платок завязан и не сможет боле улететь к моим недостойным ногам.

Яна з ледзь заўважнай усмешкай на твары спусціла хустку з вачэй.

– А я знала, что вы сегодня будете тут. Кажется, несколько дней назад мы видели вас в другой части парка. Но вы почему-то не подошли...

Віялета была дачкой маскоўскага чыноўніка, які рана пайшоў у адстаўку і пераехаў з сям'ёю ў Пецярбург. Аказалася, яна не вельмі любіць прыходзіць у Летні сад, асабліва ў спёку, каб не пашкодзіць сонцам скуру. Толькі ў часы журбы яна час ад часу выбіраецца сюды прайсціся са сваёй служанкай ці пагуляцца з малодшымі сёстрамі. Яна была яшчэ зусім юнай і толькі чакала свайго першага сур'ёзнага балю з нагоды бацькавага дня народзінаў, што мусіў адбыцца ў снежні. І для свайго юнага ўзросту аказалася вельмі разумнай і начытанай дзяўчынай.

За восень у іх адбылося некалькі сустрэч. Яны абмяркоўвалі спрэчнае пецярбургскае жыццё, філасофію Шапенгаўэра і паэзію Шылера. Яна рэдка падымала на яго вочы – толькі зрэдку кідала хуткі позірк, які часта мог значыць куды больш, чым усе сказаныя словы. Ён раскажаў ёй пра беларускі край, родны Мінск і любую сэрцу Мархачоўшчыну, пра тое, што ў іх

мясцінах мусіш ведаць тры мовы, і ні адна з іх не французская, а простыя мужыкі карыстаюцца мясцовай беларускай гаворкай. Распавядаў пра захапленне навукай, імклівы рух тэхнічнага прагрэсу, пра тое, што грамадства зможа змяніць да лепшага толькі прагрэс навукі і разумныя асветнікі, а ўнутры ўсё трымцела. Цяжка сказаць, ці падымаў ён вочы часцей за яе.

Яна ніколі не была адна – заўжды побач быў хтосьці з дамашніх. Таму за некалькі восеньскіх сустрэч Іван змог толькі аднойчы, таропка і нясмела, руку дзяўчыны крануць губамі. А яна, калі ніхто не бачыў, аддала яму тую самую хустачку.

На вуліцы хутка халадзела і зіма абяцала быць марознай. Чытаць у парку было ўжо нязручна, і часта Іван у адзіноце хадзіў па тых месцах, дзе яны гулялі разам. Выпаў першы снег, набліжаліся зімовыя святы. Іван не бачыў яе ўжо доўгі час, але на душы заставалася яе цеплыня, і нешта падказвала, што хутка ўсё павернецца ў іншы бок.

На Каляды ён паехаў на радзіму, святкавалі ў Мархачоўшчыне. Сарамліва наважыўся распавесці Андрэю пра сваё першае каханне.

– Панічу, тады трэ жаніцца.

У калядных зор Іван гэтым разам загадаў толькі адно – цяпер самае заповітнае і жаданае. А ў яго светлую галаву, упершыню за доўгія гады, сталі грукацца вершаваныя радкі.

Пасля вакацый пецяярбургскія маразы сталі падавацца яшчэ больш адчувальнымі. Выбірацца з дому даводзілася толькі на заняткі і па вялікай неабходнасці. Разумеў, што шукаць яе зараз бессэнсоўна – сапраўднае каханне дачакаецца і вясны.

Не дачакалася.

Аднойчы, ідучы па Неўскім з заняткаў, Іван хутаўся ў шалік і не мог нават азірнуцца ад завірухі – ішоў ад кропкі да кропкі, з жаданнем хутчэй дабрацца да свайго цёплага пакойчыка. Нейкае пачуццё падказала падняць

вочы, і ён пабачыў, як недалёка ад яго спынілася карэта. З яе выйшаў малады афіцэр, паглядзеў у непагоднае неба і падаў руку... ёй.

Пэўна, першы ў яе жыцці баль прайшоў паспяхова.

А кніга першага ў жыцці каханья Івана была згорнута.

Шчымлівы боль апанаваў яго душу. Не знік ён і праз дзень, і праз тыдзень, месяц, і нават у пачатку вясны. Зразумела было толькі адно – знаходзіцца ў гэтым горадзе ён не зможа болей.

Малады чалавек наведваў лекцыі да канца мая, а потым, не дачакаўшыся іспытаў, на першым жа цягніку з'ехаў на радзіму.

Лета ён правёў у Мархачоўшчыне, шмат разважаў аб жыцці, каханні, справядлівасці. Хадзіў з Андрэем па лесе, але ў доўгачаканы сезон палявання яму было не да ваўкоў і цецерыкоў. Думы складаліся ў радкі, радкі складаліся ў вершы. Іван пісаў, крэсліў, правіў, саромячыся сам сябе і свайго паэтычнага таленту. Нічога ў жыцці не хацелася болей, не верылася, не жадалася і не мроілася – у галаве гулялі цёмныя хмары няспраўджанага каханья і народжанай ім расчараванасці.

Андрэй няраз казаў пра тое, што панічу трэба вучыцца, бо паніч разумны, варты.

– Будзе, панічу, яшчэ тых Віялет. А Пецярбург усё ж сталіца. Там магчымасці паніч мае. Хамуле, як мне, аб такім толькі марыць...

Цяжка далосся тое рашэнне, але Іван наважыўся паступаць наноў. Толькі цяпер у іншае месца – тэхналагічны інстытут. Калі ж жыццё настолькі аказалася несправядлівым ды марным, то і навукай змяніць яго ў адзіноце ён не здолее, а спецыяльнасць інжынерная хоць нечым практычна прыдасца для люду.

У пагоні за мроівам шчасця зямнога

Да мэты заўжды нам далёка;

Як розум закрые да мары дарогу,

Пецярбург ужо не быў такім, як раней. З кожным днём горад падаваўся Івану усё больш чужым, змрочным, агідным. На фоне раскошы палацаў і паркаў, эфемернага святла навукі, ён стаў заўважаць жудаснае тутэйшае надвор'е, галечу іншых студэнтаў, пакуты простых людзей. На трэці год так замаркоціўся, што не вытрымаў, – вырашыў перапыніць вучобу на год і паехаў працаваць у Варонеж, на чыгунку. Магчыма і дарма, бо там за год нагледзеўся яшчэ больш жахаў у вялікай Расійскай імперыі.

– Боже, Царя храни! – Разам спявалі працоўныя чыгункі. А ў галовах іх круціліся думкі пра тое, ці будзе ўвечары чым накарміць сям'ю.

Калі да канца вучобы заставаліся лічаныя дні, чакаць ужо не было змогі – цягнуўся час занадта марудна. Хацелася назаўжды знікнуць з Пецярбурга і забыць яго як начны жах. Не дачакаўшыся нават дыплама, вырашыў ненадоўга з'ездзіць на радзіму, а пасля таго рушыў на працу ў Тыфліс. Падавалася, што далёкія і зусім незнаёмыя мясціны змогуць нешта зрушыць у яго душы, паставіць на іншыя рэйкі яго ўнутраны механізм.

Пісалася ў тыя гады шмат. Але паказаць нікому не мог наважыцца, хоць і шмат пра тое думаў. Нават саспеў у галаве псеўданім на той выпадак, калі наважыцца некалі на публікацыю – Янка Лучына. Янкам яго цяпер называлі дома, а Неслухоўскія паходзілі са шляхецкага роду Лучыўка-Неслухоўскіх. Псеўданім падаваўся данінай сям'і, роду, радзіме.

За два гады працы на чужыне толькі адзінаму чалавеку змог раскрыцца як творца. Па абавязках Івану часта прыходзілася вандраваць, выязджаць у далёкія камандзіроўкі. Адноўчы ў Ніжнім Ноўгарадзе каля крамы ён сустрэў юнака, які шкадліва падпальваў апалае на ганак восеньскае лісце.

– Что же ты делаешь, мальчик? Так можно сжечь и целую улицу!

Хлопец рэзка азірнуўся і сарамліва адказаў:

⁴⁵ Я. Лучына. У пагоні за шчасцем (арыгінал польск., пер. У. Мархель)

– Мне просто чрезвычайно огонь нравится. Больше, чем все другое в мире...

– А что же под магазином поджигать? Люди ведь ходят.

– Я тут при магазине работаю. Правда сейчас меня выгнали...

У позірку і паводзінах гэтага бедака было нешта такое, што прымусіла Івана адчуць наіўны, ледзь ні дзіцячы давер, якога даўно не было ў яго душы. Чымсьці юнак нагадаў яго самога шмат год таму.

Хлопца звалі Аляксей⁴⁶. Ён раскажаў Івану пра сваё цяжкае жыццё і суцэльную да яго нянавіць, адчуванне агульнай з усім нязгоды. Таксама сказаў, што вучыцца пісаць.

– Я тожэ пишу временами. Хочеш, почитаю тебе немного? Правда, ты наўверняка не знаеш языков, на которых мне более всего пишется.

Іван дастаў са сваёй сумкі старэнькі спісаны сшытак і пачаў шукаць нешта, што, на яго думку, магло б быць найбольш вартым прачытання. Для яго гэта таксама быў хвалюючы вопыт паэтычнага дэбюту – хоць і перад адным толькі юным слухачом. Прачытаў па адной рэчы: на польскай, рускай, і роднай гаворцы. Вядома, што хлопца не зразумеў слоў з незнаёмых моваў, але з захапленнем і бляскам у вачах успрымаў прыгажосць і мілагучнасць Іванавых радкоў.

– А как ты, дядька, себя называть под стихами думаешь?

– Думалось мне, что хорошо звучало бы Янка Лучина.

– Тогда так себя и называй. Но только обязательно – это запомню. Вот вырасту и буду знать, что где-то в ваших северо-западных краях есть такой поэт – Янка Лучина⁴⁷.

III

⁴⁶ Сапраўднае імя Максіма Горкага.

⁴⁷ Лічыцца, што Лучына і Горкі пазнаёміліся на Каўказе ў гады службы беларускага паэта ў тых мясцінах. Але ж пры параўнанні дат і суаднясенні біяграфій, атрымліваецца, што дзевяці-дванаццацігадовы Горкі ў той час ніяк не мог там апынуцца.

Янка

«Не мог я падумаць, што жыццё маё скончыцца так рана, так заўчасна...»

Ён сядзеў за пісьмовым сталом і глядзеў на свае ногі. Не хацелася верыць у тое, што часткова ён больш не існуе.

Пакуль Янка служыў у Тыфлісе, у родным Мінску адбылося жудаснае і самае нечаканае. Адною напружанай працоўнай раніцай да яго прынеслі тэрміновы ліст. У ім паведамлялася пра раптоўную смерць яго любай сястры Антаніны. Ёй было ўсяго 24 гады.

Неадкладна, забыўшыся пра ўсе справы, ён ўзяў бестэрміновы адпачынак і паехаў на радзіму. У цягніку нахлынулі балючыя ад сваёй шчымлівасці ўспаміны.

Як маленькая Тоня, названая ў гонар маці і малодшая за Янку ўсяго на чатыры гады, бяжыць па хаце, калі яны гуляюць у даганялкі, а за яе тонкім дзіцячым станам развіваюцца ў такт рухаў хвалістыя светлыя валасы.

Як яна запамніла і напявала тую смешную песню, якую Янка запісаў яшчэ ў гімназічныя часы, збіраючы фальклор па «просьбе» Паўла Шэйна, і паказаў сястры.

Як маленькая дзяўчынка не міргаючы слухала яго юначыя разважанні пра будучыню і тэхнічны прагрэс. Магчыма, нічога не разумеючы, але з непадробным захапленнем.

Як яго маленькая Тоня так незаўважна вырасла і ішла да алтара, увасабляючы ідэал жаночай прыгажосці.

Не мог ён паверыць, што ва ўспамінах яна – такая жывая, а на яго вачах яе юнае цела ў труне занясуць праз Кальварыйскую браму. Некалі ён прыйдзе да яе, бо будзе пахаваны побач з ёю. Абавязкова побач з ёю.

Яна пакінула пасля сябе немаўлятка, якому ўжо паспелі даць вельмі сугучнае з ейным імя – Антон. Яна падарыла хлопчыку жыццё, ахвяраваўшы сваім.

Менш чым праз год сканаў бацька, не вытрымаў. Янка разумеў, што як самы старэйшы мужчына цяпер не можа пакінуць сям'ю. Самому невыносна балела, але стараўся трымацца, падбздзёрваць іншых. Збіраў усіх, хто застаўся дома, на вечаровыя шпацыры, як яны рабілі яшчэ ў дзяцінстве, па магчымасці выводзіў у свет.

Але і за той бядой прыйшла яшчэ адна навала. Адноўчы, калі выходзілі сям'ёй з тэатральнай залы, Янка ўпаў. Яго ногі, якімі было пройдзены столькі шляхоў, гарадоў, раптоўна яму здрадзілі і адмовіліся слухацца.

Лекары разводзілі рукамі. Маўляў, паралюш – справа загадкавая. Часам чалавек нечакана можа пайсці, а часам і на ўсё жыццё так застанецца. Яго паставілі на мыліцы. Падавалася, што жыццё цяпер скончана і для яго. Жыццё без жалю паклала жахлівую пячатку на яго мары і ідэалы.

Ён сядзеў за пісьмовым сталом і глядзеў на свае ногі. Не ўкладалася ў галаве тое, што часткова ён больш не існуе. Каля стала стаялі мыліцы, што за кароткі час сталі ненавіснымі, а ў галаве раіліся думы. Яму падавалася, што лепш бы памёр ён, за іх, за ўсіх, чым цяпер не мець магчымасці на тое, што робіць чалавека чалавекам – хадзіць на двух нагах.

У журбе ляцелі тыдні. Ён разумеў, што ў Тыфліс больш не вернецца, склаў ліст і даслаў на месца службы. Бацькаў кабінет крыху сцішаў душэўны боль, вакол стаялі кнігі, а на сцяне нервова цікаў стары гадзіннік.

Ён сядзеў за пісьмовым сталом і глядзеў на свае ногі. Не ўсведамлялася тое, што часткова ён больш не існуе.

Але што заўжды рабіла яго чалавекам? Так, нагамі ён хадзіў на працу, на паляванне, на канцэрты і на звычайныя шпацыры. Нагамі ён хадзіў з сям'ёй па вечарах у нядзельныя дні на Саборную Плошчу, у Аляксандраўскі сквер, у Летні сад у Пецяярбургу і па гарах Каўказа. Але не тое заўжды рабіла

яго асобай. З ім заўжды былі кніга, запісы, нататкі, сшыткі ці дакументы. З ім заўсёды былі яго веды і прага новых, яго розум, яго вершы. І калі ён усё ж застаўся жывы, калі б застаўся нават без рук, то выбару ў яго не было, акрамя як заставацца самім сабой, якім ён заўжды быў. Бо нават калі ты звязаны па руках і нагах, ці ў самай глыбокай цемры, у клетцы без святла і волі, то ніхто і нішто не зможа забраць у цябе толькі адно – цябе самога.

Ён сядзеў за пісьмовым сталом і глядзеў на свае ногі. Але тут схапіў мыліцы і шпарка рынуўся з месца.

Шлях ад Юр'еўскай да тэхнічнага бюро Лібава-Роменскай чыгункі Янка звычайна пракладаў праз Аляксандраўскі сквер – гэтае месца для яго было адным з любімых у родным Мінску.

Жыццё запаволілася, і ў гэтым была свая мілата. У першы ж дзень, калі ён пайшоў уладкоўвацца ў кантору Лібава-Роменскай чыгункі, ён зразумеў, што шлях, які раней мог быць пройдзены за 20-30 мінут, цяпер патрабуе ад яго гадзіны. Так ці інакш, гадзіна на мыліцах была лепшай, чым поўная немагчымасць рухацца, а рухацца было дзеля чаго – адразу ж адміністрацыя чыгункі прапанавала яму, як інжынеру, добрую пасаду.

Першы тыдзень ён выходзіў за гадзіну да пачатку працоўнага дня і павольна ішоў па ранішнім Мінску са змешанымі пачуццямі. На любімых вуліцах, дзе ён бегаў у дзяцінстве і аглядаў мінакоў, абмяркоўваючы з сябрамі іх знешнасць, цяпер разглядалі яго. Ён, па сваёй сарамлівасці, здавалася, лавіў і адчуваў кожны позірк, скіраваны ў яго бок: былі і пагардлівыя, і здзіўленыя, і поўныя жалю. Янка ніколі не меў жадання і нават баяўся быць у цэнтры ўвагі, а тым больш такой – шчымлівая няёмкасць, такая знаёмая з дзяцінства, цяпер паліла яго нутро, што здавалася ў любое імгненне з вачэй пацякуць слёзы. Унутры ўсё пераварочвалася, калі маладая

прыгожая жанчына глядзела на яго не як на мужчыну ў добрай вопратцы, а так, як звычайна глядзяць на калеку.

Яго выбар быў зроблены – жыць, нягледзячы ні на што. Пакуль ёсць магчымасць, жыць і быць шчаслівым.

Усё жыццё ён бег... Бег ад болю разбітага сэрца, бег ад рыфмы, бег ад мары, бег ад гарадоў і людзей, і ад гэтай шчымлівай няёмкасці таксама бег туды, дзе яго ніхто не пазнае, не пабачыць, не пачуе. Цяпер, калі лёс прымусява заповоліў яго штодзённы бег, Янка здолеў агледзецца вакол.

Ужо на другі тыдзень калеку на вуліцы ранішняга Мінска было не пазнаць. Кожныя вочы, што на яго глядзелі, ён адорваў найсвятлейшай усмешкай. Гэта быў цяжкі бой – бой з самім сабой. У ім ён паспяхова і хутка пачаў бачыць сталыя прыкметы перамогі. Перамогі праз пераадоленне самога сябе. Спачатку было невыносна, але створаная ім штучная радасць паступова перарастала ў быццам бы сапраўдную. Цяпер ён выходзіў за паўтары гадзіны да працы, бо, заповоліўшыся, зразумеў, як жа прыемна глядзець на свет вакол сябе, а не ўнутры сябе. Спецыяльна павялічыўшы маршрут да працы, ён дазваляў сабе правесці каштоўныя ранішнія хвіліны ў Александраўскім скверы. Некалькі год таму там з'явіўся фантан «Хлопчык з лебедзем», на які, спачатку, Янка не звярнуў асаблівай увагі, але цяпер мог глядзець на яго доўга – столькі ў ім было лёгкасці, надзеі, якія час ад часу дапаўняліся рэдкімі промнямі сонца, лістападам, дажджом, ці пошумам восеньскага ветру. Нягледзячы на надвор'е і час, хлопчык і лебедзь глядзелі ўвышыню. Нішто не магло змяніць іх выбар.

Нішто больш не магло змяніць і выбар Янкі, бо, як вядома, да святла, што запаліў у сабе самастойна, хутка прызвычайваецца кожны – варта толькі пачаць. Але сэнс гэтых зрухаў не быў для яго адчувальны і вызначаны. Хутчэй, гэта было пакуль што падобна да жыцця дзеля жыцця. Таго, што яно гатовае прадэманстраваць. Дакладна ён прадчуваў толькі адно – пачаўся новы этап яго жыцця, ад якога варта чакаць сюрпрызаў.

Працаваць на Лібава-Роменскай чыгунцы ў той час было вельмі прэстыжна – напрамак такога цягніковага руху злучаў Лібава-Кашадарскую і Ландварава-Роменскую⁴⁸ чыгункі і лічыўся вельмі перспектыўным. Праца дзеля важнай справы таксама часткова падмацоўвала яго ўнутраны стан, бо, па-сутнасці, гэта было тым, да чаго ён імкнуўся – працаваць, каб рабіць гэты свет лепшым і рухаць яго да прагрэсу.

Ізноў да яго стала завітваць муза, дапамагаць у рэфлексіі. Толькі з ёю Янка мог падзяліцца болям і адчаем, якія так ці інакш часам апаноўваў яго. Выказаць у вершах усю нянавісць і радасць, боль і прыгажосць, тугу і хваляванні, зразумець іх і... адпусціць. Дзеля яшчэ аднаго «выпрабавання» сябе стаў дэманстраваць напісанае іншым: калегам, знаёмым – усім, хто пры размове праяўляў цікавасць. Нават рызыкаваў дасылаць штосьці ў рэдакцыі вядомых польскамоўных і рускамоўных выданняў. І, хоць не атрымліваў адказаў, бачыў у тым добры ўплыў на свае псіхічныя кайданы – ужо на пятым запячатаным канверце ён адчуў не сорам, а палёжку. Падавалася, нібы ён і гэтым жэстам адпускае напісанае, а тым самым здымае з сябе частку душэўнага цяжару.

У выніку, муза не пакінула яго без дарункаў.

Чарговы раз размаўляючы з сямейным натарыусам Іванам Паўлавічам, Янка абмовіўся, што піша вершы. Гэты факт вельмі зацікавіў Івана Паўлавіча, і той папрасіў наступным разам прынесці яму нешта з Янкавых спробаў. Па гэтаму чалавеку было абсалютна немагчыма сказаць, што яго цікавіла паэзія – азызлы, з сур'ёзным позіркам поўным прагі дакладнасці, спецыяліст дакументальных справаў не выклікаў адчування творча натхнёнага чалавека. Яго просьба вельмі здзівіла Янку, але ў пераадоленні сваіх страхў ён не цураўся ўжо ніякай кандыдатуры.

– А давайте почитаю! Вот просто сейчас могу – у меня все с собой.

⁴⁸ Лібава-Кашадарская чыгунка першапачаткова злучала два гарады на тэрыторыі сучасных Латвіі і Літвы – цяперашнюю Ліепаю і Кайшадорыс, а Ландварава-Роменская – тэрыторыі сучасных Беларусі і Украіны.

Натарыус крыху здзіўлена, але задаволена заківаў галавой, і Янка пачаў натхнёна чытаць.

Аказалася, што Іван Паўлавіч быў не такім простым, як падавалася на першы погляд. Моўчкі слухаў ён Янкавы вершы, а ў вачах яго запальваліся хітрыя агеньчыкі. Калі раптоўны паэтычны выступ быў завершаны, ён пабацькоўску ўсміхнуўся і з такім жа нечаканым выклікам, як і яго суразмоўца, сказаў:

– А под заказ вы напишете? Я тут много лет мечтал печатать газету, и наконец добился пару месяцев тому на нее разрешения. Вот вы-то мне и пригодились бы...

Гэтая сакавіцкая раніца магчыма стала для Янкі першай за доўгі час, калі ён адчуў самыя сапраўдныя, нязмушаныя, не выціснутыя, а сапраўднаму чыстыя хвіліны шчасця.

Яму было даручана напісаць вітальны верш для новай газеты «Минский листок».

За гэтай публікацыяй хутка прыйшла і наступная – нарэшце адказ прыйшоў і з польскага выдання «Kłosy». Апублікаваныя вершы сталі пачаткам яго ўпэўненага творчага шляху.

Сувязь з «Минским листком» наладзіла яго кантакты з гарадской інтэлігенцыяй, а іншыя выданні сталі больш ахвотна супрацоўнічаць з мінскім аўтарам. Наважыўся аднавіць перапіску з Паўлам Шэйнам, карэспандэнтам якога быў яшчэ ў гімназічныя гады, – вырашыў, што нішто не замінае яму зноў заняцца збіраннем фальклору.

Таксама зноў вярнуўся да палявання і рыбалкі – нездарма ж яго з дзяцінства вучыў таму Андрэй. Успаміны пра сумесныя паходы і сяброўскія гутаркі з лесніком заўжды былі прыемнымі, неаднойчы хацелася вярнуцца ў мінулае.

І аднойчы вярнуўся. Андрэй сустрэў яго з вялікай радасцю, як роднага і блізкага чалавека.

– А тое нічога, панічу! Мы і з тваёй немаччу будем ладзіць добрыя паляванні, не горшыя за ранейшыя.

Час пакінуў на гэтым шчырым чалавеку свой след – той, хто некалі, пасля паспяховага паходу са стрэльбай па лясным гушчары, як трыумфатар ляжаў на возе з забітымі ваўкамі, цяпер глядзеў на яго вачыма поўнымі жыццёвага вопыту і старасці. Пры гэтым, нягледзячы на паважны ўзрост, слабыя вочы і ногі, Андрэй быццам бы ні на хвіліну не састарэў душой і быў гатовы ў любую хвіліну рушыць пастраляць. На ўгаворы ўзяць Янкаву стрэльбуаніак не пагаджаўся – не ўмее, маўляў, са стрэльбы панскай, хоць сам калісь яго навучыў з той абыходзіцца. Такі прыклад чыстага душою чалавека адпавядаў унутраным настройам Янкі – рухацца, што б ні было.

Добрым дарадцам і прыкладам на ўсё жыццё стаў для яго Андрэй. Але замоўк стары ляснік – прыйшоў і яго час. Апошняя навука, якую перад смерцю пакінуў свайму вернаму сябру-панічу, трымаючы яго за руку, – не забываць і прыязджаць у мілую сэрцу Мархачоўшчыну, бо ў прыродзе знайдзе выратаванне ад гарадскога тлумнага жыцця. Ён памёр са спакойным тварам, тварам чалавека, задаволенага пражытым жыццём. Падумалася Янку, што маладому пакаленню ўжо не адчуць такі спакой.

На прыроду вяртаўся па-магчымасці, але рэгулярна. Там і дыхалася вальней, і пісалася лепш, ды і думалася заўжды глыбей, калі чакаеш рыбу на вуду. Нешта неад’емна роднае ў тых хвіліны адчувалася ва ўсім вакол.

Стаў выбірацца і ў свет на запрашэнні мінскіх знаёмых. Адным разам быў запрошаны на канцэрт вядомай украінскай трупы Старыцкага. І якім моцным было яго здзіўленне, калі прагучалі першыя тоны. Ад нечаканасці, Янка заплюшчыў вочы, з якіх пакаціліся слёзы. А ўспаміны яго ўжо пабеглі ў часы дзяцінства, у атмасферу бацькоўскіх дарослых размоў з гасцямі іх дома, у першыя паездкі ў Мархачоўшчыну, першы стрэл з ружжа, гульні з яго

роднымі братамі і сёстрамі. Усе гэтыя карціны аб'ядноўвала адно – мова. Якая заўсёды была побач, была ў сэрцы і думках, на якой нават пісалася, але якая заўжды была прыціснута і абмежавана.

Артысты спявалі па-ўкраінску, простымі і зразумелымі словамі, якія за лічаныя секунды знайшлі водгук у яго душы. Ён ведаў загадзя, на які канцэрт ідзе, але за штодзённай сумятнёй нават не задумаўся пра тое, што ён пабачыць і пачуе – святыя песні, напісаныя родным словам. Увесь далейшы выступ Янка не мог адарваць вачэй ад артыстаў, да якіх прасякнуўся братэрскай любоўю.

Ужо дома, седзячы за бацькавым пісьмовым сталом, перапоўнены натхненнем ад імпрэзы, ён пісаў. З запалам і экспрэсіяй, пісаў як ніколі ўпэўнена і, на яго думку, дакладна. Бо пісаў той мовай, на якой заўжды дагэтуль паэтычна выказваўся толькі з разуменнем, што гэты тэкст ніколі не пабачыць свет, пішацца для душы. Цяпер жа ён пісаў для душы ўсяго народа.

Спявайце ж, Братцы, смела і звонка:

Не згіне песня і Украіна!

Будзьце здаровы!

Янка Лучына.

За вокнамі ішоў снег, а зухаваты вечаровы мароз пачынаў сваю песню. Янка разбіраў карэспандэнцыю ў бацькавым кабінце, які з гадамі паўнапраўна стаў належыць яму. На сцяне, у такт яго думкам, цікаў стары гадзіннік, і, калі б ён бачыў сябе з боку, то заўважыў бы падабенства з былым гаспадаром гэтага пакоя – Люцыянам Юр'евічам. З сур'ёзным тварам, поўным развагі, ён учытваўся ў лісты, у працэсе прыдумляючы магчымы адказ і шукаючы ў галаве факты, якія нададуць упэўненасці яго слову. Звычайна, уся карэспандэнцыя прыходзіла на яго працоўны адрас: кантора

аддзялення Лібава-Роменскай чыгункі, што яму падавался найбольш бяспечным. Але прагляд лістоў і напісанне адказаў былі традыцыйна хатняй вечаровай справай.

Пачуўся прыемны скрып дзвярэй, у кабінет зазірнула жанчына:

– Янка, ці будзеш вячэраць? Сёння згатавалі калдуны.

Гэта была яго любая жонка Ганна. Як зорка сярод змрочнага неба, яна з’явілася ў яго жыцці ўсяго некалькі год таму, але хутка стала такой знаёмай і роднай, быццам бы ён ведаў яе ўсё жыццё, толькі чамусьці не мог доўга адшукаць. Узняўшы поўныя цеплыні вочы, ён адказаў:

– Гануся, я крыху пазней. – І паказаў пальцам на стол поўны канвертаў.

Яна з разуменнем кінула і асцярожна зачыніла за сабою дзверы. А Янка вярнуўся да чытання нечаканага ліста ад Мітрафана Віктаравіча Доўнар-Запольскага. Ён прабег па тэксце ўжо некалькі разоў, але не мог паверыць у прачытанае. Паважаны прафесар добра адгукаўся аб яго літаратурнай творчасці і нават прапаноўваў Янку выдаць беларускамоўныя творы асобным зборнікам. Ужо неаднойчы ён атрымліваў хвалебныя водгукі на сваю паэзію, ды нават ад такіх волатаў польскай паэзіі, як Марыя Канапніцкая, але такога кшталту ласку, тым больш ў дачыненні да беларускай творчасці, яму яшчэ ніхто не рабіў.

Не ўстрымаўся. Некалькі хвілін падумаўшы пра адказ, ён узяў свежы аркуш паперы і схпіў пяро:

Милостивый государь!

Письмо ваше от 20 февр. сего года я получил. С особым удовольствием сейчас же берусь за перо для ответа вам.

Мысль об издании моих белорусских стихоплетных начинаний особыми брошюрами давно уже приходила мне в голову, от многих моих знакомых я тоже слышал ее неоднократно. В сущности, однако, мне кажется, нет у

меня пока ничего оригинального, что стоило бы особых затрат и хлопот на издание. Разве издать мои переводы стихотворений Л. Кондратовича? Так опять едва ли это окажется возможным: цензура обратит внимание на источник и не пропустит.

Впрочем, я не отказываюсь предложить вам или кому бы вы пожелали те немногие мои вещицы, которые печатались в календарях Слупского и «Минском листке» во время его другого направления. Кое-что я бы мог еще прибавить нового, что уже валяется у меня в бумажном хламе, а может быть, и еще, понатужившись, напишу.

Сам инициатором издания не могу быть, но если бы оно состоялось, содействовать постараюсь.

Не откажите скоро меня уведомить, ежели окажутся шансы на издание. Без цели, то есть без надежды на печатание, моя и без того кульгавая муза маўчыць, зубы зцяўшы.

Готовый к вашим услугам

И. Неслуховский

Ён перачытаў ліст, запячаў яго і задумаўся. Усе апошнія гады, хоць і маючы пэўнае прызнанне, Янку па большай частцы самому даводзілася прасоўваць у друк свае творы. Вядома, выданні, з якімі супрацоўніцтва было наладжана даўно, часам і самі прасілі нешта, але да друку і ў такім выпадку даходзіла не заўсёды. Некаторыя з яго паэм, тыя ж «Віялета», «Гануся», «Андрэй», былі адасланы яшчэ некалькі гадоў таму, але аб іх публікацыі Янку так і не паведамілі.

Публікацыя і нават напісанне некаторых рэчаў былі справай цяжкай. Часта, пішучы, ён разумеў, што адна рэч ніколі не прыдасца для друку з-за сваёй тэматычнай скіраванасці не пройдзе цэнзуру, другая – з-за таго, што напісана па-беларуску, а трэцяя таму, што не была, на яго думку, дастаткова таленавітай. У любым выпадку, за свае больш чым 40 гадоў жыцця ён

навучыўся рызыкаваць, а таксама, з памяркоўнай сціпласцю, павольна і настойліва рухаць свае творчыя спробы наперад.

Адно ён разумеў дакладна – за плячыма было шмат гадоў літаратурнага вопыту, напоўненага разнастайнай і важнай справай, якая, калі і не прыдасца пры яго жыцці, стане падмуркам і добрым прыкладам для іншых пакаленняў. Збор матэрыялаў аб батлейцы, абразкі аб паўстанні 1863 года, за тэкст якіх, здаецца, ён хваляваўся больш за ўсё, сціплыя спробы наладжвання справы перакладаў антычнай літаратуры так, як мае быць, тэматычна розныя творы ў польскамоўных і расейскамоўных выданнях, часта пераклады з польскай на рускую і наадварот, якія маглі б стаць будучым мостам паміж гэтымі блізкімі, але такімі рознымі культурамі. І, вядома, смелыя беларускамоўныя творы, якія ён прысвячаў сваёй любай радзіме і пачуццям простых людзей, што тут жывуць.

Ці варты ён асобнага выдання? Яму цяжка было судзіць самога сябе, асабліва апошнім часам. Пасля вымушанага лячэння ў Буску, дзе ні атмасфера, ні акружэнне не спрыялі натхненню, муза стала ўсё радзей завітваць да яго. Папракаў сябе за разняволенне, але кожны новы радок выціскаўся ўсё з большай цяжкасцю.

Пасля вячэры, паразважаўшы яшчэ некалькі гадзін аб сваім творчым шляху, Янка лёг спаць, прыгнечаны супярэчлівымі думкамі. І прысніўся яму сон.

Ён ідзе па вуліцах Пецярбурга, паветра ў якім было надзіва свежае і не агіднае. Крокі яго нязвыкла лёгкія, а ў галаве лагодная пустата – нішто больш не выклікае хвалявання, нішто не турбуе і не круціцца ў галаве. Ён свабодны, быццам бы свабодны навечна і ад ўсяго.

За вуглом чуюцца знаёмыя галасы. Янка павольна рухаецца ў той бок. Перад ім паўстае кампанія людзей, якія заўзята нешта абмяркоўваюць. Падышоўшы бліжэй, ён бачыць у руках сяброў, твары якіх не можа пазнаць у сне, адну і тую ж кніжачку. З дзіцячай радасцю яны гартаюць невялікі

зборнічак, трасуць ім і абдымаюцца так, быццам падстрэлілі вялікую дзічыну. Ён хоча наблізіцца і хутчэй разглядзець прычыну іх радасці, узяць выданне ў свае рукі, але бах! Нешта адштурхоўвае яго, быццам ён муха, якая б'ецца ў шкло. Быццам паміж ім і гэтымі людзьмі ёсць нябачная сцяна, а ён – толькі глядач, які можа дзівіцца, але ніколі не стане ўдзельнікам гэтай дзеі.

Гэта сапраўды адбылося ўжо без яго, праз 9 гадоў.

На вокладцы кніжачкі былі напісаны словы: «Вязанка» Янкі Лучыны.

БАЛАДА ХІХ СТАГОДДЗЯ

зламаны крыж
але
не зламаны
сцежкі
з хаты і ў хату
дзе жывуць малітвы
дзе жывуць песні
дзе жывуць тутэйшыя
дзе дурны мужык
не дурны
як варона
ён адзін з многіх
хто вянок з папараці
сплятае
хто ведае
для чаго косы і вілы
і ён не баіцца
што кепска будзе
ён мае смык беларускі
і дудку
і жалейку
каб вечарынка
была
як у Тараса на Парнасе

і ўсе ідуць

да крыніцы
якая дае святло
надзею веру і любоў
з якіх нараджаюцца песні
у якіх жывуць
нашы продкі
і тое
з чаго пачынаюцца воля
і сцяжыны
і свае думкі
і разуменне
што Бог не роўна дзеля
і не трэба цурацца
сваёй зямлі
на якой ёсць усё
каб светлыя сны
рабіліся явай
і новымі песнямі
дзе былыя акорды
з жыцця і тугі
не губляліся
як лістота з дрэў
што растуць
каля крыніцы

і лятуць
і лятуць хмаркі
цёмныя

ветрам гнаныя
без дарожанькі
без супынку
над палямі і лясамі
над хацінамі над палацамі
над зламанымі крыжамі
над крыніцамі
над людзямі тутэйшымі
і над пінскай шляхтаю
да скрыпкі беларускай
і да сонца
якое загляне і ў наша аконца
каб усе ўбачылі
і зламаны крыж
і нашы крыніцы
і наша неба
дзе ўсё лятуць
і лятуць тыя хмаркі
якіх нікому
не спыніць
не разбіць
не стрымаць

29.01.2023

Звесткі пра аўтараў

Таццяна Кохан нарадзілася ў 1982 годзе ў Бабруйску. Філолаг, аспірант Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, даследуе творчасць польскамоўных аўтараў XIX стагоддзя, працуе над дысертацыяй «Творчасць Яна Чачота: фальклорныя і літаратурныя традыцыі».

Цімур Буйко нарадзіўся ў 1995 годзе ў Віцебску. Супрацоўнік Інстытута мовазнаўства Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. З вершамі і навэламі друкаваўся ў часопісах «Малодосць», «Полымя», «Верасень».

Надзея Скрыпнік нарадзілася ў 1977 годзе ў Любані. Настаўніца англійскай мовы Асавецкага дзіцячага сада-сярэдняй школы Любанскага раёна. Стваральніца школьнага музея Уладзіслава Сыракомлі ў вёсцы Смольгава.

Аліна Данілава нарадзілася ў 2000 годзе ў Віцебску. Працуе карэктарам ва ўпраўленні рэдакцыйна-выдавецкай работы БДУ. З інтарэсаў – музыка, маляванне, інтэлектуальныя гульні. З дасягненняў – скончыла філфак БДУ з чырвоным дыпламам, у складзе каманды «Ядловец» стала чэмпіёнкай Еўропы па «Што? Дзе? Калі?» сярод студэнтаў.

Ерафей Дайнека нарадзіўся ў 1999 годзе ў Віцебску. Студэнт Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта, вучыцца па праграме «Медыя і камунікацыя». Сферы інтарэсаў: журналістыка, музыка, гісторыя, анімэ and all in between.

Таццяна Кіявіцкая нарадзілася ў 1981 годзе ў Мінску. Філолаг. Працуе на радыё, піша сцэнарыі для рэкламы. Вершы і апавяданні друкаваліся на старонках часопіса «Малодосць».

Наталля Бахановіч нарадзілася ў 1984 годзе ў Старых Дарогах. Літаратуразнаўца, публіцыст, крытык. Супрацоўніца Інстытута літаратуразнаўства імя Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковыя інтарэсы ляжаць у сферы кампаратыўных даследаванняў беларускай і польскай літаратур, шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX стагоддзя ў еўрапейскім кантэксце. Аўтар болей за 70 навуковых работ, у тым ліку калектыўных манаграфій «Літаратурная карта Еўропы: кантакты, тыпалогія, інтэртэкстуальнасць», «Паэтыка літаратурных сувязей».

Уладзімір Мажылоўскі нарадзіўся ў 1958 годзе ў вёсцы Станіславова Дубровенскага раёна. Па адукацыі настаўнік фізікі. Працуе сацыяльным работнікам. Аўтар кнігі гістарычных твораў «Праклён мітрапаліта Феафіла»,

шматлікіх публікацый гістарычнай прозы ў часопісах «Полымя» і «Маладосць».

Святлана Воцінава нарадзілася ў 1972 годзе ў Гродне. Журналістка, публіцыстка, адзін з арганізатараў праекта «Слаўная кампанія: рэАНІМАцыя». Даследчык і папулярызатар жыцця і творчасці Элізы Ажэшкі, аўтар навуковых і публіцыстычных артыкулаў, цыклаў лекцый. Пераклала з польскай мовы раман «Дзікунка» («Два полюсы»).

Марына Варабей нарадзілася ў 1988 годзе ў вёсцы Зані Мядзельскага раёна. Філолаг, малодшы навуковы супрацоўнік сектара гісторыі беларускай літаратуры Інстытута літаратуразнаўства імя Янкі Купалы. Даследуе беларускую літаратуру XIX стагоддзя.

Дарыя Карчашкіна нарадзілася ў 1998 годзе ў Бабруйску. Аспірант Інстытута літаратуразнаўства імя Янкі Купалы, навуковы супрацоўнік Літаратурнага музея Петруся Броўкі. Даследуе жыццёвы і творчы шлях Цёткі, працуе над дысертацыяй «Творчасць Цёткі ў ідэйна-мастацкім кантэксце др. пал. XIX – пач. XX стст.».

Змест

Шукаем сваё ў XIX стагоддзі: пісьменнікі эпохі Францішка Багушэвіча (уступнае слова Л.Сіньковай)	3
Прадмова ўкладальнікаў	6
Таццяна Кохан. Сяржант-філосаф (<i>Аляксандр Рыпінскі</i>)	17
Цімур Буйко. Вайдэлата (<i>Арцём Вярыга-Дарэўскі</i>)	53
Надзея Скрыпнік. Новы чалавек (<i>Павел Шпілеўскі</i>)	80
Аліна Данілава, Ерафей Дайнека. Беларускі скарбнік (<i>Аляксандр Ельскі</i>)	117
Таццяна Кіявіцкая. Вечар у пана Запруды або Гульня ў біяграфію (<i>Фелікс Тапчэўскі</i>)	130
Наталля Бахановіч. Бацька (<i>Францішак Багушэвіч</i>)	157
Уладзімір Мажылоўскі. Гісторыя ўзлёту ад графа да Чалавека (<i>Альгерд Абуховіч</i>)	219
Святлана Воцінава. Дом лістоў (<i>Эліза Ажэшка</i>)	249
Марына Варабей. Альтэрнатыўная гісторыя Зосі (фрагменты) (<i>Зоф'я Манькоўская</i>)	298
Дар'я Карчашкіна. Абрэзкі жыцця і песні (<i>Янка Лучына</i>)	328
Віктар Шніп. Балада XIX стагоддзя	356
Звесткі пра аўтараў	359